शुद्धिपत्र

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ–पंक्ति
वि. सं. १९३४	वि. सं. १९३३	२९–१२
हेमराज शाक्यद्वारा सम्पादित मिडिएभल नेपाल	हेमराज शाक्य तुलसीराम वैद्यद्वारा सम्पादित मिडिएभल नेपाल	३५–२८
वि. सं. २०३१ मा बुद्ध निर्वाण भएको १५१३ वर्ष हुन आउँछ	वि. सं. २०३१ मा बुद्ध निर्वाण भएको २५१३ वर्ष हुन आउँछ	३५–३२
भक्तपुर क्षमाहिटी टोलको अभिलेखबाट	चाँगुनारायणको अमृतदेवका पालाको अभिलेखबाट	४९–२
लिपिचित्र ३९	लिपिचित्र ४१	५२–२७

THE EVOLUTION OF DEVANAGARI SCRIPT

Shankar Man Rajbanshi

Kathmandu

नेपाली लिपिविकास

अक्षर तथा लिपिवर्णन

अक्षरसृष्टि–

अक्षर ब्रह्माबाट सृष्टि भएको भन्ने आचार्यहरूको भनाइ छ [1]। विक्रमको सातौं शताब्दीमा भारतमा घुम्न आएका चीनिया यात्री हुयेनसाङले पनि भारतवर्षको वर्णमाला ब्रह्माबाट आएको हो, त्यसैको रूपान्तर अहिलेसम्म चलिरहेको छ भनी भनेका छन् [2]। यो कुरो गौरीशङ्कर हीराचन्द्र ओझाले पनि आफ्नो भारतीय प्राचीन लिपिमाला भन्ने पुस्तकमा उद्धरण गरेका छन् ।

ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति–

जैनको पन्नवणासुत्त र समयांगसूत्रमा १८ लिपिको नाम[3] दिइएको छ । तिनमा सबभन्दा पहिलेको

---

[1] षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढाण्यतः पुरा ।।
(वी. पु. च.ल. नं. ९७२ को ज्योतिषतत्त्व)

किन भने ६ महीनाको समयमा नै भ्रान्ति हुन जान्छ भने धेरै समयमा भ्रान्ति किन नहुनु, त्यसैले पहिले ब्रह्माजीले पत्रमा उतारिएका अक्षर सृष्टि गर्नुभयो ।

नाकरिष्यद्यदि ब्रह्मा लिखितं चक्षुरुत्तमम् ।
तत्रेयमस्य लोकस्य नाभविष्यत् शुभा गतिः ।।

(नारदस्मृति)

यदि ब्रह्माजीले अङ्कित उत्तम आंखा नबनाइदिनुभएको भए लोकको यस्तो असल गति हुने थिएन ।

[2] चीनिया यात्री ह्युएत्संग जिसने इ. सं. ६२९ सं. ६४५ तक इस देशकी यात्रा की लिखताहै कि भारतवासियोंकी वर्णमालाके अक्षर ब्रह्माने बनायेथे और उनको रूपरूपान्तर पहलेसे अबतक आरहे हैं ।

[3] बंभी, जवणालि (या जवणालिया) दोसापुरिया (या दोसापुरिया) खरोट्ठी (या खरोठी) पुक्खर सारिया, भोगवइया, पहाराइया, (या पहराइया), उयअंतरिक्खिया (या उयंतरकरिया), अक्खरपिट्ठिया (या अक्खर पुंठिया), तेवणइया (या वेणइया) गिरणिह्नइया, (याणिण्हतिया) अंकलिवि (या अंकलिक्खा) गणितलिवि (या गणितलिवि) गंधव्वलिपि, आदंसलिवि (या आयसलिवि) माहेसरी (या माहेस्सरी) दामिली और पोलिंदी (भारतीय प्राचीन लिपिमाला पृष्ठ १७)

नाम बंभी (ब्राह्मी) छ । भगवतीसूत्रमा बंभी (ब्राह्मी) लिपिलाई नमस्कार गरेर (नमो बंभीए लिखिए) भन्ने सूत्रको प्रारम्भ गरेको छ । बौद्ध संस्कृत पुस्तकमा ललितविस्तर भन्ने पुस्तक छ । ललितविस्तरमा बुद्धको चरित्र छ । यो ग्रन्थ कहिले बन्यो भन्ने कुरा केही निश्चित छैन । यस पुस्तकको अनुवाद चीनमा भएको छ । यो अनुवाद वि. सं. ३६५ मा भएको थियो । त्यसमा ६४ लिपिको नाम[1] उल्लेख गरिएको छ । तिनमा पहिलो लिपिको नाम ब्राह्मी र दोस्रो लिपिको नाम खरोष्ट्री छ । लिपिको सृष्टि ब्रह्माबाट भएको भनी मानेको कुरा माथि बताइसकेको छ । सायद ब्रह्माबाट सृष्टि भएको लिपि हुनाले नै ब्राह्मी लिपि भन्ने नाम रहेको होला । मौर्यवंशी राजा अशोकका कतिपय टक शिलालेख पाइएका छन् । तिनमा उल्लिखित लिपिको नाम ब्राह्मी भन्ने चलन छ ।

देवनागरी लिपिको उत्पत्ति–

ललितविस्तरमा उल्लिखित ६४ लिपिमा देवलिपिको पनि उल्लेख छ । तन्त्रशास्त्रको पुस्तकमा राष्ट्रिय पुस्तकालयको नं. ४६२८ को श्रीमतोत्तरतन्त्र भन्ने पुस्तक छ । त्यस पुस्तकमा लिपिको प्रत्येक वर्णका विभिन्न देवता अधिपति बताएको छ* । यो तन्त्रशास्त्र कुन समयमा बन्यो भन्ने कुरा विचारणीय छ । जे होस् देवताबाट लिपि सृष्टि भएर लिपिको वर्णमालाको अधिपति देवताहरू बनेका होलान् भन्ने अनुमान हुन्छ । ब्राह्मी लिपिबाट कालान्तरमा गएर विभिन्न लिपि बनेका छन् । लिपिको विकासक्रम हेरेमा सो कुरा थाहा पाइन्छ । ब्राह्मी लिपिको शाखा प्रशाखाको रूपले उत्पन्न भएको देवनागरी लिपि सायद देवता अधिपति भएको हुनाले नै देवनागरी लिपि भन्ने नामकरण भएको होला ।

---

1 ब्राह्मी, खरोष्ठी, पुस्करसारी, अंगलिपि, वंगलिपि, मगधलिपि, मांगल्यलिपि, मनुष्यलिपि, अंगुलीय लिपि, शकारिलिपि, ब्रह्मवल्लीलिपि, द्राविडलिपि, कनारिलिपि, दक्षिणलिपि, उग्रलिपि, संख्यालिपि, अनुलोमलिपि, ऊर्ध्वधनुलिपि, दरदलिपि, खास्यलिपि, चीनलिपि, हूणलिपि, मध्याक्षविस्तरलिपि, पुष्यलिपि, देवलिपि, नागलिपि, यक्षलिपि, गन्धर्वलिपि, किन्नरलिपि, महोरगलिपि, असुरलिपि, गरुडलिपि, मृगचक्रलिपि, चक्रलिपि, वायुमरुलिपि, भौमदेवलिपि, अंतरिक्षदेवलिपि, उत्तरकुरुद्वीपलिपि, अपरगौडादिलिपि, पूर्वविदेहलिपि, उत्क्षेपलिपि, निक्षेपलिपि, विक्षेपलिपि, प्रक्षेपलिपि, सागरलिपि, वज्रलिपि, लेखप्रतिलेखलिपि, अनुद्रुतलिपि, शास्त्रावर्तलिपि, गणावर्तलिपि, उत्क्षेपावर्तलिपि, विक्षेपावर्तलिपि, पादलिखितलिपि, द्विरुत्तरपदसंधिलिखितलिपि, दशोत्तरपदसंधिलिखितलिपि, अध्याहारिणीलिपि, सर्वरुत्संग्रहणीलिपि, विद्यानुलोमलिपि, विमिश्रितलिपि, ऋषितपस्तप्तलिपि, धरणीप्रक्षेपणालिपि, सर्वौषधनिष्यन्दलिपि, सर्वसारसंग्रहणीलिपि, सर्वभूतरुद्ग्रहणीलिपि (भारतीय प्राचीन लिपिमाला पृष्ठ १७)

*स्वरवर्णका अधिपति–

अको श्रीकण्ठवागेश्वरी, आको अनन्तआमोटी, इको सूक्ष्मीशमायादेवी, ईको त्रिमूर्तीशगुह्यशक्ति, उको वरीशमोहनी, ऊको अर्धीशप्रज्ञा, ऋको हारभूमिनिवृत्ति, ॠको अतिथीशप्रतिष्ठा, ऌको स्थानुविद्या, ॡको हरशान्ति, एको रुण्टीश ज्ञानी, ऐको भूतीशक्रिया, ओको सद्योजातगायत्री, औको अनुग्रहीशसावित्री, अंको क्रूरेशशुक्रादेवी, अःको महासेनाइच्छा ।

गुप्तलिपिको नामकरण—

भारतमा मौर्यसाम्राज्यको अन्त भएपछि गुप्तसाम्राज्यको आरम्भ भयो । वि. सं. ३८७-४३२ मा भारतमा समुद्रगुप्तको ठूलो दवदवा थियो । समुद्रगुप्तले भारतमा दिग्विजय गरेका थिए । त्यसपछि वि. सं. ४३२-४७१ मा चन्द्रगुप्तद्वितीय (विक्रमादित्य) का पालामा गुप्तसाम्राज्यको शक्ति चरम सीमामा पुगेको थियो । तिन ताक कलाको नयाँ ढङ्गबाट विकास भयो । ब्राह्मी लिपिको पनि क्रमश विकास हुँदै गयो । तिन ताक नयाँ ढङ्गको लिपि प्रचलनमा आइसकेको थियो । गुप्तसाम्राज्यको प्रभाव फैलिएको हुनाले तिन ताकको लिपि गुप्तलिपि भन्ने भयो । यो लिपि पछि गएर कुटिल लिपिमा परिणत भयो । त्यहीं कुटिललिपिबाट कालान्तरमा गएर नागरी शारदा लिपि निस्क्यो । यसरी गुप्तलिपिको शाखा प्रशाखाको रूपमा अनेकन लिपि निस्के ।

लिच्छविलिपिको नामकरण—

जुन बखतमा भारतमा गुप्तसाम्राज्य थियो त्यस बखत नेपालमा लिच्छविको स्वतन्त्र राज्य थियो । यी लिच्छविले प्राचिन किरातवंशलाई पराजय गरी आफ्नो स्वतन्त्र राज्य स्थापना गरेका थिए । प्राचीन किरातवंशको ऐतिहासिक उपकरण प्राप्त भइसकेको छैन । लिच्छवि राजाहरूले आफूले गरेको काम तथा राज्यसंबन्धी सनद सवाल दुनियाँमा प्रचार गर्नाका लागि शिलापत्रमा कुँदायी ठाउँ ठाउँमा राख्ने गरेका थिए । यो कुरो शिलाभिलेखको अध्ययनबाट स्पष्ट थाहा हुन्छ । गुप्तसाम्राज्यताकाका भारतका शिलालेख र नेपालका लिच्छविकालका शिलालेखको तुलना गरी हेरेमा लिपिमा उत्तिको अन्तर पाइँदैन । लिच्छविकालमा नेपालमा चलेको लिपिलाई गुप्तलिपि नै भन्ने चलन थियो । वि० सं० २०१७ देखि नेपालसरकार पुरातत्त्व विभागबाट आफ्नै ढङ्गको नाम राख्नुपर्छ भनी लिच्छविकालको लिपिको लिच्छविलिपि भन्ने नामकरण भयो ।

नेपालमा लिच्छविअभिलेख अहिलेभन्दा करीब १५०० वर्ष पुरानो सम्म पाइएको छ, त्यो हो चाँगुको मानदेवको स्तम्भाभिलेख । अन्त्यमा गएर अन्दाजी विक्रमको नवौं शताब्दीको अन्त्य सम्म पनि लिच्छवि लिपिमा लेखिएका ताडपत्रका ग्रन्थ पाइन्छन् । तर लिपि पछि सम्म एकैनाशको भएर आएको छैन, प्राय शताब्दी पिच्छे भने जस्तो लिपिमा फरक फरक हुँदै आएको छ । त्यस्तो हुनु कुनै आश्चर्यको कुरो छैन । किन भने

व्यञ्जन वर्णका अधिपति

कको क्रोधशंकटा, खको चण्डकालिका, गको प्रचण्डशिवा, घको शिवेशघोरामुखी, ङको एकरुद्रवीरा, चको कूर्मचामुण्डा, छको एकनेत्रछागली, जको चतुर्मुखजयन्ती, झको अजेशझङ्कारिणी, ञको शर्मेशशत्रुघ्नी, टको सोमेश्वरकपालिनी, ठको लांगलीशपूर्णिमा, डको डाकुरलामा, ढको अर्द्धनारीश विनायकी, णको उमाकान्तनारायणी, तको आषाढीशतारा, थको दिण्डिग्रसनी दको धात्रीश दहनी, धको मीनेशप्रियदर्शिनी, नको मेषेशनादिनी, पको लोहितपावनी, फको शिखीशफेत्कारिणी, बको छगलण्डवजनी, भको द्विरण्डभीषणी, मको महाकालमहाकाली, यको वालीशवायुवेगा, रको भुजंगदीपिनी, लको पिनाकीशपूतना, वको षडानन्दशिखिवाहिनी, शको वक्रानन्दकुसुमायुधा, षको श्वेतानन्दजम्भिका, सको भृग्वानन्दपरमात्मा, हको लकुलीशअंबिका, क्षको संवर्तसंहारिणी ।

तिन ताका छाप्ने चलन आइसकेको थिएन । त्यस कारण हातले लेख्दै गएका लिपिमा कालान्तरमा गएर फरक पर्दै जानु स्वाभाविक छ । यसरी लिपिको मात्रामा केही कुटिलता आए पछि त्यसलाई कुटिललिपि भन्ने नै चलन थियो । त्यसलाई पनि पुरातत्त्वविभागले लिच्छविलिपि नै भन्ने नामकरण गरे । तर मात्रामा कुटिलता आए पछिको लिपिलाई उत्तरलिच्छविलिपि र त्यस भन्दा अघिको लिपिलाई पूर्वलिच्छविलिपि भनी दुइ भागमा विभाजन गरे । लिच्छविकालमा लिपिको विकास भएको कुरा तिन ताकाको ऐतिहासिक उपकरणबाट थाहा पाइन्छ ।

मल्लकालको लिपि

नेपालमा लिच्छविराज्यको अन्त भए पछि मल्लराज्यको उदय भयो । तिन ताका नेपालमा मिथिलाको लिपि संग मिल्दो जुल्दो किसिमको लिपि चलेको थियो, जुन लिपिलाई प्राचीन नेवारी लिपि भन्ने चलन छ । यो लिपि प्राय ताडयत्रमा लेखिएको ग्रन्थमा पाइन्छ । स्थितिमल्ल भन्दा पहिलेको मल्ल समयलाई प्राचीन मल्लकाल भन्ने चलन छ । प्राचीन मल्लकालका शिलाभिलेख थोरै मात्रामा पाइन्छन् । लिपिको विभिन्नता प्राचीन मल्लकालमा नै आइसकेको देखिन्छ । स्थितिमल्लको समयलाई मध्यकालको समय भन्ने चलन छ । मध्यकालमा कलात्मक ढङ्गले लिपिको विकास भएको पाइन्छ । जुन लिपिलाई भुजिंमोल कुँमोल आदि नामले व्यवहार गर्दछन् ।

पछि यक्षमल्लका छोराका पालादेखि परस्परको झगडाले गर्दा नेपालराज्य टुक्रिंदै गयो । अन्तिम मल्लकालमा नेपालमा लगभग ५२ जति राज्य खडा भए । तिनमा काठमाडौं उपत्यकाका राज्यलाई नेपाल राज्य भन्न लागे । त्यस राज्यमा विशेष गरी नेवारभाषाभाषीहरू थिए । त्यसैले तिनीहरूले व्यवहार गरेको लिपि हुनाले नेवारी लिपि भन्ने भयो । तिन ताकाका अभिलेखमा नेवारी भाषालाई जातिगत भाषाको भावना नराखी नेपालभाषा भनेको पनि पाइन्छ । किन भने गोरखाका राजा श्री ५ पृथ्वीनारायणले पनि काठमाडौं उपत्यकालाई नेपाल भन्दथे । श्री ५ पृथ्वीनारायणले टुक्रिएका राज्यलाई एकत्रित गरी नेपाललाई फेरि पूर्वरूपमा ल्याइ दिए । पूर्वरूप नेपालको जुम्ला प्रदेशमा पृथ्वीमल्ल मेदिनीवर्माहरूका प्राचीन शिलाभिलेख पाइन्छन् । ती अभिलेख देवनागरी लिपिमा अङ्कित छन् । ती देवनागरी लिपिलाई प्राचीन देवनागरी लिपि भन्ने चलन छ । पूर्व तिर प्राचीन अभिलेख दोलखा सम्मका पाइएका छन् । दोलखाका अभिलेख नेवारी लिपिमा अंकित भएको पाइन्छ । पूर्व चौदण्डी विजयपुर तिर प्राचीन लिपिका अभिलेख प्राप्य नहुँदा त्यता तिरको प्राचीन लिपि कस्तो थियो सो अस्पष्ट छ । त्यहाँ रहेका भग्नावशेषको उत्खनबाट पछि थाहा होला ।

मल्लकालका विभिन्न लिपिका नाम

मल्लकालका नेवारी लिपिमा विभिन्न भेद छन् । ती विभिन्न भेदका लिपिका नाम भुजिंमोल, कुँमोल, क्वेंमोल, गोलमोल, हींमोल, पाचुमोल, लितुमोल, रञ्जना यी हुन् । मोलको अर्थ डिको हो । डिकालाई नेवारी भाषामा मोल भन्दछन् । भुजिंमोल अर्थात् भुजंगमोल सर्पाकार जस्तो डिको लगाइएको लिपि भुजिंमोल भनिन्छ । कुँमोलको अर्थ कोण परेको डिको लगाइएको भन्ने हो । त्यस किसिमको लिपि कुँमोल भनिन्छ । क्वेंमोल अर्थात् युमाउरो डिको लगाइएको लिपि क्वेंमोल भनिन्छ । नेवारी भाषामा

तिन ताक आग्लो लगाउने साँचोको नाउँलाई क्वेँ भन्दछन्। त्यो साँचो घुमाउरो किसिमको लामो हुन्छ। गोलमोल अर्थात् गोल पारी डिको लगाइएको लिपि गोलमोल भनिन्छ। हीँमोल अर्थात् वेरिएको जस्तो गरी डिको लगाइएको लिपि हीँमोल भनिन्छ। वेनुलाई नेवारी भाषामा हिनेगु भन्दछन्। पाचुमोल अर्थात् सम्म पारी डिको लगाइएको लिपि पाचुमोल भनिन्छ। सम्म परेकोलाई नेवारी भाषामा पाचु भन्दछन्। लितुमोल अर्थात् डिको फर्काई फर्काई लेखिएको लिपि लितुमोल भनिन्छ। फर्काउनुलाई नेवारी भाषामा लित छोयेगु भन्दछन्। रञ्जना लिपि यो अत्यन्त सुन्दर लिपि हो। त्यसैले यो लिपिको नाम रञ्जना रहेको हो। यो लिपि ऊ्वाट्ट हेर्दा मानो बुट्टै बुट्टा हो कि भने झैँ भान पर्दछ। त्यसलाई हेरिरहुँ जस्तो मनलाई आनन्द लाग्दछ। रञ्जनको अर्थ रंगाउनु वा रमाउनु हो। त्यस कारण रञ्जना लिपिले मनलाई आनन्द दिनुका साथै आकर्षण पनि गर्छ। यो लिपि सुनको मसी तथा चाँदीको मसीले समेत लेखेको पाइन्छ।

लिपिको महत्त्व र त्यसको पठन पाठन

हिन्दू वर्णमालाको महत्त्व–

ब्राह्मी लिपिदेखि लिएर आज सम्मका हिन्दू[1] लिपिमा वर्णमालाका अक्षर उत्तिनै छन् । त्यस कारण लिपिमा विभिन्नता भए तापनि आखीर आधार वर्णमाला एउटै छ । यो हिन्दू वर्णमाला रोमन उर्दू तथा चीनका वर्णमालाका अपेक्षा कत्तिको महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरा हामी स्वयं बुझ्न सक्छौं । यस वर्णमालाको उच्चारण सार्थक छ । यहाँ स्वरमिश्रित व्यञ्जन वर्णमा मात्रा लाउने एउटै नियमले पर्याप्त छ । यस वर्णमालामा लेख्नमा लाघव पढ्नमा सुगमता अर्थमा सरलता आदि गुण छन् । प्रत्येक वर्णका एक एक देवता अधिपति हुनाले प्रत्येक अक्षर मन्त्र तुल्य छन् । एउटा अक्षर पढ्दा एउटा देवताको नाम लिएजत्तिकै पुण्य छ । यिनै तत्त्वबाट कूटाक्षरहरू निर्माण भएका छन् । जुन कूटाक्षर षडक्षरी सप्ताक्षरी आदि छन् । ती

---

1 हिन्दू शब्दको अर्थ—

ब्रह्माबाट अक्षर सृष्टि भयो । तिनमा स्वरवर्णका र व्यञ्जनवर्णका अक्षर छन् । व्यञ्जनवर्ण अव्यक्त वर्ण हो । किन भने व्यञ्जनवर्णमा स्वरवर्णको संयोग नभइकन उच्चारण व्यक्त हुँदैन । जस्तै ह्+इ=हि हुन्छ । तब

ह्+इन्दु=हिन्दु

(अव्यक्त) + (व्यक्त) = अद्वैत

यहाँ अव्यक्त 'ह्' संग व्यक्त इन्दुको संयोग भएर हिन्दु शब्द बन्यो । अनि हिन्दु शब्दले साकार रूप लियो । ह् अर्थात हकार पनि संस्कृत शब्द हो, इन्दु पनि संस्कृत शब्द नै हो । अतः दुइ संस्कृत शब्दको संयोग भए पछि हिन्दु शब्द पनि स्वभावतः विशुद्ध संस्कृत शब्दनै हुन्छ । योग दर्शन अनुसार हाम्रो सूक्ष्म शरीरको विशुद्ध चक्रमा शब्द या आकाश तत्त्व छ । जसको बीजमंत्र निराकार सदाशिव स्वरूप "हँ" हो । अतः हकार अव्यक्त अनन्त अनिर्वचनीय आकाशको शब्द प्रतीक हो । अव्यक्त भएकोले यसमा हकार 'ह्' सत्याकाशको सूचक हो र इन्दु सत्यको चन्द्रमा हो । सत्याकाशरूपी ह्मा सत्यको चन्द्र अर्थात इन्दु नै हिन्दु हो । यस ज्ञानरूपी इन्दुको खोजी गर्ने साधक पनि हिन्दुमै लय हुन्छ । हिन्दुउपनिषदमा भनेको पनि छ ।

अव्यक्तः ह शिवः प्रोक्तः इन्दुः शक्तिरिहोच्यते ।
तयोरैक्यं परब्रह्म हिन्दुरित्यभिधीयते ॥

[हाम्रो संस्कृति वर्ष ३ अंक ३ पृष्ठ ६१–६८ मा]
प्रकाशित श्री किरणशंकरको लेखबाट

कूटाक्षर तन्त्रशास्त्र महाकालसंहिता ग्रन्थमा उल्लेख छ। ती कूटाक्षर मन्त्रका बीजाक्षर हुन्। षडक्षरी कूटाक्षर भनेको ६ ओटा बीजाक्षरका मन्त्रले बनेको एउटा अक्षर हो। अरू कूटाक्षर पनि त्यस्तै हो। त्यस कारण हिन्दू वर्णमाला अन्य राष्ट्रको वर्णमाला भन्दा कति गौरव छ।

नेपालमा प्राचीन लिपिको पठन पाठन-

पुस्तक छाप्ने चलन आउनु भन्दा पहिले नेपालमा केही मानिस पुस्तक सारेर आफ्नो जीविका चलाउने गर्दथे। यसरी पुस्तक लेख्ने चलन छउन्जेल केही मानिसलाई प्राचीन लिपिको ज्ञान थियो। पछि पुस्तक छाप्ने चलन आउँदा पुस्तक लेख्ने चलन हराउँदै गयो र प्राचीन लिपि मानिसले बिर्सन थाले। जब अंग्रेजी शिक्षाको प्रभाव जम्दै आएथ्यो तब मानिसले प्राचीन लिपिको पठन पाठन अनावश्यक संझन लागे। नेपालमा उहिले ठोस रूपमा इतिहास लेख्ने कुनै परम्परा थिएन। स्थितिमल्लका पालामा गोपालवंशावली लेखियो। त्यस पछि मल्लकालमा लेखिएका इतिहासको पुस्तक पाइएको छैन। वि०सं० १८४९ मा अंग्रेजराजदूत कर्कपेट्रिक नेपालमा आउँदा उनले आफूले देखे सुनेका अनुभवबाट नेपालको इतिहास लेखेर वि०सं० १८६८ मा प्रकाश गरे। वि०सं० १९३४ मा राइटले नेपालको वंशावली तयार गरी प्रकाश गरे। त्यस पछि नेपाली जनताले इतिहासको महत्त्व बुझ्न थाले र कतिपय नेपालका इतिहासकारहरूले त्यसैको आधारमा इतिहास लेखे। वि०सं० १९३७ मा भारतका पं. भगवान्लाल इन्द्रजीले नेपालका लिच्छविकालका र मल्लकालका केही शिलालेख प्रकाश गरिदिए। अनि नेपालीले शिलालेखको पनि महत्त्व बुझ्न थाले र लिपि पढ्नुपर्ने चासो गरे। यसरी आफूसंग रहेको वस्तु विदेशीको बत्तीले मात्रै कल्यास भई देख्न थालेका नेपालीले इतिहास तथा लिपिको पठन पाठन चलाए।

प्राचीन लिपिलेखनसामग्री

ताडपत्र–

तालवृक्ष भारतको दक्षिण प्रदेशमा समुद्रको किनारमा प्राय पाइन्छ । त्यसैको पातलाई ताडपत्र भन्दछन् । त्यसबाट हावा हंकने पंखा पनि बनाउँछन् । प्राचीन कालमा त्यस्ता ताडपत्रमा पुस्तक लेख्दथे । यसको पात ठूला तथा लामा हुन्छन् । जोर्नी जोर्नीमा काटेर टुक्रा टुक्रा पारी पत्र बनाउँछन् । चौडाइमा १ इञ्चदेखि ४ इञ्च सम्म पनि हुन्छ । पुस्तक लेखनका लागि ताडपत्र सुकाएर पानीमा उमालेर फेरि सुकाइदिन्छन् । अनि त्यसलाई शंख अथवा चिप्लो ढुङ्गाले घोट्छन् । अनि त्यसमा मसीले पुस्तक लेख्दछन् । त्यसमा कोही कीलाको टुप्पाले कोरेर पनि अक्षर लेख्तछन् । अनि त्यसमा गाजल दलिदिन्छन् । खाल्टोमा गाजल पुरिन्छ र अक्षर कालो स्पष्ट देखिन्छ । यसरी लेखिएको अक्षर उत्कीर्णाक्षर[1] भनिन्छ । ताडपत्र लामो खालको छ भने छेउ छेउ अगल बगलमा प्वाल पारेर तथा छोटो खालको छ भने बीचमा प्वाल पारेर त्यस प्वालबाट धागोले उनेर फलेकको गातामा राखेर पुस्तक सुरक्षित संग राख्तछन् । यस्ता ताडपत्रमा लेखिएका ग्रन्थ नेपालमा प्रशस्त पाइन्छन् ।

भुजापत्र-

भूर्जवृक्ष विशेष गरी हिमालप्रदेश जुम्लामा हुन्छ । त्यसको बोक्रा भुजापत्र भनिन्छ । प्राचीन कालमा भुजापत्रमा पनि पुस्तक लेख्दथे । यो भुजापत्र पातलो खालको हुन्छ र एक गज सम्म लामो पनि पाइन्छ । यसलाई बलियो पार्नाका लागि तेल घसी सुकाइदिन्छन् । सुकेपछि शंखले घोटेर चिप्लो पार्छन् । अनि त्यसमा पुस्तक लेख्तछन् । विक्रमको चौथो शताब्दी ताका भुजापत्रमा लेखिएका आगमसूत्र तथा पंचरक्षाका पुस्तक पाइन्छन् । सो भुजापत्र ताडपत्र जतिको बलियो हुँदैन । त्यस कारण भुजापत्रमा लेखिएका ग्रन्थ ताडपत्र जस्तै धेरै पाइदैन । किन भने भुजापत्रका पुस्तक[2] धेरै काल टिकाउ पनि हुँदैन ।

कागतपत्र-

चीनमा वि.सं. १६२ मा कागतको आविस्कार भयो । सो कागत काठको बोक्रा कुटेर पानीमा पकाई साँचोबाट बनाउने गर्थे । यो भन्दा पहिले भारतमा कपास कुटेर कागत बनाउँथे । तर त्यो सस्तो र सुलभ थिएन । कागत सस्तो र राम्रो उपलब्ध हुन थाले पछि त्यस कागतलाई २, ३ तह राखी माडले टाँसी

---

1 वीरपुस्तकालय (हाल राष्ट्रिय अभिलेखालय) दोस्रा लगत नं. १५७ विषय नं. ८० को ताडपत्रमा लेखिएको स्कन्दपुराणपुरुषोत्तममहात्म्य भन्ने पुस्तक उत्कीर्णाक्षरले लेखिएको छ ।

2 लम्बकर्ण भट्टले लेखेको वि०सं० १७६२ को भूर्जपत्रको तान्त्रिक यन्त्र राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ ।

पाको कागत बनाउने चलन भयो । त्यस पाको कागतमा हरिताल लगाएर सुकाउँछन् । सुके पछि शंख वा चिप्लो पत्थरले घोटेर कागतलाई कमलो र चिप्लो बनाउँछन् । अनि त्यसमा पुस्तक लेख्छन् । यसै गरी कागत बाक्लो गरी टाँसी नीलो रंग र नीलोतुथो लगाई नीलपत्र पनि बनाउँछन् । नीलपत्रमा चाहिँ सुन र चाँदीका मसीले अक्षर लेख्छन् । पाको कागतमा हरिताल लाउने नीलोतुथो लाउने हुनाले त्यो कागत धेरै काल टिकाउ र बलियो हुन्छ । त्यस्तो कागत हृतपति कीराले खान सक्तैन । बाक्लो पाको कागतको पुस्तक बनाउँदा ताडपत्रमा जस्तै पत्रको अगल बगल अथवा बीचमा प्वाल पारेर धागोले उनेर फलेकको गाता राखेर पुस्तकलाई सुरक्षित गर्दछन् । पाको कागतको पत्र नछुट्टिने गरी पटयाउन हुने गरी पुस्तक बनाउँछन् । त्यस्तो पुस्तकलाई ठ्यासफु भन्दछन् । यस्ता पुस्तक राष्ट्रिय अभिलेखालयमा प्रशस्त छन् ।

कपासको कागत-

प्राचीन कालमा कपासको पनि कागत बनाउँथे । त्यस कागतमा चामलको पीठोको माड लगाएर सुकाउँछन् । सुके पछि शखले घोटेर चिप्लो पार्छन् । अनि त्यसमा पुस्तक लेख्छन् । यो कागत चित्रको पट्ट लेख्ने काममा पनि लगाउँछन् । तीर्थ जानेहरूले बद्रीनाथको पट्ट जगन्नाथको पट्ट प्रसादको रूपमा ल्याउँछन् र इष्टमित्रलाई बाँड्छन् । कपासको कागत बनाउने विधि मेक्समुलरको हिष्ट्री अफ एन्सेण्ट संस्कृत लिटरेचरमा राम्रोसंग दिएको छ ।

कपडा-

रेशमको कपडामा र सूतीको कपडामा पनि पुस्तक लेख्ने चलन छ । तर ठूला ठूला धनी मानिसले मात्र लेखाउँछन् । यो महँगो पर्ने हुनाले चल्ती छैन । बृहत्ज्ञानकोष नामक जैनपुस्तकभण्डारमा रेशमको कपडामा मसीले लेखिएका जैनसूत्रको सूची पाइन्छ ।

फलेक-

उहिले विद्यार्थीहरू फलेकमा अक्षर लेख्न सिक्दथे । फलेकमा रातो माटो अथवा गोलको धुलो लिपेर सुकाउँछन् । सुके पछि त्यसमा खरीले अक्षर लेख्छन् । उहिले बौद्ध विहारमा पनि फलेकमा खरीले पञ्चाङ्ग लेखी सर्वसाधारणको जानकारीका लागि टाँग्ने गर्दथे । पञ्चाङ्ग छाप्ने चलन आए पछि बिस्तार बिस्तार त्यो चलन हराएर गयो । ज्योतिषशास्त्रमा त्यसलाई धूलीकर्म गर्ने भन्दछन् । किन भने जस्तो धुलोमा लेखेको अक्षर मेटेर अर्को लेख्न हुन्छ त्यस्तै त्यसमा पनि मेटेर अर्को लेख्न हुन्छ । त्यसको रूपान्तर आजकल स्कूल पाठशालामा विद्यार्थीलाई सिकाइने गुरुद्वारा प्रयोग हुने बोर्ड (पाटी) मा परिणत भएको छ । भोटेहरू भोटे लिपिमा फलेकमा कुँदेर ग्रन्थ लेख्तछन् । यस्तो ग्रन्थ ठूला ठूला गुम्बामा पाइन्छ ।

मसी-

उहिले खयरको पात पकाएर त्यसको मसी बनाउँथे । यो मसी साधारण चलन चल्तीमा प्रयोग गर्दथे । पाको कागतमा लेख्नका लागि पाको मसी बनाउँछन् । यो मसी लाहामा स्वाग हाली पकाएर त्यसको झोलमा काजल घोटी पाको मसी बनाउँछन् । यो मसी सुके पछि पानीले पखाले पनि जाँदैन । यो मसी बलियो तथा टिकाउ हुन्छ । त्यस कारण यसरी बनाएको मसीलाई पाको मसी भनेको हो । त्यही लाहाको झोलमा

रंग मिलाएर रंगीन मसी पनि बनाउँछन् । नीलपत्रमा लेख्नका लागि सुन र चाँदीको मसी बनाउँछन् । सुन र चाँदीको मसी बनाउँदा सुन अथवा चाँदीलाई गुँदपानीमा घोटेर बनाउँछन् । सुनौला मसीले लेखेर सुकाउँछन् । सुके पछि शंखले घोटेर चहकिलो पार्छन् । रातो मसी बनाउन हिंगुल घोलेर पनि बनाउँछन् । पहेंलो मसी बनाउन चाहिं हरिताल घोलेर बनाउँछन् ।

कलम–

उहिले अक्षर लेख्दा बाँसको कलमले मसी चोपेर लेख्नथे । नली बनाउने निगालो जस्तो शर हुन्छ, जुन शर ४,५ हात सम्म लामो हुन्छ । त्यस्तो शर खपतडमा पाइन्छ । ढाक्रे हरू भारीका भारी बाँधी नलीको साथसाथै बेच्न ल्याउँथे । त्यो शरको आँठला आँठला सम्म टुक्रा पारी टुप्पो ताछेर कलम बनाउँछन् । प्वाँखको फेदको पनि कलम बनाउँछन् । धेरै लेख्नुपर्नेहरूले त फलामको पनि कलम बनाउँछन् । अरू कलम भन्दा फलामको कलम धेरै टिकाउ हुन्छ । प्वाँखको कलममा दुंसीको प्वाँख पनि प्रयोग गर्छन् । चित्र लेख्दा प्वाँखले लेख्छन् ।

कापा (रेखापाटी)

पाको कागतमा डोरो लगाउने यन्त्रलाई नेवारीमा कापा भन्दछन् । कापालाई नेपालीमा रेखापाटी भन्दछन् । फलेकमा समानान्तर पारी धागोको तान लगाएर बाँधेको हुन्छ । त्यस माथि पाको कागत राखी बाँसको टुप्पोले घोटेर डोरो लगाउँछन् । त्यही डोरोको धर्कोमा अक्षर सोझो पारी लेख्छन् ।

रुल (सलाका)

सोझो काठको डोलो वा च्याप्टो पारी रुल बनाएको हुन्छ । त्यस रुलको सहायताले मसीको डोरो हाल्ने गर्छन् । डोलो रुलबाट कागतमा मसीको डोरो हाल्दा कागतमा मसी लाग्ने संभव हुँदैन । च्याप्टो रुलबाट मसीको डोरो हाल्दा कागतमा मसी लत्पतिने संभव हुन्छ । त्यस रुललाई संस्कृतमा सलाका भन्ने प्रयोग पाइन्छ । त्यसलाई नेवारी भाषामा दासी भन्दछन् ।

संवत् प्रचलन

कलियुगसंवत्

कलियुगसंवत् भारतयुद्ध पछि चलेको भन्ने कुरा दक्षिण चालुक्यवंशी राजा पुलकेशी (दोस्रा) का समयको एहोलको पहाडखण्डमा रहेको जैनमन्दिरको शिलालेखबाट थाहा हुन्छ । त्यसमा भारतयुद्धदेखि ३७५३ तथा शकराजा (शकसंवत्) ५५६ वर्ष विते पछि यो मन्दिर बनाइयो भन्ने लेखेको छ । यसबाट (३७५३–५५६=३१९७) शकसंवत् भन्दा ३१९७ वर्ष पहिले भारतयुद्ध भएको थियो भन्ने देखिन्छ । भारतयुद्धमा विजय भए पछि युधिष्ठिरले राज्य चलाए । तव कलियुगसंवत्लाई युधिष्ठिरसंवत् पनि भन्दछन् । कलि आरम्भको विषयमा पुराण तथा भागवतमा पनि वर्णन गरेको छ[1] ।

विभिन्न संवत्को प्रचलन–

कलियुगसंवत् अर्थात् युधिष्ठिरसंवत् पछि अनेक संवत्को प्रचलन हुँदै गयो । जुन प्रचलन

---

[1] यदैव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज ।
वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैव कलिरागतः ॥ (विष्णुपुराण ४।२४।५५)

जव वसुदेवको कुलमा उत्पन्न भएका विष्णुका अंश श्रीकृष्णजी स्वर्गारोहण हुनुभएथ्यो त्यसै वेलादेखि कलियुगको आरम्भ भयो ।

विष्णुर्भगवतो भानुःकृष्णाख्योऽसौ दिवंगतः ।
तदाविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः ॥ (भागवत १२।२।२९)

देवताका सूर्य भएका भगवान् श्रीकृष्णजी स्वर्गारोहण हुनुभए पछि मानिस पापमा रमाउन लागे । त्यस वेलादेखि लोकमा कलि पस्यो ।

भविष्यं संप्रवक्ष्यामि कलिकश्च यथाक्रमं ।
जातो दुर्योधनो राजा कलिसंवत् प्रवर्तते ॥ (सुमतितंत्र २)

कलिदेखि क्रमैले भविष्य संवत् बताउँछु । दुर्योधन राजा भए पछि कलिसंवत् प्रारम्भ हुन्छ ।

श्री कृष्णजीका पालामा सूर्यग्रहण लागेको कुरो श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध ८२ अध्यायमा वर्णन गरेको छ । गणेश दैवज्ञले यो ग्रहण गणना गरेर द्वापरको ८६३९९२ वर्ष वितेपछि कलि लाग्नु भन्दा ८ वर्ष अगाडि विक्रमसंवत् पूर्व ३०५२ मा तारण संवत्सरमा फाल्गुनकृष्ण औंसी शुक्रवार १० घडी दिन चढ्दा सूर्यग्रहण लागेको थियो भन्ने कुरा सिद्धान्तशिरोमणिको टीकामा उल्लेख गरेका छन् ।

महापुरुषको नामबाट, राजनीतिपरिवर्तनबाट, प्रभावकारी महत्त्वपूर्ण कामबाट भएका छन् । ताडपत्रमा लेखिएको सुमतितन्त्र नामको ज्योतिष पुस्तकमा विभिन्न संवत् विषयको चर्चाको उल्लेख गरेको छ । त्यसमा युधिष्ठिरसंवत् २००० पछि नन्दसंवत् चलेको, नन्दसंवत् ८०० पछि चन्द्रगुप्तसवत् चलेको, चन्द्रगुप्तसंवत् १३२ पछि शूद्रकदेवसंवत् चलेको, शूद्रकसंवत् २४७ पछि शकसवत् चलेको, शकसंवत् ४९८ पछि मानदेव संवत् चलेको, मानदेवसंवत् ३०४ वर्ष सम्म रह्यो भनेको छ [1] । यो मानदेवसंवत्को खण्डन मेरो लिच्छवि-संवत्को निष्कर्ष भन्ने पुस्तकमा गरिएको छ । सो पुस्तक राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पनि हेर्न पाइन्छ ।

अर्को कुरो दैवज्ञ शिरोमणि लक्ष्मीपतिले वि०सं० १८५४ मा बनाएको रत्नदीप नामको ज्योतिष पुस्तकको टीकामा संवत्सरका विषयमा भविष्योत्तरको वचन दिइएको छ । त्यसमा युधिष्ठिर-संवत् ३०४४ पछि विक्रमसंवत् चल्ने र विक्रमसंवत् १३५ पछि शकसंवत् चल्ने कुरो लेखेको

---

[1] युधिष्ठिरमहाराजो दुर्योधनस्तयोःपिवा
उभौ राजौ सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्त्तति
नन्दराज्यं शताष्टञ्च श्चन्द्रगुप्तस्ततो परे
राज्यङ्करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतम्
राजा शुद्रकदेवश्च वर्षसप्ताब्धिचाश्विनौ
शकराजा ततो पश्चाद्वसुरन्ध्रकृतस्तथा···

शुभ।। युधिस्थिर दुर्ज्जोधन उभौ राजाब्द २००० नन्दराज्याब्द ८०० चन्द्रगुप्तराज्याब्द १३२ सूद्रकदेवराज्याब्द २४७ शकराज्याब्द ४९८ मानदेवस्य राज्याब्द ३०४ शुभ ।। ॐ नमः सूर्याय ।। नेपाल सम्वत्सर कर्म्मभूमौ स्थाप्य । नयनाभ्रनागा ८०२ संयोज्यं शककालम्भवति । तं शककालं कर्म्मभूमौ स्थाप्य । नन्दाद्रिभूरग्नियुक्ता ३१७९ योज्ये । एतत् कलियुगम्भवति ।

(राष्ट्रिय अभिलेखालय विषय नं. ४९५ सुमतितन्त्र)

[२००० वर्ष सम्म युधिष्ठिर र दुर्योधनको संवत् चल्छ । त्यस पछि ८०० वर्ष सम्म नन्दको संवत् चल्छ । त्यस पछि १३२ वर्ष सम्म चन्द्रगुप्तको संवत् चल्छ । त्यस पछि २४७ वर्ष सम्म शूद्रकदेवको संवत चल्छ । त्यस पछि ४९८ वर्ष सम्म शकसंवत् चल्छ । त्यस पछि ३०४ वर्ष सम्म मानदेवको संवत् चल्छ । नेपाली संवत्मा ८०२ जोड्नू शकसंवत् हुन्छ, शकसंवत्मा ३१७९ जोड्नू कलिगत वर्ष हुन्छ ।

छ[1]। महात्मा बुद्धको निर्वाण भएपछि उनको नामबाट चलेको संवत्लाई बुद्धनिर्वाणसंवत भन्दछन्[2]। नेपाली संवत् चाहिं शङ्खधर साख्वाले चलाएको भन्ने वंशावलीमा उल्लेख छ। नेपाली संवत् चल्नु भन्दा पहिल नेपालमा अंशुवर्मासंवत् चलेको थियो। अंशुवर्मासंवत् चल्नु भन्दा पहिले नेपालमा लिच्छविसंवत् चलेको थियो। नेपालको आफ्नो संवत्को विषयमा विस्तृत विवरण मेरो लिच्छवि-संवत्को निष्कर्ष भन्ने पुस्तकमा हेर्नुहोस्।

संवत्को सम्बन्ध–

पाटन उकुबहीको भगवानमन्दिरको ढोकामाथि रहेको स्थितिमल्लका पालाको सुवर्णपत्रमा तथा पाटन सुनधाराको धर्ममल्लका पालाको शिलाभिलेखमा कलिगत संवत् विक्रमसंवत् शकसंवत् नेपाली संवत् गरी ४ संवत्को उल्लेख छ। ती अभिलेख अनुसार संवत्को संबन्ध थाहा हुन्छ। धर्म-मल्लको पालाको अभिलेखमा दिइएका संवत्मा कलिगत संवत् ४५०५ विक्रमसंवत् १४६१ शक-संवत् १३२६ नेपाली संवत् ५२४ उल्लेख छ। तब

कलिगत र विक्रमसंवत्को अन्तर = ४५०५–१४६१=३०४४
कलिगत र शकसंवतको अन्तर = ४५०५–१३२६=३१७९

---

1 कुरुवंशोद्भवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर:
वेदवेदाभ्रामाब्दं ३०४४ स्वं शकं चालयिष्यति
जातेऽधर्मे पुना राजा विक्रमार्को भविष्यति
पञ्चत्रिचन्द्रवर्षाणि १३५ स्वं शकं चालयिष्यति
शालिवाहो नृपो नाम शङ्करराधने रत:

[रत्नदीप टीका]

कुरुवंशमा पैदा भएका कुन्तीका छोरा राजा युधिष्ठिरको संवत् ३०४४ वर्ष सम्म चल्नेछ। फेरि अधर्म भएमा राजा विक्रम हुनेछन्। १३५ वर्ष सम्म उनको संवत् चल्नेछ। त्यस पछि महादेवको आराधना गर्ने शालिवाह नामका राजा हुनेछन्।

2 बुद्धको निर्वाणकाल नेपालमा तथा सिलोनमा इ० पू० ५४४ केन्टनमा इ० पू० ४८९ विन्सेन्टस्मिथले इ० पू० ४७८ मानेको छ। तर अहिले हेवज्रप्रकाश भन्ने प्राचीन पुस्तकमा बुद्धनिर्वाणकालको एक प्रमाण पाइएको छ। जस्तै

"भगवति शाक्यसिंह परिनिर्वृतिशत १८०० वर्ष ११ मास ४ दिवस ५
शकाब्दा (शकाब्दा, ११९४ भाद्र (दि) ने १४ लिखितमिद"

(हेमराज शाक्यद्वारा संपादित मिडिएभल नेपाल २२ पृ)

यस प्रमाणबाट बुद्ध निर्वाण भएको १८११ वर्ष ४ महीना ५ दिन जाँदा शाके ११९४ भाद्र महीनाको १४ दिनमा उक्त हेवज्रप्रकाश पुस्तक लेखिएको भन्ने कुरो स्पष्ट छ। त्यस कारण १८११–११९४=६१७ शकपूर्व (इ. पू. ५३९) मा बुद्ध निर्वाण भएको भन्ने त्यस बेला मानिएको सिद्ध छ। यसबाट अहिले वि.सं. २०३१ मा बुद्ध निर्वाण भएको १५१३ वर्ष हुन आउँछ।

कलिगत र नेपाली संवत्को अन्तर = ४५०५– ५२४=३९८१
विक्रमसंवत् र शकसंवत्को अन्तर= १४६१–१३२६= १३५
विक्रमसंवत् र नेपाली संवत्को अन्तर= १४६१– ५२४= ९३७
शकसंवत् र नेपाली सवत्को अन्तर = १३२६– ५२४= ८०२

हुने कुरो स्पष्ट छ। भास्वती नामको ज्योतिष पुस्तकमा पनि कलिगत वर्षमा ३०४४ घटाए पछि विक्रमसंवत् हुन्छ विक्रमसंवत्मा १३५ घटाए पछि शकसंवत् हुन्छ भनेर बताएको छ [1]। सुमतितन्त्रमा पनि नेपाली संवत्मा ८०२ जोड्नू शकसंवत् हुन्छ, शकसवत्मो ३१७९ जोड्नू कलिगत वर्ष हुन्छ भनी बताएको कुरो माथि गइसकेको छ । इस्वीमा ५७ जोडे विक्रमसंवत् हुन्छ[2] ।

यो विक्रमसंवत् नेपालको आफ्नो राष्ट्रिय संवत् होइन भन्ने कुरा मेरो लिच्छविसंवत्को निष्कर्ष भन्ने पुस्तकमा प्रतिपादन गरिएको छ। यसको चर्चा वि०सं० २०२० आषाढ १० गते सिंहदरबारस्थित अफिसमा एक पत्रकारसम्मेलन हुँदा शिक्षासहायक श्री राजेश्वर देवकोटाले पनि यसरी गर्नुभएको थियो–

नेपालमा हाल प्रचलनमा भएको विक्रमसंवत्को प्रवर्तक को थियो त्यो आज सम्म पता लाग्न सकेको छैन । संवत् चलाउने व्यक्ति र चलेको ठाउँ पनि थाहा नराखी आज पनि हामी विक्रमसंत्को भोरमा परिराखेका छौं। राष्ट्रिय दृष्टिकोणले शोच्ने र कुनै विषयलाई औचित्य र वैज्ञानिक दृष्टिकोणले चलाउने आदत लागिसकेका हामीहरूले हाम्रो संस्कृतिको अनुकूल र आधारपूर्ण नेपाली संवत् कायम गर्नुपर्ने देख्छु ।

(वि०सं० २०२० आषाढ ११ गतेको गो०प०)

सुमतितन्त्रमा वर्णित युधिष्ठिरादिको राज्यवर्षानुसार संवत्को संबन्ध निम्न प्रकारको छ । जस्तै

कलिगत र शकको अन्तर = युधिष्ठिरराज्याब्द + नन्दराज्याब्द + चन्द्रगुप्तराज्याब्द + शूद्रकदेवराज्याब्द
= २००० + ८०० + १४२ + २४७
= ३१७९

---

1 कृतयुगाम्बरवह्निभिरुज्झितो गतकलिः किल विक्रमवत्सरः ।
शरहुताशनचन्द्रवियोजितो भवति शाक इह क्षितिमण्डले ।।

[कलिगत वर्षमा ३०४४ 'घटाए पछि विक्रमसंवत् हुन्छ । विक्रमसंवत्मा १३५ घटाए पछि शकसंवत् हुन्छ]

2 इस्वीयसनाब्देषु क्षेप्यः सप्तशरस्तथा ।
सम्वत्सरपरिज्ञानं सुखेनैव प्रजायते ।।
(पंचांगविज्ञान)

इस्वीसंवत्मा ५७ जोड्नू भजिर्लसित विक्रमसंवत् थाहा हुन्छ ।

शाके र नेपाली संवत्को अन्तर= शकराज्याब्द+मानदेवराज्याब्द
= ४९८+३०४
= ८०२

नेपाली संवत् कार्तिकशुक्ल प्रतिपदामा फिर्दछ । शकसंवत् चैत्रशुक्ल प्रतिपदामा फिर्दछ । विक्रमसंवत् चाहिं हाम्रो नेपालमा वैशाख १ गतेदेखि फेर्ने चलन छ । त्यस कारण विक्रमसंवत् र नेपाली संवत्को अन्तर कार्तिकशुक्ल प्रतिपदादेखि वैशाख १ गते भित्र ९३६ अन्तर हुन्छ । त्यस्तै शकसंवत् र नेपाली संवत्को अन्तर कार्तिकशुक्ल प्रतिपदादेखि चैत्रशुक्ल प्रतिपदा भित्र ८०१ अन्तर हुन्छ ।

इस्वीसंवत् जनवरी १ तारीखमा फिर्दछ । त्यो हाम्रो पौष १६, १७ गते तिर पर्दछ । त्यस कारण विक्रमसंवत् र इस्वीसंवत्को अन्तर पौष १६,१७ गतेदेखि वैशाख १ गते भित्र ५६ अन्तर हुन्छ ।

शक संग इस्वीसंवत्को संबन्ध = वि० सं०–५७
= (श० सं०+१३५)—५७
= श० सं०+७८

नेपाली संवत् संग इस्वीसंवत्को सबन्ध = वि० सं०—५७
= (ने० सं+९३७)—५७
= ने०सं+८८०

उपर्युक्त संबन्धबाट शकसंवत्मा ७८ जोडे इस्वीसंवत् हुन्छ । त्यस्तै नेपाली संवत्मा ८८०, जोडे इस्वीसंवत् हुन्छ । पौष १६,१७ गतेदेखि वैशाख १ गते भित्र उक्त सम्बन्धमा १ कम गर्नु पर्छ ।

लिपिविकासको ऐतिहासिक सारांश

जुनसुकै परिवर्तन हुनलाई पनि केही काल लाग्दछ । जस्तै २५ वर्ष अगाडि खिचेको आफ्नो फोटो र अहिले खिचेको आफ्नो फोटोमा आफ्ना रूप केही न केही फरक परिसकेको हुन्छ । अपरिचित मानिसले जाँच्दा बेग्ला बेग्लै मानिस जस्तो देखतछ । तर अलि नियालेर हेरेको खण्डमा एउटै व्यक्ति भन्ने थाहा हुन्छ । त्यस्तै १०० वर्ष अघि लेखेको लिपि र १०० वर्ष पछि लेखेको लिपि फरक परिसकेको हुन्छ । उहिले पुस्तक हातैले लेख्नु पर्दथ्यो, किनकि त्यस वेला प्रेस थिएन । हातले लेख्दै गएका लिपि कालान्तरमा फरक पर्दै गएका छन् । लेखनकलामा छिटो र राम्रोपनमा मानिसको प्रवृत्ति हुने स्वभाव छ । त्यसो हुँदा लेखन-कलामा कठिनता र नराम्रोपनलाई छोड्दै गएर सरलतामा मानिस अभ्यस्त हुँदै गएकोले नै लिपिमा परि-वर्तन आएको छ। ५० वर्षको वर परका लिपिमा त त्यत्तिको फरक भए जस्तो देखिदैन, किनकि एक दुइ ओटा अक्षरको लिपि फरक हुँदैमा संपूर्ण लिपि फरक देखिदैन । क्रमशः अक्षरको डिकोमा मात्रामा आकार प्रकारमा परिवर्तन हुँदै शताब्दी पछि गएर लिपिमा स्पष्टै फरक भएको देखिन्छ ।

प्रथम मानदेवको ताकाको लिपि पूर्वलिच्छविलिपि भनिन्छ । त्यही लिपि अंशुवर्मा पछि गएर डिकोमा केही कुटिलता आइसकेको देखिन्छ । नरेन्द्रदेवको ताका त्यो लिपि स्पष्टै फरक भएको देखिन्छ । यसरी फरक परिसकेको लिच्छविलिपिलाई उत्तरलिच्छविलिपि भन्ने भएको छ । विक्रमको दशौं शताब्दी ताकाका लिपि नेवारी लिपिको पूर्वरूपमा आएको देखिन्छ । त्यस कारण त्यसलाई प्राचीन नेवारी लिपि भन्ने भएको छ । विक्रमको एघारौं बाह्रौं शताब्दी ताका लेखकहरूमा कलात्मकता आएकोले तिन ताका भुँजि-मोल कुँमोल गोलमोल आदि विभिन्न प्रकारका लिपिको प्रचलन भयो । सुनको मसी चाँदीको मसी बनाएर पनि ग्रन्थ लेख्ने प्रचलन भयो । यसै सिलसिलामा रञ्जनालिपिको आविर्भाव भयो । तर ती लिपिहरूमा रमणीयता भए तापनि व्यावहारिक प्रचलनमा कठिनता हुनाले जुन लिपि छिटो लेख्न सकिन्छ त्यही लिपिलाई मानिसले व्यावहारिक प्रचलनमा अपनाए । त्यस लिपिलाई प्रचलित नेवारी लिपि भन्ने भयो । रञ्जना लिपि चाहिँ केवल सौखिनका लागि मात्र भयो । सौखिनहरूले धेरै पछि सम्म पनि रञ्जनालिपिमा ग्रन्थ लेखाएर राख्ने गरेका थिए ।

काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल राजाहरूको विशेष संपर्क मिथिला प्रदेश संग थियो । त्यस कारण काठमाडौं उपत्यकाका मल्लकालका प्रचलित नेवारी लिपि मैथिली लिपि संग प्राय मिल्दो जुल्दो छ । कर्णाली प्रदेशका लिपि देवनागरी लिपि संग मिल्दो छ । ती लिपिहरूमा आफ्नै आफ्नै मौलिकता छ । कोशी प्रदेशका लिपि किरातलिपि संग मिल्दो होला । तर किरातको सभ्यताले जग हाल्न नसकेकोले नै संकुचित भएर

किरातलिपिको प्रचलन डिगो नभएको होला भन्ने अनुमान हुन्छ । किरातका ऐतिहासिक साधन उपलब्ध हुन कठिन भएको हुनाले किरातको इतिहास प्राय अन्धकारमय छ । किरात जातिको सीमित परिवारमा व्यवहार गरिने आधुनिक प्रचलनको लिपि पाइएको छ । त्यसलाई किरातलिपि भनी मानिएको छ । तर प्राचीन प्रचलनका किरातलिपि पाइएका छैनन् । त्यस कारण त्यो कुन शाखाको लिपि हो कति मौलिकता छ भन्ने निर्णय हुन सकेको छैन । कारण हाम्रो लिपिपरिवार संग उक्त किरातलिपि धेरै फरक छ । त्यो लिपि पनि त विकास भएर नै आएको हुनुपर्छ । त्यसको पूवरूप कस्ता छ भन्ने कुरा अनुसन्धान गर्नु बाकी नै छ ।

यसरी लिपि परिवर्तन हुँदा एक लिपि गएर तुरुन्तै अर्को लिपिमा परिवर्तन भएको होइन । जस्तै उहिले कागतको आविस्कार नभए ताका ताडपत्रमा पुस्तक लेख्दथे । कागतको आविस्कार भए पछि कागतमा पुस्तक लेख्ने गर्न थाले । तर कागतको आविस्कार भएर पनि कतिपय मानिसले ताडपत्रमा लेख्न छाडेनन् । प्रमाण राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थमा कागतमा लेखिएका ग्रन्थ भन्दा धेरै पछि पनि ताडपत्रमा लेखिएका ग्रन्थ छन । पछि विस्तार विस्तार ताडपत्रमा लेख्ने चलन हराउँदै गयो र कागतमा लेख्ने चलन डिगो भयो ।

त्यस्तै लिच्छविलिपिबाट प्राचीन नेवारी, प्राचीन नेवारीबाट भुजिमोल, भुजिमोलबाट कुँमोल, कुँमोलबाट गोलमोल, गोलमोलबाट रञ्जना, इत्यादि लिपि विस्तारै परिवर्तन भएका हुन् । प्राचीन नेवारी लिपिको प्रचलनमा आउँदा उत्तरलिच्छविलिपि पनि साथैं प्रचलन थियो । पछि प्राचीन नेवारी लिपि डिगो भयो उत्तरलिच्छविलिपि डिगो भएन । त्यस्तै भुजिमोललिपिको प्रचलनमा आउँदा कुँमोल गोलमोलको पनि साथ-साथ प्रचलन थियो । पछि भुजिमोललिपि कुँमोलको लिपिमा, गोलमोललिपि रञ्जनाको लिपिमा परिणत भयो । त्यस पछि कुँमोललिपिबाट पाचुमोललिपिमा परिणत भयो । पाचुमोललिपिको प्रचलनमा आउँदा गोलमोललिपि रञ्जनालिपि लितुमोललिपिहरूको पनि साथसाथै प्रचलन थियो । पछि पाचुमोल-लिपि डिगो भयो अरू लिपि डिगो भएन । त्यही लिपि नै प्रचलित नेवारी लिपिमा परिवर्तन भयो ।

मल्लकालमा काठमाडौं उपत्यकामा नेवारी लिपिकै प्राय प्रचलन थियो साथै देवनागरी लिपि पनि थोरबहुत प्रचलन थियो । शाहराज्यको संस्थापन पछि पनि काठमाडौं उपत्यकामा प्रचलित नेवारी लिपिको व्यवहार थियो । शाहराज्यको पश्चिममा विस्तार भए पछि पश्चिमी विद्वान्हरू संग बढी संपर्क रहन गयो र नेपाली भाषा डिगो भए जस्तै देवनागरी लिपि डिगो हुन गयो र देवनागरी लिपि नै व्यावहारिक प्रचलनमा आयो । नेवारी लिपि व्यावहारिक प्रचलनमा आउन सकेन र ऐतिहासिक रूपमा रहन गयो । यसरी सरलता एवं प्रभाव र आवश्यकताले गर्दा चीज डिगो रहन्छ अनावश्यकता भए पछि डिगो रहन सक्दैन भन्ने स्पष्ट छ । त्यस कारण अहिले हाम्रो लिपि आधुनिक देवनागरी भएको छ । देवनागरी लिपिमा पनि प्राचीन देवनागरी र आधुनिक देवनागरीमा लिपि फरक छ । देवनागरी लिपिको छापा आए पछि पनि प्राचीन छापा र आधुनिक छापाको लिपिमा केही फरक छ । यसरी प्राचीन ब्राह्मी लिपिदेखि लिएर विकास हुँदै आधुनिक देवनागरी लिपिमा परिवर्तन भएको छ । इत्यादि ज्ञान प्राचीन लिपिबद्ध सामानबाट प्राप्त भएको छ । यदि लिपिबद्ध नभएको भए प्राचीन आचार्य विद्वान्हरूको आफ्नो तपस्याद्वारा आर्जित ज्ञान उनीहरूकै साथमा लोप हुने थियो । उनीहरूको तपस्याद्वारा आर्जित विभिन्न ज्ञान विभिन्न साहित्यिक भाषाका प्राचीन

ग्रन्थहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित छन्। ती ग्रन्थको अवलोकनबाट तिनीहरूको लालित्यपूर्ण साहित्यको चमत्कार विभिन्न बौद्धिक ज्ञानहरूको रस हामी अहिले पनि चाख्न पाएका छौं र त्यसबाट कहाँ कहाँ कति कति सभ्यता थियो भन्ने ऐतिहासिक ज्ञान पनि हामी पाउन सकेका छौं। लिपिबद्ध नभएर सुदूर अञ्चलका कतिपय रचनाहरू लोप भएका छन्। किरातकालको लिपिबद्ध ग्रन्थ वा तिन ताकाको कुनैं लेख प्राप्त हुन सकेको छैन। त्यसले गर्दा किरातकालको सभ्यता तथा इतिहास थाहा पाउन गाह्रो भएको छ। प्राचीन लिपिबद्ध सामानहरूबाट विभिन्न ज्ञान हासिल गर्नका लागि विभिन्न लिपिको विकासक्रम नै पहिले प्रथम जान्नुपर्ने आवश्यक छ।

लिपिचित्रको देवनागरी उतार

अशोककालको ब्राम्ही लिपि

लिपिचित्र १

लुम्बिनीको स्तम्भलेखबाट[1]

देवान पियेन पियदसिन लाजिन वीसतिवसाभिसितेन
अतन आगा च महीयिते हिदबुधे जाते सक्यमुनीति
सिलाविगड भीचाकालापित सिलाथंभे च उसपापिते
हिद भगवं जातेति लुंमिनि गामे उबलिके कटे
अठभागिये च

लिपिचित्र २

निग्लिहवाको स्तम्भलेखबाट

देवान पियेन पियदसिन लाजिन चोदसवसा
बुधसकोनाकमनस थुबे दुतियं वढिते
......साभिसितेन च अतन आगा च महीयिते
... ... पापिते

लिपिचित्र ३

गिरनारको अभिलेखबाट[2]

इयं धंमलिपी देवानं प्रियेन
प्रियदसिना राजा लेखापिता इधन किं
चिजीवं आरभित्पा · · जू हितव्यं
न च समाजो कतव्यो बहुकं हि दोसं
समाजह्मिपसति देवानं प्रियो प्रियदसि राजा
अस्ति पितु एक चासमाजा साधुमता देवानं
प्रियस प्रियदसिनो राजा पुरा महानसह्मि
देवानं प्रियस प्रियदसिनो राञो अनुदिवसं ब
हूनि प्राणसतसहस्रानि आरभिसु सूपाथाय

---

1 राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको छापाबाट उद्धृत

2 राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ९९३ को हुल्स पी. एच्. डी. को इन्सक्रिप्सन् अफ अशोकबाट उद्धृत

पूर्वलिच्छविकालको लिपि

लिपिचित्र ४

चाँगुको स्तम्भलेखबाट

प्रायात्पूर्व्वंपथेन तत्र च शठा ये पूर्व्वदेशाश्रया
सामन्ता: प्रणिपातबन्धुरशिर: प्रभ्रष्टमौलिस्रज:
तानाज्ञावसवर्तिनो नरपति: संस्थाप्य तस्मात्पुन:
निर्भी: सिंह इवाकुलोत्कटसट: पश्चाद्भुजङ्गमिवान्

लिपिचित्र ५

लाजिमपाट क्षेमसुन्दरीको अभिलेखबाट

कान्त्या कान्तिमत: सुरानिहमहैर्व्विद्वत्तया पण्डितान्
शूराञ्शूरतयार्त्थिनोपि वसुभिश्शुद्धैर्य्यशोभिर्न्नृपान् ।
दाक्षिण्येन च दक्षिणानरमयत्सर्व्वांश्च सर्व्वैर्गुणै:
य: श्रीमान्स विशुद्धकाञ्चनवपुश्श्रीमानदेवो नृप: ॥१॥
पत्नी तस्याब्जपत्रामलशुभनयना श्लाध्यसौभाग्यरूपा
सञ्चिन्त्य क्षेमसुन्दर्य्यनुपमगुणधीर्द्धर्म्मकार्य्यैककार्य्या ।
श्रीमत्सस्थानरूपम्भवनमिह दृढङ्कारयित्वानुरूपम्
ऐशानं लिङ्गमग्र्यं विधिवदनुपमं स्थापयामास भक्त्या ॥२॥

लिपिचित्र ६

देउपाट रत्नसंघको अभिलेखबाट

महेन्द्रसमवीर्य्यस्य कन्दर्प्पसदृशद्युते: ।
राज्ञाश्रीमानदेवस्य सम्यक्पालयत:प्रजा: ॥१॥
तत्पादभक्त्या विधिवद्रत्नसङ्घेन सर्व्वदा ।
रत्नेश्वर:प्रयत्नेन स्थापितोयं सुरोत्तम: ॥२॥

लिपिचित्र ७

जंसीदेवलको वसन्तदेवको अभिलेखबाट

ॐ स्वस्ति मानगृहात्परमदेवतबप्पभट्टारक
महाराज श्रीपादानुध्यात: श्रुतनयदयादान
दाक्षिण्यपुण्यप्रतापविकासितसितकीर्त्तिर्भट्टा
रकमहाराज श्रीवसन्तदेव:कुशली

लिपिचित्र ८

पशुपतिको आभीरीको अभिलेखबाट

आभीरी ख्यातगुणा भार्य्या परमाभिमानिनःसूनोः
पुण्यविवृद्ध्यै भर्तुर्देवत्वमितःप्रयातस्य १
पुण्येहनि धननिचयैर्द्विजजनमभिपूज्य दानमानाभ्याम्
पुत्रेणानुज्ञाता चकार संस्थापनं शम्भोः २
दत्वा चाक्षयनीवीं वप्रपरिच्छदविभूषादीन्
अनुपरमेश्वरसंज्ञाश्च शम्भोर्भुवनमहितस्यास्य ३
भगवते देवदेवायास्मै स्वयम्प्रतिस्थापितायानु
परमेश्वरसंज्ञितायाभ्यङ्गस्नपनार्च्चनगन्धधू
पबलिनिवेदनादिप्रवर्त्तनार्थं खण्डफुट्टप्रति
संस्कारार्त्थंश्च

लिपिचित्र ९

देउपाटनको स्वामिवार्तको अभिलेखबाट

शुक्लद्वितीयायाम्भट्टारकमहाराज श्रीगणदेवे काल
मपरिमित समाज्ञापयति परमदैवत श्रीभौमगुप्त
पादानुध्यातो विदितविनयः शश्वत्कुशलकर्म्मण्युप
हितपरमानुग्रहःप्रकृष्टकुलजन्मा दिवमुपगत
योर्म्मातापित्रोरात्मनश्च पुण्योपचितये स्वामिवार्त्तः
सकलभुवनसम्भवस्थितिप्रलयकारणमनादिनि
धनं भगवन्तमिह शङ्करनारायणस्वामिनं प्रति
ष्ठापितवानपि च

लिपिचित्र १०

बूढानीलकण्ठको शिवदेवको अभिलेखबाट

स्वस्ति मानगृहाच्छ्रुतनयविनयगाम्भीर्य्यधैर्य्यवीर्य्या
द्यशेषु सद्गुणगणाधारो लिच्छविकुलकेतुर्भट्टार
क महाराज श्रीशिवदेवःकुशली

उत्तरलिच्छविकालको लिपि
लिपिचित्र ११
बुंगमतीको अंशुवर्माको अभिलेखबाट

स्वस्ति कैलासकूटभवनाद्भगवत्पशुपतिभट्टारक
पादानुगृहीतो बप्पपादानुध्यातः श्रीमहासामन्तां
शुवर्मा कुशली बूगायूम्रीग्रामनिवासोपगतां कुटु
म्बिने यथा प्रधानङ्कुशलमाभास्य समाज्ञापयति

पशुपतिको अंशुवर्माको अभिलेखबाट

ॐ स्वस्ति कैलासकूटभवनादनिशिनिशिचानेकशास्त्रार्थ
विमर्शावसादितासद्दर्शनतया धर्माधिकारस्थितिका
रणमेवोत्सवमनतिशयम्मन्यमानो भगवत्पशुप
तिभट्टारकपादानुगृहीतो बप्पपादानुध्यातः श्र्यंशुवर्मा

लिपिचित्र १२
पाटन छिन्नमस्ताको ध्रुवदेवको अभिलेखबाट

भट्टारक महाराज श्रीध्रुवदेव ··· ··· ··· ··· ···
कैलासकूटभवनाद् भगवत्पशुपतिभट्टारकपादानुगृही
तो बप्पपादानुध्यातः श्री जिष्णुगुप्तः कुशली थम्बुगाङ्गुल्मूल
वाटिकाग्रामेषु निवासमुपगतान्कुटुम्बिनःकुशलमाभाष्य
समाज्ञापयति विदितमस्तु भवताम्भट्टारकमहाराजाधिराज
श्र्यंशुवर्मपादैर्युष्मदीयग्रामाणामुपकाराय यो सौ ति
लमक आनीतोभूत्प्रलिसंस्कारा

लिपिचित्र १३
पाटन मीननाथको ध्रुवदेवको अभिलेखबाट

सम्यग्ज्ञानादियुक्तः सकलगुणगणं क्षोभयित्वा प्रधानम्
ब्रह्मादिस्थावरान्तञ्जगदिदमखिलं योसृजद्विश्वरूपम्
आजीव्यं सर्व्वपुंसाञ्झिरितरुगहनं यःकरोत्येकरूपम्
पायात्सोद्य प्रसन्नःस्मरतनुदहनश्छत्रचण्डेश्वरो वः
स्वस्ति श्री जिष्णुगुप्तस्य प्रवर्द्धमानविजयराज्ये
आचार्य भगवत्प्रनर्द्दन प्राणकौशिकेन भगवतः
श्छत्रचण्डेश्वरस्य

लिपिचित्र १४

पशुपतिवज्रघरको नरेन्द्रदेवको अभिलेखबाट

भूमिपालास्तैरप्युभयलोकनिरवद्यसुखार्थिभिः पूर्वराजवि
हितोयं विशिष्टःप्रसाद इति प्रयत्नतस्सम्यक् परिपा
लनीय एव यतो धर्मशास्त्रवचनम्बहुभिर्वसुधा दत्ता
राजभिस्सगरादिभिः यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य
तदा फलमिति स्वयमाज्ञा दूतकश्चात्र भट्टारक श्रीशि
वदेवः

लिपिचित्र १५

पाटन मीननाथको अभिलेखबाट

पूर्वराजस्थितिपरिपालने व्यवहितमनोभिर्भाव्यं यथाचाह ये
प्राक्तनावनिभुजां जगतीहितानां धर्म्यां स्थितिं स्थितिकृतामनुपा
लयेयुः

पशुपतिको द्वितीय जयदेवको अभिलेखबाट

अन्तर्दूरसातलाश्रितमतेर्दैवप्रभावश्रिया
किं क्षीरस्नपनं विधातुमुदितःक्षाराणवस्याम्भसः
विष्णोःपातालमूलफणिपतिशयनाक्रान्तिलीला सुखस्था
दाज्ञां प्राप्योत्पतन्त्या स्त्रिपुरविजयिनो भक्तितोभ्यर्च्चनाय

लिपिचित्र १६

राष्ट्रिय अभिलेखालय प.ल.नं. ८३१ को स्कन्दपुराणबाट

सापुज्याश्रृणुयाद्विकाः सेवनाद्योगसंसिद्धिः मोक्षञ्च परमं लभेत्
आद्यम्पुराणममतो द्विजवृषां मनोश्वानुवाद परम् देव्याश्चापि महाप्र
भावकथमसर्वागमरन्वितम् स्कन्दस्य ··· वविजन्म · प्नुयुः ··
न्द्रैरसुरेन्द्रपक्षविवुधैः सिद्धैर्द्विजेन्द्रैरपि । शम्भो वोधितसर्वभावह
दयं यं येरयं सेवितः सर्वता ज्वालदर्कवाल्हत्रपुवस्त्यक्षःशश ङ्का
न्विषःदेवस्यानुचरा । वसुगण व ··· ··· देवदेवस्य भक्ताः
तत इह परमन्तम्प्राप्य योगम्मुनीन्द्रा । परमभाजारमन्तम्प्राप्य
थेषाधिवासमिति ॥०॥ आर्ष्यैस्कन्दपुराणसंयोगविधि समाप्तः

प्राचीन नेवारी लिपि

लिपिचित्र १८

विक्रमको दशौं शताब्दी

राष्ट्रिय अभिलेखालय प.ल.नं. १६४७ को लङ्कावतारबाट

नेन त्रिष्कालान्त्रिविधस्तथा ॥ पीतरक्तप्रकारैस्तु पूजयेद्रक्तलोचन । रक्ता ङ्गमेकवचनं द्विभुजञ्च द्विलोचनम् ॥ रक्तांवरधरं रौद्रं तृज्वालदण्डधारिणां अर्घादी पूर्ववत् दद्याद्रुतीं च जले तथा॥पूर्ववत्पूजयत्सर्व्वम्नमछ्वाचीन्मशे षतः ॥ तृदशाधिकहस्ते हि मण्डलसम्प्रकीर्तितां ॥ पञ्चरङ्गिकसूत्रेण बहिर्धातञ्च वेष्ठिता ॥०॥ अथ राजा धियःसुद्धप्रणाम्याञ्जलिना ब्रवीत् इदानीं छातिरोगस्य स्रोतुमिच्छामि निश्चय। ··· ··· सम्वत् २८ कार्तिकक्र ष्णदिवाष्टम्याम् । सर्वेषु तन्त्रेषु मुद्धृतं सारं लङ्कावतार पुस्तकमिति ॥

लिपिचित्र १९

विक्रमको एघारौं शताब्दी

पाटन सुनधाराको अभिलेखबाट

ॐ सम्वत्सरे शते षष्टे ॥ मासे कार्त्तिके··· ···
नराणाम्परिभोगार्त

लिपिचित्र २०

पाटन कुम्भेश्वरको गुणकामदेवको अभिलेखबाट

नमश्श्री ललितेशाय सर्वज्ञ त्रिगुणात्मने देवात्मज वरेशाय भुक्तिमुक्ति प्रदायिने

लिपिचित्र २१

भक्तपुर तौमढीटोलको निर्भयदेवको अभिलेखबाट

ॐ स्वस्त्योस्तु ॥ सम्वत् अथह्र चैत्रशुक्लत्रियादस्याम् ॥ ·· ···
महाराजाधिराज श्रीनिर्भयदेवविजयराज्येः ॥ श्रीखपृ ··· ···
शिकवलोतरटोलकवास्तव्य जय चतुपाकन श्रियाधरववकपरक ···
देवस्थानार्थं द्वादसमानिधानि प्रज्ञातयति ॥ तिलकमराण

लिपिचित्र २२

पाटन त्यागलटोलको भोजदेवको अभिलेखबाट

ॐ स्वस्ति कैलासवामसिरसि त्रिपथगा···ङ्ककपाल:
भाति कर्ण्णे भुजङ्गफणिमणिकिरणकण्ठश्लिट्कालकूट:
शम्भो:··· मृगेन्द्र हिमगिरिस्तनया वामपार्श्वे निधाय
सेनानी···गणपतिप्रमथै: पान्तु व: चन्द्रमौलि:
राज्ये पुण्यमलङ्कृतयशनिधि: श्रीरुद्रदेवो नृप:
साधुभ्रातृज पुत्र धर्म्मणिरति श्री भोजदेवोपि राट्
तावेतौ शशिभास्करोपमतिथौ सन्दशकाले हनि
नेपाले गहणारविन्दकुमुव श्रीलालितारव्यपुरे

लिपिचित्र २३

राष्ट्रिय अभिलेखालय ते.ल नं ३७० को ब्रह्मयामलतन्त्रबाट

इति भैरबस्रोतसि महातन्त्रे विद्यापीठ ब्रह्मयामल नवाक्षर विधा
ने पि ब मते द्वादश साहस्रके एकोत्तरशतिम:पटल: समाप्त: ।।०।।
सम्वत् अच् २ माघशुक्लाष्टम्याम् आदित्यदिने राजाधिराजपरमे
श्वर श्रीबलदेवराज्ये । श्रीपशुपतिवास्तव्य श्रीजयाकरजीवेन ब्रह्म
यामल नाम शास्त्रं लिखितम् ।।

लिपिचित्र २४

विक्रमको बाह्रौं शताब्दी

पाटन थैनाटोलको अभिलेखबाट

षश्वासीति नियुक्तवत्सरशतं प्राप्ता सुपूर्ण्णं सुभा
मूलाबित्ययुता विधिश्च धवलाषाढत्रयोदस्यपि
श्रीप्रद्युम्नमहीपतेश्च सुखवद्राज्यं प्रतिष्ठापिता
तत्राचार्यवरेण सा प्रतिकृती रत्नाकरस्वामिना

पाटन सुनधाराको अभिलेखबाट

ॐ त्रिभिर्वर्षै: समायुक्ते संवत्सरशतद्वये । वै···
वल सप्तम्यां बुध पुष्योदयशुभे । श्रीयशोदेवभूनाथ:···

नयो धर्मतत्पर: । श्री वामदेव:कृतवान् प्रति···
प्रतिष्ठिता । दिवाकरस्य या···पुरा संकल्पिता मुदा
कर्तुमुनास्तु सततं तेजसि ष्ठिरनुत्तरा ।।०।।

लिपिचित्र २५

नरदेवीको जलडोणीको अभिलेखबाट

सम्वत् आ थ १ श्री देवगुप्त
केन प्रनालि दातव्ये

राष्ट्रिय अभिलेखालय पं. ल. नं. ७४३ को सिद्धान्तसार पद्धतिबाट

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचितायां सिद्धान्तसारपद्ध
तौ जीर्णोद्धारविधि: समाप्त:

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ४८ को पञ्चरक्षाबाट

श्रेयोस्तु ।। सम्वत् आलृ ३ अशुनिशुक्लतृतीयायां ।। श्री नेपालमण्डले राजाधि
राज: परमेश्वर: परमभट्टारक श्रीइन्द्रदेवस्य विजयराज्ये ।। श्रीललित
पुरे श्रीमानीग्वल्के उकुरवु विहाराधिवासिन देय धर्म्मोयं प्रवरमहायानया
यिन श्रीतिलोचनवर्मस्य यदत्र पुण्यन्तद्भवत्याचार्योपाध्याय मातापितृपूर्वङ्ग
मकलसत्वरासे अनुत्तरज्ञानफलाप्रोति ।। कायस्थ देववर्मनेन तत्पुस्त
कोयं लिखितं ।। उदकानलचौरेभ्यो मूसिकेभ्य तथैव च । रक्षितव्यं

लिपिचित्र २६

विक्रमको तेन्हौं शताब्दी

पाटन वलटोलको अभिलेखबाट

ॐ अब्दे याति भुजग्रहाक्षिगुणिते मासे तथा
कार्तिके रुद्राह्वे नृपतौ च शासति भुवं चन्द्रोजया
द्य: सुधी: । पार्श्वे घट्टिकया सहाम्लजलद्रो
णीमिमां दत्तवान् मार्गोन्मार्जनगोष्ठिका
सु निहितं क्षेत्रञ्च वृरोपणं ।। तरघट्टि
कापटलाच्छादनाय च शिवका चतुष्टयम् ।।

लिपिचित्र २७

भक्तपुर क्षमाहिटी टोलको अभिलेखबाट

ॐ स्वस्ति । ऋतुग्रहसमायुक्ते सम्वत्सरशतद्वये ।
ज्येष्ठमासासिताष्टम्यां राज्ये श्रीमृतभूपते: ।।
भ्रातुर्विजयदेवस्य स्वर्गसम्प्राप्तिहेतवे
श्रीविशाखादिदेवेन जनन्या मधुकश्रिय: ।।०।।
आज्ञां सृजमिवाधाय मूर्ध्ना दोलाचलस्थिते: ।
कृष्णस्य विधिवद्भक्त्या विष्णोरर्चा निवेदिता ।
पुण्येनानेन लोकोयं सुखी भवतु सर्व्वदा ।
परार्थकरणायैव प्रवृत्तिर्हि महात्मनां ।।०।।

लिपिचित्र २८

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ७०१ को बृहज्जातकबाट

टीकेयं सक्षिप्ता होराशास्त्रे वराहमिहिरकृते भट्टोत्पलेन . . .इति
सम्वत् ३०५ प्रथमाषाढशुक्ल तृतीयायां ।। आदित्यवासरे । पुष्यनक्षत्रे ।
राजाधिराज श्रीमानेश्वर परमभट्टारक श्रीमद्गुणकामदेवस्य राज्ये लि
खितमिति ।। भट्टदेवज्ञज नेपालकस्य पुस्तमि . . . .

लिपिचित्र २९

देउपाटन सरस्वतीको अभिलेखबाट

ॐ कन्या विजयपालस्यामृतश्रीनामसोभना
कालस्य वसमापंना अलब्धोद्वहनक्रिया ।
नत्सोकाकुलितैरेभि: पितृमातृभिदु:खितै:
समुन्निनीषया तस्या शिवसायोज्यकारणात् ।।
रषपत्यग्निसंख्याते प्राप्ते सम्बच्छरे शुभे
मास्याषाढे शिताष्टम्यां हस्तर्क्षे बुधवासरे ।
स्थापिता श्रीमहागौरी भोगामोक्षसमीहया
निर्मितानन्दपालेन शिल्पिना शुभजन्मना

लिपिचित्र ३०

विक्रमको चौधौं शताब्दी

राष्ट्रिय अभिलेखालय ते.ल.नं. ३६७ को पञ्चरक्षाबाट

ॐ नमो भगवत्यै आर्यमहामाहसूप्रमर्दन्यै । एवम्मया श्रुतमेकस्मि
न्समये भगवान्राजगृहे विहरतिस्म । गृध्रकूटे पर्वते दक्षिणे पार्श्वे
बद्धगोचरे रत्नवृक्षप्रभासे वनषण्डे महता भिक्षुसघेन सार्द्धमर्द्धत्र–
योदशभिर्भिक्षुशतैः ।।

लिपिचित्र ३१

देउपाटन टुटे धाराको अभिलेखबाट

श्रियोऽस्तु सम्वत् ४३७ फाल्गुनबधि २ राजाद्धिराज श्री श्री जयान
न्ददेवस्यःधर्मविजं भवति । रगुवंशावतार श्री श्रीजयरूद्रमल्ल
देवस्यः लफधवरिषराजें भर्तातः श्री देवगोब्राह्मना पात्रानां सुखाय
भवति । यजमान भवति किच्छावतार राजव्येद्य मलोतारोस म
नो वांच्छा शिद्धिरस्तु पूर्व्वदिवंगतपितादीना स्वर्गलोक संप्राप्तमन्तु ।
वारिश्च प्रतिगृह्लाति जस्तु वारि प्रयच्छति उभौ दौ पून्यकमानौ नियत
स्वरगगामिनौ शुभ

लिपिचित्र ३२

विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दी

पाटन सुनधाराको अभिलेखबाट

ॐ नमःशिवाय ।। अथः श्रीकलिगतवर्ष ४४०५ श्रीविक्रमराजवर्ष
१४६१ श्रीसकराजवर्ष १३२६ श्रीमन्तःनेपालिकः श्रियोऽस्तु ।।
सम्वत् ५२४ चैत्रकृस्न ।। अष्टम्यायां तिथौः ।। उतराषाढनक्षत्रे ।।
साध्ययोगे ।। वृहस्पतिवाशरे ।। युवराजराजाधिराजश्रीश्री म
ज्जय धर्ममल्लदेवस्य विजयराज्ये ।। श्री श्रीकुमारदेवताधिष्ठित

लिपिचित्र ३३

फर्पिङ खासिटोलको अभिलेखबाट

ॐ शुभश्रेयोऽस्तु सम्वत् ५२७ फाल्गुनशुक्लतृतीयायां तिथो रेवतीन
क्षत्रे ।। शुक्लयोगे ।। शुक्रवाशरे ।। समस्तप्रक्रियासमलंकृतयुवराजा
धिराज श्री श्रीमज्जय धर्ममल्लदेवस्य विजयराज्ये ।। श्रीश्रीकंकेश्व
रीवरलब्धप्रसादेत्यादिविरुदावलीविभाजमानसमस्तप्रक्रियासम

लंकत रावुत्त श्रीजय जैत्रसिंहदेव ॥ तथा रावुत श्रीजय योधसिंह
देव ।। तथा रावुत्त श्रीरामसिंहदेव ॥ तथा रावुत्त श्रीदेवसिंहदेव ॥
एतैं भूपतिभि:संपालिते ।। श्रीशिखरपत्तननगरे ॥

लिपिचित्र ३४

विक्रमको सो॒ह्रौं शताब्दी

पशुतिको सतलमा रहेको अभिलेखबाट

स्वस्ति ।। श्रीसूर्यवंशनृपतिर्जययक्षमल्ल.प्रौढप्रतापभुवनैकमहाप्र–
वीण: । नेपालमंडलविभूषितराजराजो भूयाद्विपक्षमथनो भुवि
सुप्रसिद्ध: ॥ तत्पुत्रा:श्रीमंत:कुमारा:सन्ति ॥ ज्येष्ठ: श्रीजयरायम
ल्लनृपति: श्रीरत्नमल्ल:प्रभु:श्रीमच्छ्रीरणमल्लदेवगुणवान् श्रीराम
मल्लो नृप: ख्यात: श्रीअरिमल्लदेव सुकृती श्रीपूर्णमल्लोवरस्तेषां वैरिग
णा:प्रयांतु निधनं शंभो प्रसादादिह ॥ तद्विजयराज्ये ॥

लिपिचित्र ३५

विक्रमको सत्रौं शताब्दी

राष्ट्रिय अभिलेखालय च.ल.नं. १७९७ को नागरसर्वस्वबाट

राजा धर्म्मरतोऽस्तु निर्जितरिपु: षड्वर्गवश्यो वशी नि:क्लेशा:
कृतिनो भवन्तुमुदिता:सत्काररलाभान्विता: । अन्योन्यप्रियता प्र
सन्नमनस: सव्वत्र सन्तु प्रजा नित्यं तिष्ठतु सर्व्वसत्वनिचयं सं
पूरिता मेदिनी ॥ इति पण्डितपद्म श्रीज्ञानविरचिते नागर
कसर्व्वस्वे सूतोदयो नामाष्टम: परिच्छेद: समाप्त: ॥ ॥ इति
नागरकसर्व्वस्वं परिसमाप्तमिति शिवं ॥ ॥ नाम्ना नागरसर्व्वस्वं
नागराणां रसालय: ॥ श्रीजगज्ज्योतिरीशेन लेखयित्वा प्रयत्नत:
नेपाले पौषराकायां भम्मते खशरस्वरै: ॥ प्रीत्या समर्प्पित:
सिद्धिनरसिंहमहीभृते ॥ शिवमस्तु ॥ ॥

लिपिचित्र ३६

विक्रमको अठारौं शताब्दी

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. १९३ को शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताबाट

शतसाहस्र्या:प्रज्ञापारमिताया: द्वादश:परिवर्त: । प्रथमखण्ड:
समाप्त इति ।। ।। श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारक श्रीम

च्छ्री श्री सिद्धिनरसिंहमल्लदेवस्य विजयराज्ये ॥ . . . . . .
सम्बत् अअ चु तै प्रथमाषाढशुक्लद्वितीयायाँ शनैश्चरदिने पुनर्वसुनक्षेत्रे योगे बृद्धिशुभानुकूले । श्रीरयमुनिबौद्धाचार्येण लिखित समाप्तकृत मिति ॥ · · · श्री श्रीनिवासो नरदेवराजा यो भूतप्रजानां प्रतिपाल दक्षः । तस्य प्रम दत्त्व विजित्य मारांल्लिलेख प्रज्ञां सकलां सलक्षां ॥ यच्छ्री निवासो नयधर्मवारी ददौ विबद्धी लिखनाय प्रज्ञां ॥ अब्दे नेपालिके ख्याते ग्रहषड्भिरिसंयुते । मासे तु प्रथमाषाढे शुक्लपक्ष द्वितीयके ॥ पुनर्वसौ च नक्षत्रे बृद्धियोगे शनैदिने । प्रज्ञापारमिता पूर्णं जगाम लिखिता शुभं ॥

लिपिचित्र ३७

हनूमान्ढोकाको पेटीको अभिलेखबाट

महाराजाधिराज श्री श्रीराजराजेन्द्रकबीन्द्रजयप्रतापमल्लदेवन जिम न्यात। अखल श्लोक दयकाव थम चोग्यं तया पण्डितजनपनिसेन थ्व श्लोक वोङाओ अर्थ यायमाल गोम्हन थ्व वोङाओ अर्थ यात ओह्म धाय पण्डित । । सम्वत् ७७४ माघशुक्ल श्रीपञ्चमी उत्रभद्र नक्षत्र शिवयोग शुक्रवार थ्व कुन्ह संपूर्ण ॥ ॥

लिपचित्र ३८

विक्रमको उन्नाईसौं शताब्दी

कमलादो गणेशस्थानको अभिलेखबाट

ॐ स्वस्ति ॥ वैशाखमास शुक्रपक्ष ॥ एकादसि प्र द्वादशयान्तिथे हस नक्षते, शुद्धिज्योग्ये आदि ववालसरे बृषरासिगते सबित्रे कन्य रासिगते चन्द्र मसि,, श्री ३ गनेस कमराचि देओ दाङा ॥ श्री ३ जय ज्योतिप्रकाशमल्लदेवस प्रज्यास ल्होङा ॥ गुथिसमुचयन, महजन, ज्यतमुगुराम, मथाका थ्यासिहन तङा ॥ शुभ ॥ पताय छाय मेवया आदिन ॥ सम्बत् ८७० मद्गुथिजनमाल ॥ शुनानं सेके मदु, पंचमहापाप

लिपिचित्र ३९

प्राचीन रञ्जना लिपि

विक्रमको बाह्रौं शताब्दी

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. १६६ को उष्णीषविजय धारणीबाट

ॐ नमो भगवते वज्रधरसागरनिर्घोषाय तथागतायार्हते सम्यक् सबुद्धाय ॥ ··· ··· ···

आन्योष्णीषविजयानाम धारणी समाप्ता ॥ देय धर्मोयं प्रवरमहायान यायिन । राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक । श्रीमदिन्द्रदेवस्य वि जयराजे । श्री गांकुलंव धिवासिनः परमोपासिका । धर्नसिंहस्य य दत्र पुण्यं ··· मातापितापूर्वंगमेन । सकलसत्वरासे अनुत्तर फल सप्रप्तमिति ॥ सम्वत् आलृ ६ कार्तिकशुक्लपंचम्यां श्रीजावृ लकेश्रीकनचैत्रमहाविहाराधिवासो साक्यभिक्षु रत्नगुप्तलेखकेन लि खितमिदं पुस्तकमिति ॥

लिपिचित्र ४२

विक्रमको तेन्हौं शताब्दी

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. २१० को प्रज्ञापारमिताबाट

देवधर्मोयं प्रवरमहायानयायिन. ॥ श्रीललिदब्रुमे श्रीलोग्लकेधि वासिन । सोमलछि भारी नाम्न यदत्र पुण्यं तद् भवत्वाचार्योपाध्याय मातापितृपूर्वङ्गमं कृत्वा सकल सत्वराशेरनुत्तरज्ञानफलावा प्तयेदिति ॥ ॥ सम्वत् आचू २ वैशाक्यसुक्लपौर्णमस्यां आदित्य दिने श्रीपरमेश्वरपरमभटारक महाराजाधिराज परमशैव श्री आनन्ददेव प्रवर्द्धमानविजयराज्ये लिखितमिति ॥ ॥

लिपिचित्र ४३

इचंगुनारायणथानको अभिलेखबाट

···यद्धर्माभिरतिस्त्रिविक्रममतिर्नैपुण्यसत्पद्धतिः ॥ श्रीमत्पर्श्रिम पर्वतेन्द्रशिखरप्रासादवेदोलसद्द्वारे श्रीहरिदत्तभूपतिकृतन्नारायं ··· ··· ··· सिंहौ चक्रकम्बुकन्धरकलालङ्कारकान्तौ शिवौ ताम्रा ··· ··· ··· ढौकितौ जगदघध्वम्साय तेनानघौ ॥ मम सुकृतवलेनानेन नन्दन्तु ··· हरिवपुषि लयन्ते प्राप्नुवन्तु प्रकामम् । पितृभिरथ ज नन्याःसार्द्धमन्ते ···स्मात्पितर इति समन्तात्प्रार्थनाङ्कुर्वतोच्चैः ॥ आ काशनयनदहने याते नेपालवत्सरे राज्ये । माघसित शौरिदिव से राज्ञः श्री विजयकामदेवस्य ···लसत्पदसुवर्ण्णवतीम्प्रशस्ति सार्थामिमामिहमहीमिव माधवेन ।

लिपिचित्र ४४

विक्रमको चौधौं शताब्दी

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. १६७ को नामसंगीतबाट

पृष्ठ ४–

अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः। स्थितो हृदि। ज्ञानमूर्ति व
हं बुद्धो बुद्धानां त्र्यध्ववर्तिनां॥

अन्तिम पृष्ठ–

"एवं गच्छ" आर्यमालाजालात्षोडशसाहस्त्रिकात्महायो
गतन्त्रान्तपातिसमाधिजालपट्टलाद्भगवत्तथागतशाक्यमुनिभा
षितात्भगवतो मञ्जुश्री ज्ञानसत्वस्य परमार्था नामसङ्गीति परि
समाप्ता:॥ ॥श्रीकाष्ठमण्डपपुरे सुरलोकसाम्ये देवालये व
सति श्रीजिनरखित: स:। यो धार्मिक: परमशिष्यदयाभिरामो
धर्मेन्द्रस्तेनकृतपुस्तक शुद्धसद्धं॥ नेपाल हायनशुद्धे गुणषड्व
ह्निवत्सरे। गते भद्रपूर्णमायां शतृवृषादित्यमाशरे॥ राजा
धिराज परमेश्वर परमभट्टारक: श्रीमदभयमल्लदेवस्य
विजयराज्येति॥ साक्यभिक्षु श्रीअमतसेनस्य लिखितमिदं॥

लिपिचित्र ४५

विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दी

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ६८१ दुर्गासप्तशतीबाट

ॐ नमश्चण्डिकायै॥ श्रेयोऽस्तु सम्वत् ५२१ वैशाखशुक्लपञ्च
म्यान्तिथौ॥ मूलनक्षत्रे॥ शिवयोगे॥ आदित्यवासरे॥ श्री श्री
श्रीमत्पशुपतिचरणकमलसेवित श्रीश्रीश्रीमानेश्वरीष्टदेवताव
रलब्दप्रसादवीरनारायण जुवराज श्रीश्रीजयधर्म्ममल्लदेवस्य
विजयराज्ये॥ नेपाले ऽस्ति महीपतीश्वरवरो दाता गुणग्राहको
दीनानां सकलार्थिनोश्च महतां सत्कल्पवृक्षोपम:। जात: सूर्य
कुलावतंसतिलके सर्व्वान्नृरिपून्निर्जितो वीर: श्रीजयकीर्तिम
ल्लनृपति: श्रीरूपनारायण:॥ रूपोत्तम:सकलनीतिवि
दाम्वरिष्ठो नाटयाङ्गशास्त्रगुणगीतमहाप्रवीण:। सत्सुंदरीहृद
यमोहनमन्मथश्री: श्रीकीर्तिमल्लनृपती रिपुचक्रमल्ल:

तस्याज्ञां शिरसा धृत्वा लिपिकरेण महात्मना । जसपतिना
समालेखि चण्डीमाहात्म्यपुस्तकम् ।। शुभ ।।

लिपिचित्र ४६

विक्रमको अठारौं शताब्दी

राष्ट्रिय अभिलेखालय ते. ल. नं. ७१२ को अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताबाट

ॐ नमो भगवत्यै आर्यप्रज्ञापारमितायै ।। निर्विकल्प
नमस्तुभ्यं प्रज्ञापारमितेऽमिते ।। या त्वं सर्वानवद्याङ्गिनिरव्यं
निरीक्षये ।। आकाश्यमिव निलेपा निष्प्रपञ्चा निरक्षरा ।।
यस्ताम्येस्यति भावेन स यस्यति तथागतं ।। तव रार्यगुणा
द्याया बुद्धस्य च जगद्गुरोः । ··· ये धर्मा हेतुप्रभ
वा हेतु तेषान्तथागता ह्यवदत्तेषाञ्च यो निरोध एवं वादी
महाश्रमण ।। ··· महाराजाधिराज परमेश्वर पर
मभत्तारकः श्रीश्रीगरुडध्वजावतार श्रीश्रीकवीन्द्र जयप्र
तापमल्लदेव प्रभु थाकुरस्य विजयराज्ये ।।···
श्रेयोऽस्तु सम्वत् ७७४ भ दवमासे शुक्लपक्ष चतुर्थ्याति
थौ स्वातिनक्षत्रैन्द्रयोगे यथाकरणमुहूर्त्ते सोमवारसले कर्क्क
लासिगते सवितलि तुल्यलासिगते चन्द्रमसि एतद्दिने लिखित
संपूर्ण्णमिति ।।

लिपिचित्र ४७

काठमाडौं लगनवहालको अभिलेखबाट

ॐ नमः श्री २ वज्रसत्वाय ।। स्वस्ति ।। श्रीमत्पशुपतिचरण
कमलधूलिधूशरितशिरोरुह श्रीमन्मानेश्वरी इष्टदेवतावरलब्द
प्रसाददेदीप्यमानमानोनतरविकुलतिरकहनुमध्वजनेपालेश्व
र महाराजाधिराज राजेन्द्र सकरचक्राधिश्वर श्री २ जयपार्थिवेन्द्र
मल्ल परमभट्टारकदेवाना सदा समरविजयिना विजयराज्य

लिपिच्चित्र ४९

प्राचीन देवनागरी लिपि

विक्रमको तेन्हौं शताब्दी

राष्ट्रिय अभिलेखालय प. ल. नं. ९३४ को वाल्मीकिरामायणबाट

प्राप्तभूयिष्ठपारश्च सर्व्वतः प्रविलोकयन् । योजनानां शतस्या
न्ते वनराजीं ददर्शह । रुचिरश्च पतन्नेव विविधद्रुमशोभितं । द्वीपि

शाखामृगैर्दृष्टं मलयोपवनं महत् । सागरं सागरभूषाम् सागरा नूपजान् द्रुमान् । सागरस्य च पत्नीनां मुखानि व्यवलोकयन् । सम हामेघसंकाशं वीक्ष्यन्नात्मानमात्मवान् । निरुत्मनमिवाकाशं चका र मतिमान्मतिं । कायवृद्धिप्रवेशश्च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः।··· इत्यार्षे रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे समुद्रलंघनं समाप्तं ॥ संवत् १०७६ आषाढ वदि ४ महाराजाधिराजपुण्यावलोकसोमवंशोद्भ व गरुडध्वज श्रीमद्गाङ्गेयदेवभुज्यमानतीरभुक्तौ कल्याणविजय राज्ये नेपालदेशीयभाण्डशालिक श्री आनन्द ।

लिपिचित्र ५०

विक्रमको चौधौं शताब्दी

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ४४८ को हरिवंशबाट

श्रीमद्वाराणस्यां गोविन्दचन्द्रविजयराज्ये सम्वत् १२०१ अग्रहणमा से शुक्लपक्षे तिथौ पौर्णमास्यां नंदशाली श्रीराजलचंद्रदेवस्यार्थे लेखापि तं नायक श्रीवत्सोपाध्ये: लेखापितं पारिजातहरिवंशपुस्तकं लिखितं च पंडितश्रीमल्लदेवेनेति ।।···इति महाभारते शतसहस्र्यां संहितायां वै याशिक्यां पारिजातो हरिवंशः समाप्तः ।।

लिपिचित्र ५१

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ८०१४ को लक्ष्मीसहस्रनामबाट

इति हिरण्य पा···ख्ये महातंत्रे भगवत्पद्मनाभप्रोक्तं हिरण्यगर्भहृ दयसर्व्वस्वं लक्ष्मीनामसहस्रं सपूर्णमिति शुभं ।। ।। संवत् १२३७ आषाढशुदिपंचमी गुरुदिने लिखितं कृष्णपंडितेन ॥ ।।

लिपिचित्र ५२

विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दी

जुम्लाका राजा पृथ्वीमल्लको तामापत्रबाट[1]

ॐ स्वस्ति ।। स्वस्तिके नंद्यावर्तश्रीशा भवतु शालं सुधाधवलसौधोत्संगतामनासं

[1] कुमारी मिट्ठूदेवी सिजापतिको गोरखा राष्ट्रिय ऐतिहासिक चित्रावलीको ९७ पृष्ठबाट उद्धृत ।

अरू लिच्छविकालका शिलालेख तथा मल्लकालका शिलालेखहरूको लिपिको उतार संशोधनमण्डलमा काम गर्दा अभिलेख पढ्दै आफ्नो कापीमा संग्रह गरिएको थियो । राष्ट्रिय अभिलेखालयको ऐतिहासिक अनुसन्धान शाखामा मेरो सर्विस हुनाले हस्तलिखित ग्रन्थहरूबाट पनि लिपि पूर्ति गर्न सकियो ।

मीरमनोहरो हरकुकाराअंघुक्षणिक्षपितप्रतीककुसुमाशुगजीवानुरमणीय…
कटाक्षविक्षेपवारिवाहप्रमुदिततरुणजनमन:शिखावलापात: अपारसौरभ्य
लुभ्यन्मधुकरमुखरसहकाराशोकपुन्नागसुरलितपरिसरे श्रीमतिसेंआनग
रे ।। गरुडध्वजावतारापारसंसारसागरोत्तारसेतुभूतापधनश्रीत्रनाराध
नाधिमनप्राज्यराज्यरक्षाक्षमप्र चंडनिजभुजदंडकुंडलित कठिनकोदंड
निर्मुक्तनिशितशरनिकरनिर्भिन्नारातिप्रतीकोच्छलरक्षतजासवयानोन्न
तोत्कटकटपूतनोत्तालवेतालकोलाहलकाहलीकृतसमरधरणीमंडलाधीशो
पायनीकृतमत्तवेरंडगंडस्थलगलन्मदामोदमुदितमधुकरमधुरझांकार
मुखरिताप्रथितनारज्ञानसमोभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर
राजतारातरणि श्रीमत्पृथ्वीमल्लदेवा: । सान्त:पुरपालिवारा: विजयिन: ।।
श्रीशाके १२७८ श्रावणसुदि १० शुक्रे राइको आदेस्

* * *

संख्यालाई कहने अंकनिघण्टु

कुनै वस्तुलाई कहने शब्दको पदप्रयोगद्वारा संख्या बुझाउनेलाई अंकनिघण्टु भन्दछन् । त्यस अंकनिघण्टु अनुसार प्रयोगमा आएका संख्यालाई संकेत गर्ने कतिपय शब्द तल दिइन्छ ।

० – शून्य, ख, गगन, आकाश, अंबर, अभ्र, वियत्, व्योम, अंतरिक्ष, नभ, पूर्ण,

१ – आदि, शशि, इन्दु, विधु, चंद्र, शीतांशु, शीतरश्मि, सोम, शशांक, सुधांशु, अब्ज, निशाकर, भू, भूमि, क्षिति, धरा, उर्वरा, वसुधरा, पृथ्वी, क्ष्मा, धरणी, वसुधा, इला, कु, मही, रूप, पितामह, नायक, तनु,

२ – यम, यमल, अश्विनी, अश्वि, नासत्य, दस्र, लोचन, नेत्र, अक्षि, दृष्टि, चक्षु, नयन, ईक्षण, पक्ष, बाहु, कर, कर्ण, कुच, ओष्ठ, गुल्फ, जानु, जंघा, द्वय, द्वन्द्व, युगल, युग्म, अयन, कुटुम्ब, घन,

३ – राम, गुण, त्रिगुण, लोक, त्रिजगत्, भुवन, काल, त्रिकाल, त्रिगत, सहोदर, अग्नि, वन्हि, पावक, वैश्वानर, दहन, तपन, हुताशन, ज्वलन, शिखिन्, कृशानु, होतृ, अनल, सहज, धनञ्जय,

४ – वेद, श्रुति, समुद्र, सागर, अब्धि, जलधि, उदधि, वारिधि, जलनिधि, अंबुधि, केन्द्र, वर्ण, आश्रम, युग, तुर्य, कृत, अय, बंधु, कोष्ठ, चतुष्क, सुहृत्

५ – बाण, शर, सायक, इषु, भूत, पर्व, प्राण, पाण्डव, अर्थ, विषय, महाभूत, तत्त्व, इन्द्रिय, रत्न, अक्ष, सुत, तनय, पुत्र

६ – रस, अंग, काय, ऋतु, दर्शन, राग, अरि, रिपु, शत्रु, शास्त्र, तर्क, कारक, षड्,

७ – नग, अग, भूभृत्, पर्वत, शैल, अद्रि, गिरि, ऋषि, मुनि, अत्रि, वार, स्वर, धातु, अश्व, तुरग, वाजि, छंद, धी, कलत्र, जाया

८ – वसु, अहि, नाग, गज, दंति, दिग्गज, हस्तिन्, मातंग, कुंजर, द्विप, सर्प, तक्ष, सिद्धि, भूति, अनुष्टुभ्, मंगल, मृत्यु,

९ – अंक, नंद, निधि, ग्रह, रंध्र, छिद्र, द्वार, पवन, रत्न, गो, खग, धर्म,

१० – दिश्, दिशा, आशा, अंगुलि, पंक्ति, ककुभ्, रावणशिर, अवतार, कर्म

११ – रुद्र, ईश्वर, हर, ईश, भव, भर्ग, शूलिन्, महादेव, अक्षौहिणी, आय,

१२ – रवि, सूर्य, अर्क, मार्तंड, द्युमणि, भानु, आदित्य, दिवाकर, भास, राशि, व्यय,

१३ – विश्वेदेवा, काम, अतिजगती, अघोष

१४ – मनु, विद्या, इन्द्र, शक्र, लोक

१५ – तिथि, घस्र, दिन, अहन्

१६ – नृप, भूप, भूपति, अष्टि, कला,

१७ – अत्यष्टि, मेघ

१८ – धृति

१९ – प्रतिधृति

२० – नख, कृति

२१ – उत्कृति, प्रकृति, स्वर्ग

२२ – कृती, जाति

२३ – विकृति

२४ – गायत्री, जिन, अर्हंत्, सिद्धि

२५ – तत्व

२७ – नक्षत्र, उडु, भ

३२ – दंत, रद

३३ – देव, त्रिदश, सुर, अमर,

४० – नरक

४८ – जगती

४९ – तान

अनुवार्ता

लिपिको इतिहास कसरी शुरू भयो भन्ने बारे दुइ थरी विचारधाराका विद्वान्हरूको मत भिन्न भिन्नै छ । एक थरी विद्वान्हरूको विचारधारा अनुसार मानव सृष्टि हुनु भन्दा पहिले एक किसिमको अज्ञानी पशु सृष्टि भयो, त्यही पशुको विकासबाट मानव बन्यो र मानवको विकास पछि लिपिको शुरू भयो भन्ने कथन छ । अर्को थरी विद्वान्हरूको विचारधारा वैदिक युग भन्दा पर जांदैन । त्यस विचार अनुसार त्यस युगमा एक शक्तिवान् पुरुषको उत्पत्ति भयो, जुन पुरुषलाई ईश्वर भनेर पुकार्छन्, तिनै ईश्वरबाट मानवको सृष्टि भयो र तिनै ईश्वरले मानवलाई ज्ञान तथा लिपि सिकाइदिए, त्यसैलेत वेद जस्तो गहन ग्रन्थको निर्माण हुन सक्यो भन्ने कथन छ । प्रत्यक्ष प्रमाण नपाएसम्म हामी शास्त्रलाई प्रमाण मान्ने हिन्दूधर्मावलम्बी हुनाले यहाँ शास्त्रानुसारको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालमा आफ्नो प्राचीन लिपि पढ्ने पढाउने कुनै परम्परा नहुनाले प्राचीन लिपिविषयको प्रामाणिक ग्रन्थ थिएन । पाको कागतमा पुस्तक लेखाएर राख्ने साहुमहाजनमा एक प्रकारको भावना हुनाले सुनको मसीले चाँदीको मसीले समेत पुस्तक लेखाउँथे । त्यस्तो भावना रहुन्ज्याल गुभाजु तथा बाँडाहरू पुस्तक सार्ने वृत्ति गर्दथे । त्यसले गर्दा गुभाजु तथा बाँडाहरू नेवारी लिपि जान्दथे । पछि अंग्रेजी शिक्षाको प्रवाहले सो भावना र परम्परा पनि खतम भयो । नेपालको प्राचीन इतिहास तयार गर्न प्राचीन अभिलेख प्राचीन हस्तलिखितग्रन्थ प्राचीन वंशावली ताम्रपत्र ताडपत्र आदिबाट काम लिनु पर्छ । लिच्छविकालको अभिलेख प्रौढ संस्कृत भाषामा पाइन्छ । मल्लकालको अभिलेख संस्कृत मिसिएको प्राचीन नेवारी भाषामा पाइन्छ । हस्तलिखित ग्रन्थ पनि प्राय संस्कृत भाषामा नै पाइन्छ । गोपालवंशावली नामक प्राचीन वंशावली आधा भाग संस्कृतमा र आधा भाग प्राचीन नेवारी भाषामा छ । यसरी भाषाको दृष्टिले पनि प्राचीन इतिहास प्रामाणिक रूपले तयार गर्न इतिहासकारहरूलाई एउटा कठिनाइ खडा हुन गएको छ । अर्को कुरो शताब्दी पिच्छे भने जस्तो लिपिमा फरक फरक हुँदै आएकोले लिपि पढ्न इतिहासकारहरूलाई समस्या पर्न गएको छ । त्यस कारण प्राचीन ऐतिहासिक उपकरणहरू पढ्नका लागि प्रथम खुड्किलो लिपिनै हुन आएको छ । त्यसका लागि लिपिवर्णमालाका साना साना पुस्तक पुरातत्त्वविभाग तथा वीरपुस्तकालय मार्फत प्रकाश गरेंथें । तर त्यसबाट लिपिज्ञान हुन्छ तापनि लिपिमा राम्रो दखल गर्न त्यतिले पर्याप्त थिएन र विभिन्न अभिलेखको आधारमा शास्त्रीय ढंगबाट नेपालको वृहल्लिपिग्रन्थ तयार गरेंथें । अहिले त्यो संपूर्ण प्रकाश गर्न अनुकूल नभएकोले त्यसमा रहेका लिपिपत्र र संक्षिप्तरूपले लिपिवर्णनको सारांश दिई नेपाली लिपिविकास नामले यो पुस्तक प्रस्तुत गरियो । पछि अनुकूल भएमा लिपिका नियम सहित वृहत् रूपमा निकालिने छ ।

अन्वेषक तथा लेखक

शङ्करमान राजवंशी

विषयसूची

अक्षर तथा लिपि वर्णन— २३–२७

अक्षरसृष्टि–ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति–देवनागरी लिपिको उत्पत्ति–गुप्तलिपिको नामकरण–लिच्छवि लिपिको नामकरण–मल्लकालको लिपि–मल्लकालका विभिन्न लिपिका नाम

लिपिको महत्त्व र त्यसको पठन पाठन— २८–२९

हिन्दू वर्णमालाको महत्त्व–नेपालमा प्राचीन लिपिको पठन पाठन

प्राचीन लिपि लेखन सामग्री— ३०–३२

ताडपत्र–भुजापत्र–कागतपत्र–कपासको कागत–कपडा–फलेक–मसी–कलम–कापा (रेखापाटी)–हल (सलाका)

संवत प्रचलन— ३३–३७

कलियुग सम्वत्–विभिन्न सम्वत्को प्रचलन–सम्वत्को सबन्ध

लिपिविकासको ऐतिहासिक सारांश ३८–४०

लिपिचित्रको देवनागरी उतार ४१–५५

संख्यालाई कहने अंकनिघण्टु

लिपिपत्रमा परेका हस्तलिखित ग्रन्थको सूची

अनुवार्ता ६०

लिपिपत्रमा परेका हस्तलिखित ग्रन्थको सूची

लिपिचित्र	अभिलेखमा परेका ग्रन्थनाम	पुस्तकालयको संख्या
१६	स्कन्दपुराण	राष्ट्रिय अभिलेखालय प्र. ल. नं. ८३१
१८	लङ्कावतार	" प्र. ल. नं. १६४७
२३	ब्रह्मयामलतन्त्र	" ते. ल. नं. ३७०
२५	सिद्धान्तसारपद्धति	" पं ल. नं. ७४३
२५	पञ्चरक्षा	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ४८
२८	वृहज्जातकसंक्षेपटीका	" नं. ७०१
३०	पञ्चरक्षा	राष्ट्रिय अभिलेखालय ते.ल.नं. ३६७
३०	गुह्यकालीपूजा	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ३६०
३१	नागरसर्वस्व	राष्ट्रिय अभिलेखालय च.ल.नं. १७९७
३६	शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. १९३
३९	खण्डखाद्य	राष्ट्रिय अभिलेखालय प्र,ल.नं. १६९२
३९	श्रीमतोत्तरतन्त्र	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ४६२८
४१	उष्णीषविजयधारणी	" नं. १६६
४२	प्रज्ञापारमिता	" नं. २१०
४४	नामसंगीत	" नं. १६७
४५	दुर्गासप्तशती	" नं. ६८१
४६	अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता	राष्ट्रिय अभिलेखालय ते.ल. नं. ७१२
४९	वाल्मीकिरामायण	" प्र.ल. नं. ६३४
५०	कृत्यकल्पतरु	राष्ट्रिय पुस्ताकलय न. ७१६
५०	हरिवंश	" नं. ४४८
५०	खरपुच्छागभोग	" नं. ३६१
५१	लक्ष्मीसहस्रनाम	" नं. ८०१४

लिपिचित्र	अभिलेखमा परेकाग्रन्थनाम	पुस्तकालयको संख्या
५१	मतङ्गमातेश्वरतन्त्र	" नं. ६८८
५१	कुलमूलरत्नपञ्चकावतार	" नं. ४२५
५१	कुलालिकाम्नाय	" नं. ४२८
६३	कालमाहेश्वरविधि	राष्ट्रिय अभिलेखालय ते.ल. नं. ३७४
६३	पश्चिमचरुविधान	" प.ल. नं. १५५९
६४	महालसंहिता	" ते.ल. नं. ३९

लिपिचित्र	अंकतालिकामा परेका ग्रन्थनाम	पुस्तकालयको संख्या
३	संक्षिप्तभगवद्गीता	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ६९०
३	निश्वासतत्त्वमुखसंहिता	राष्ट्रिय अभिलेखालय नं. ४१५
४	अभिसमयालंकारकारिका	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ५५
४	उष्णीषविजयधारणी	राष्ट्रिय अभिलेखालय ते.ल. नं. ३५९
५	सर्वज्ञानोत्तरतन्त्र	" प्र.ल. नं. १६९२
५	भजवत्या स्वेदाया यथालब्धतन्त्रराज	" ते.ल. नं. ३५९
		" विषय नं. ६२
६	माध्यन्दिनीयशुक्लयजुर्वेदसंहिता	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ३७९
७	प्रतिष्ठालक्षणसमुच्चय	" नं. ३१६
८	महालक्ष्मीमत	राष्ट्रिय अभिलेखालय प्र.ल.नं. १३२०
९	सुग्रीवशास्त्र	राष्ट्रिय पुस्तकायल नं. ३४५
१०	गुह्यसिद्धि	राष्ट्रिय अभिलेखालय प्र.ल.नं. १६९२
१०	ज्यौतिषरत्नमाला	" च.ल.नं. १६१
१०	एकादशीमाहात्म्य	" प्र.ल.नं. १५५६
११	अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ७६
१३	चण्डीस्तव	राष्ट्रिय अभिलेखालय प्र.ल.नं. १६४५
१३	भोजदेवसंग्रह	" प्र.ल.नं. १६९२
१३	पञ्चरक्षा	" प्र.ल.नं. १११४
१४	"	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ८३
१९	किरणतन्त्र	" नं. ८९३
१९	योगयाज्ञवल्क्यसंहिता	राष्ट्रिय पुस्तकालय नं. ६९६

PLATE 1

लिपिचित्र (१)
ब्राह्मी लिपि
मौर्यवंशी राजा अशोकको लुम्बिनीको स्तम्भलेखबाट
वि.पू. २०० को

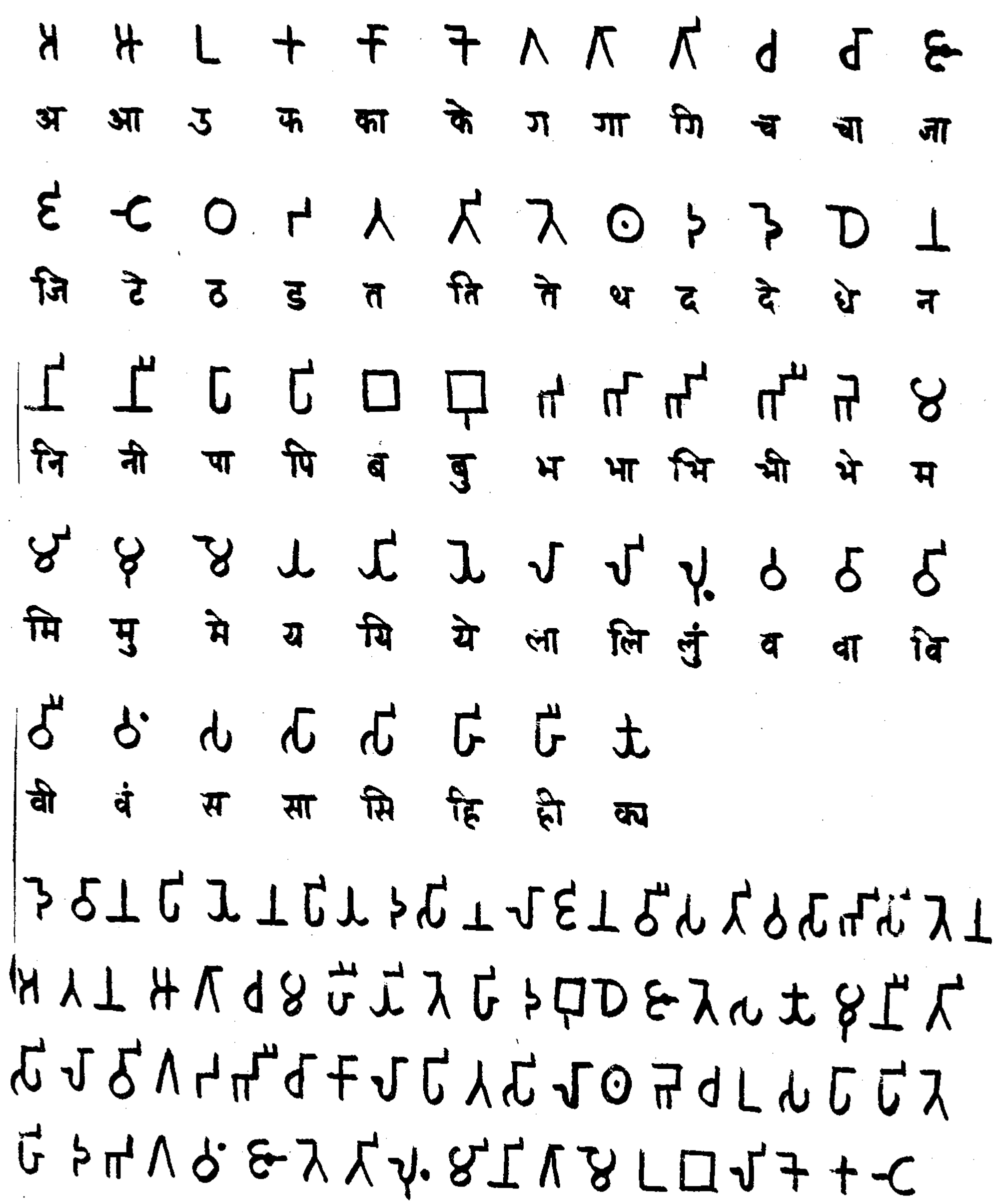

PLATE 2

लिपिचित्र (२)
ब्राह्मी लिपि
मौर्यवंशी राजा अशोकको निग्लिहवाको शिलालेखबाट
वि.पू. २०० को

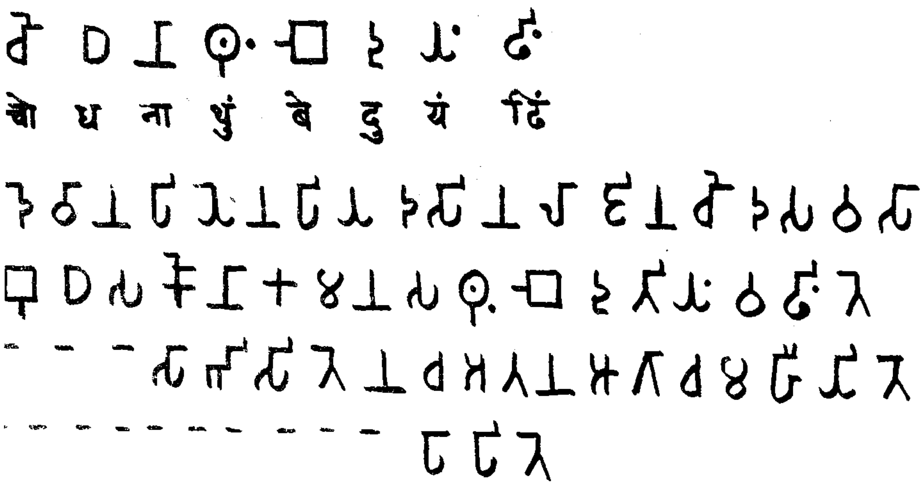

लिपिचित्र (३)
अन्य शिलालेखहरूबाट पूरित
वर्णमाला

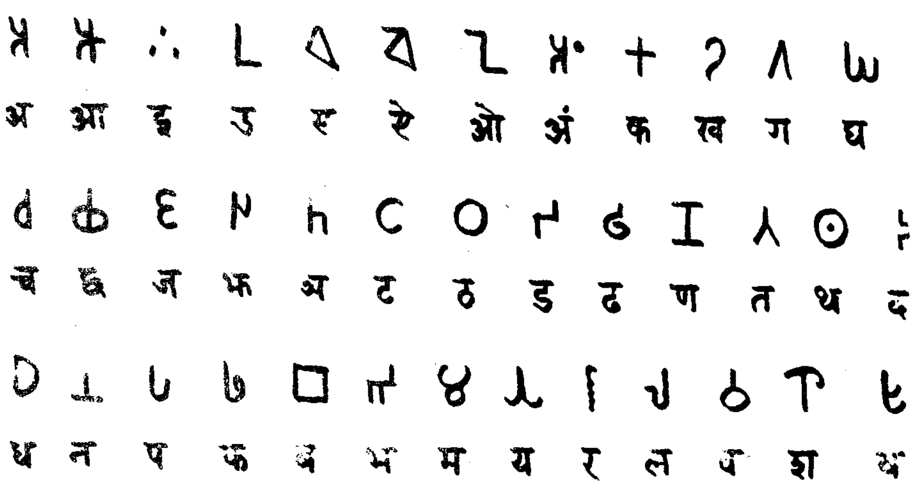

PLATE 4

लिपिचित्र (४)

पूर्व लिच्छवि लिपि

लिच्छविवंशी राजा मानदेवको चाँगुको स्तम्भाभिलेखबाट

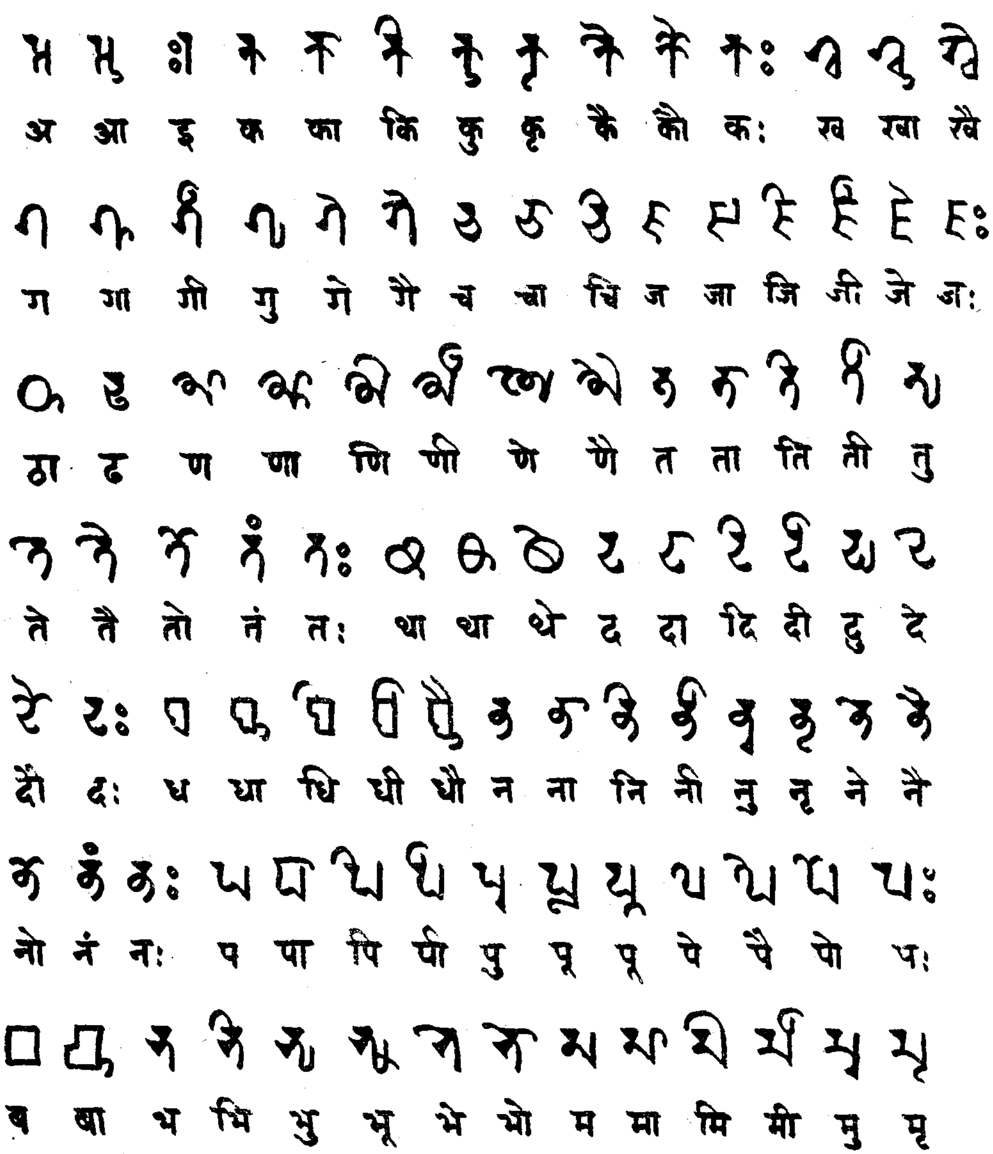

PLATE 3

ब्राह्मी लिपि

अन्य शिलालेखहरूबाट उद्धृत वर्णहरू

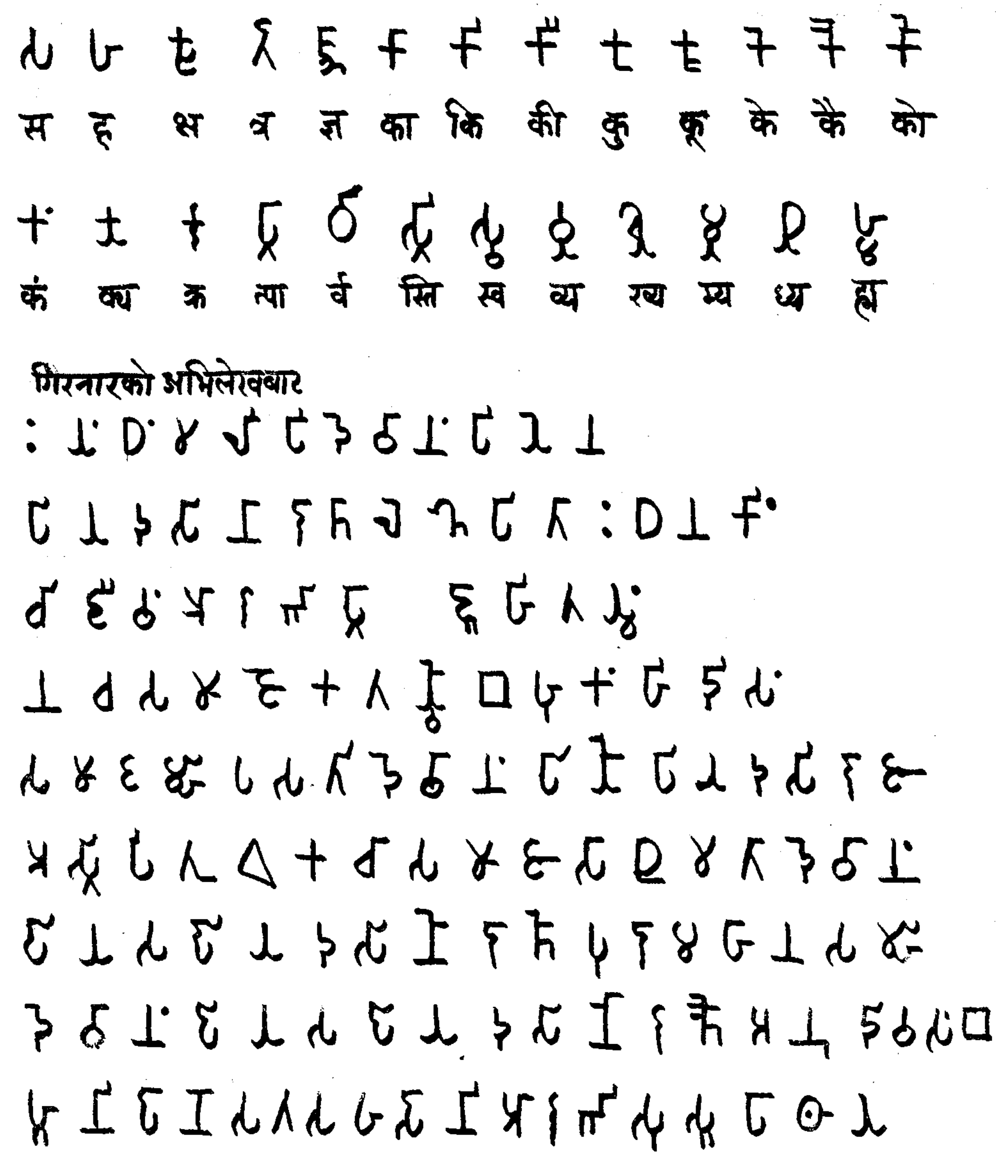

PLATE 6

पूर्व लिच्छवि लिपि

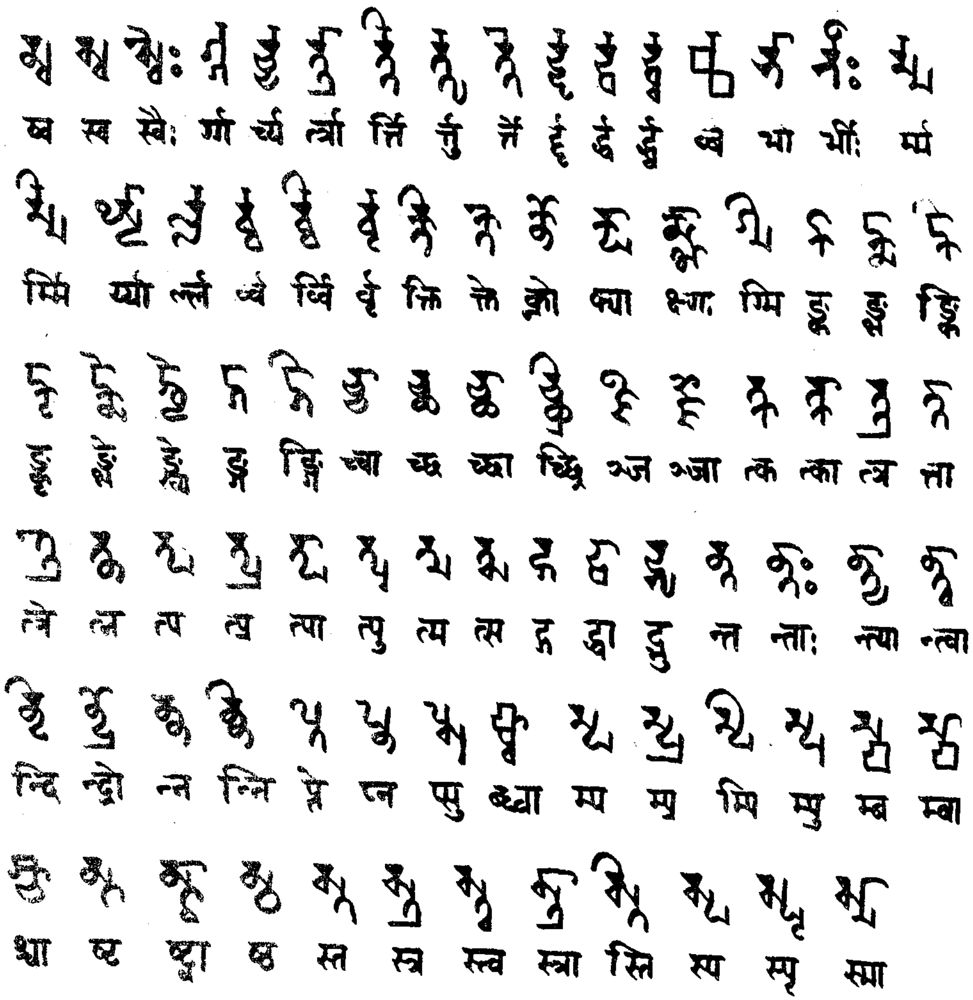

चॅगुकें मानदेवको स्तम्भाभिलेखबाट -

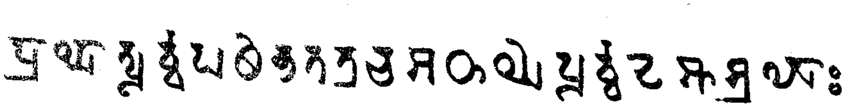

PLATE 5

पूर्व लिच्छवि लिपि

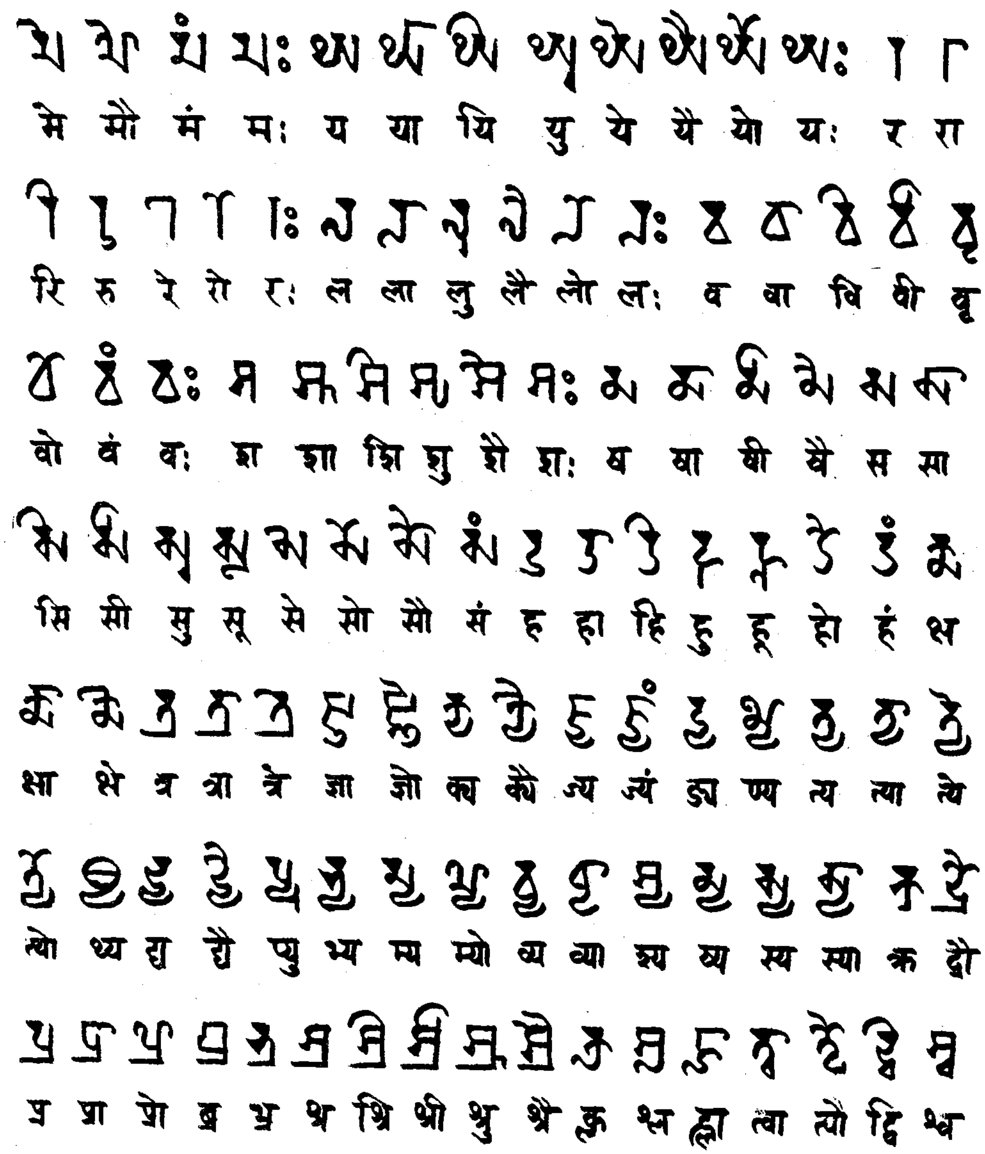

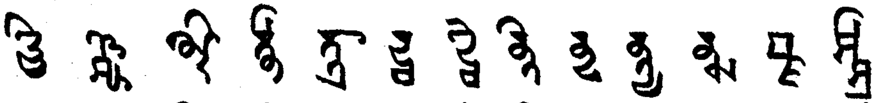

ञि श्रू णि त्ती त्या ह्व द्वै न्ति न्द न्य म्न ञ्ज ङ्गी

क्षेमसुन्दरीको अभिलेख –

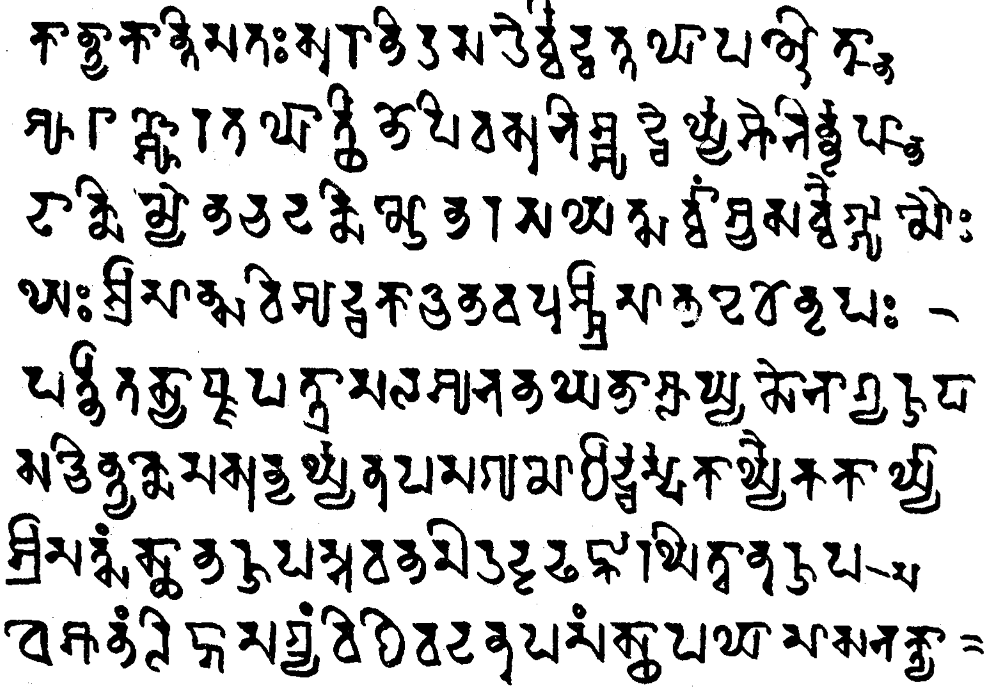

[लिपिचित्र ६]

देउपाटनको रत्नसङ्घको अभिलेखबाट –

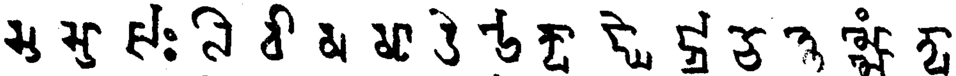

भ आ जा लि धी ष षा हे ह्रो क्ष्मा ड्वे ड्ड्रा श्वा ले ण्णं

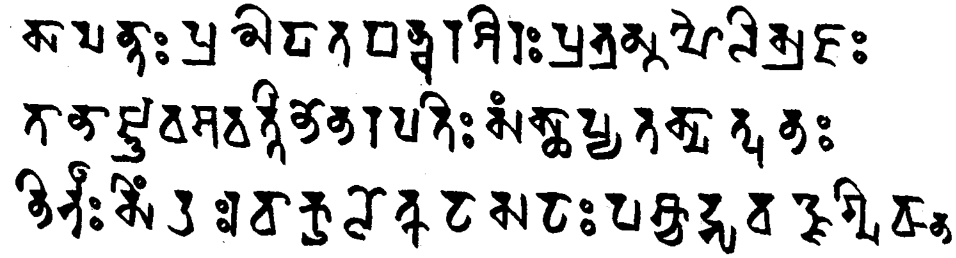

लाजिमपाटको नरवर्माको अभिलेखबाट – [लिपिचित्र ५]

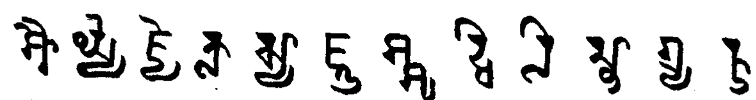

ञो र्व्ये ज्ये क्रू स्या ज्ञ द्द्यु द्धि लि म्ना ग्रु रू

मानदेवले स्थापना गरेको लाजिमपाटको वामनको अभिलेखबाट –

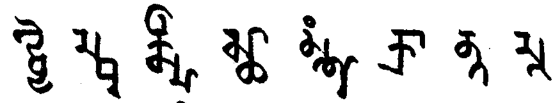

न्द्रै म्बु क्ष्मी स्या र्णु क्रा न्त मू

मानदेवकी रानी क्षेमसुन्दरीले स्थापना गरेको लाजिमपाटको शिवलिङ्गको पादपीठबाट -

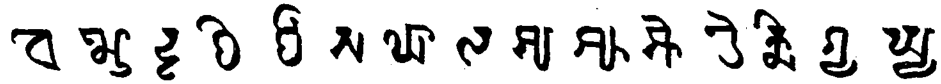

ऐ णा ट्ट धि धी म या ल शु श्रू ड्डो है श्रि ग्य घ्य

ण्ये श्रा द्व गु र्थि द्वं न्तृ र्घ्य ञ्च र्य र्यै त्या ङ्ग ख

PLATE 9

पूर्व लिच्छविलिपि

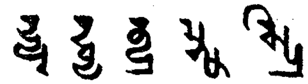

द्यु ह्व न्द्व म्भू स्प्र

रत्नसङ्घको अभिलेख -

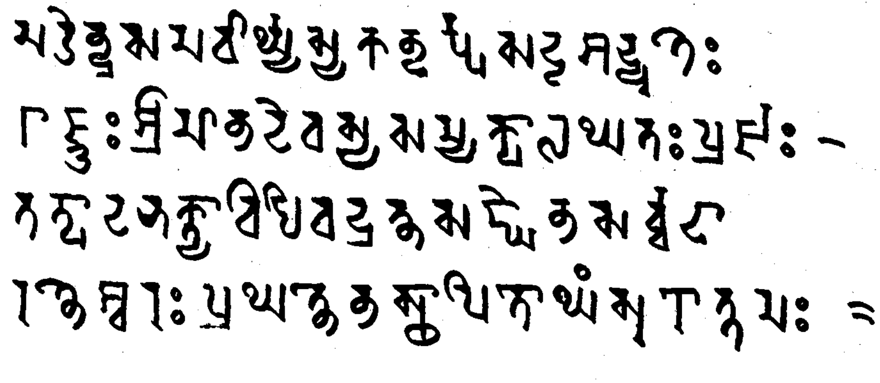

[लिपिचित्र ७]

जैसीदेवलको राजा वसन्तदेवको अभिलेखबाट -

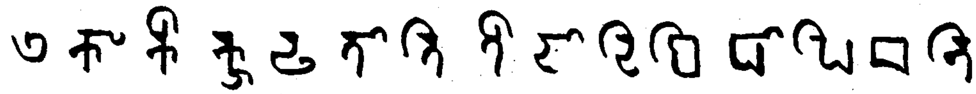

ॐ का की कू ठ ता ति ती दा दि धि पा पि ब भि

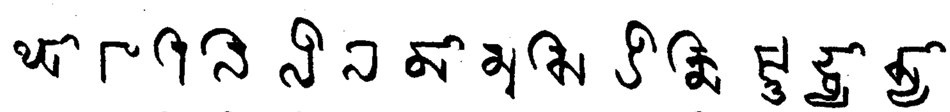

या रा रि लि ली ले षा षु सि ही श्रि ज्ञा ह्या स्या

PLATE 10

पूर्व लिच्छविलिपि

ब्रा ह्रा र्मा स्तु स्था ह्म

वसन्तदेवको अभिलेख -

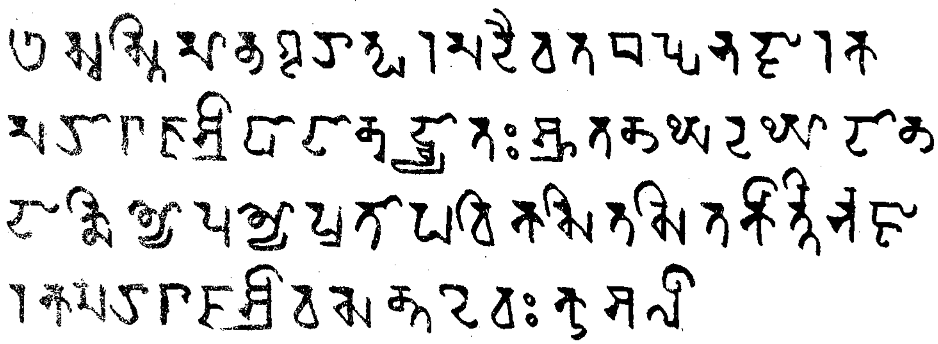

[लिपिचित्र ८]

पशुपति कोटिलिङ्ग मुनिको आभीरीको अभिलेखबाट -

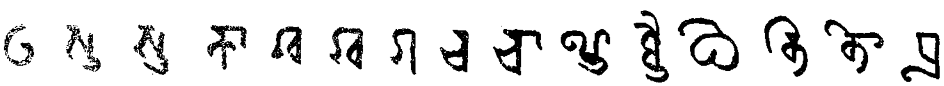

ॐ अ आ का ख ख ग च चा ण थौ थि नि नो धू

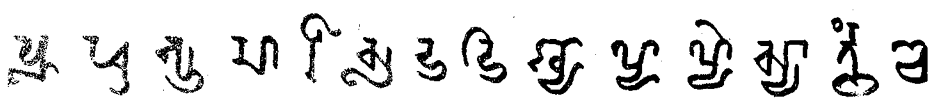

पू फु भ मा री सू हू ह्रि ख्या ण्य ण्ये स्या थं श्च

[लिपिचित्र ९]

राजा गणदेवका पालाको पशुपतिको स्वामिवार्तको
अभिलेखबाट

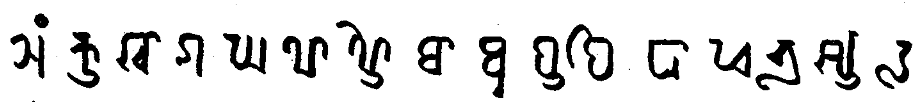

ॐ कु स्वा ग घ ण णो था थु धा धि पा फ भृ ष् ल

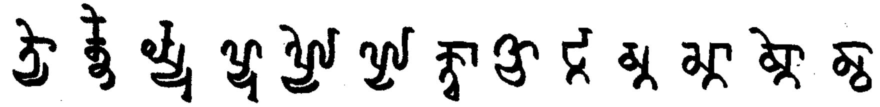

त्सो नैं र्यु ष्णु ष्णो ष्या त्ना श्वा ह्रा ष्ट ष्टा ष्टो ष्ठा

स्वामिवार्तको अभिलेख –

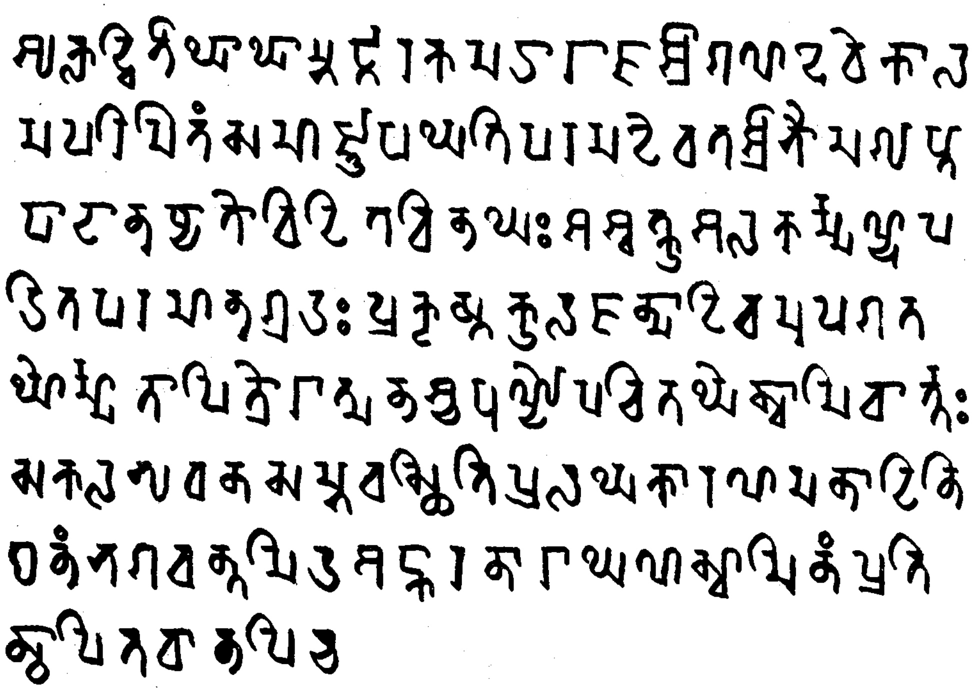

पूर्व लिच्छवि लिपि

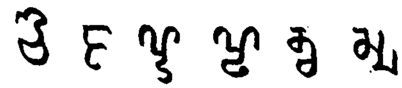

ष ट्ट ण्ड ण्ढ न्ध ष्म

आभीरीको अभिलेख –

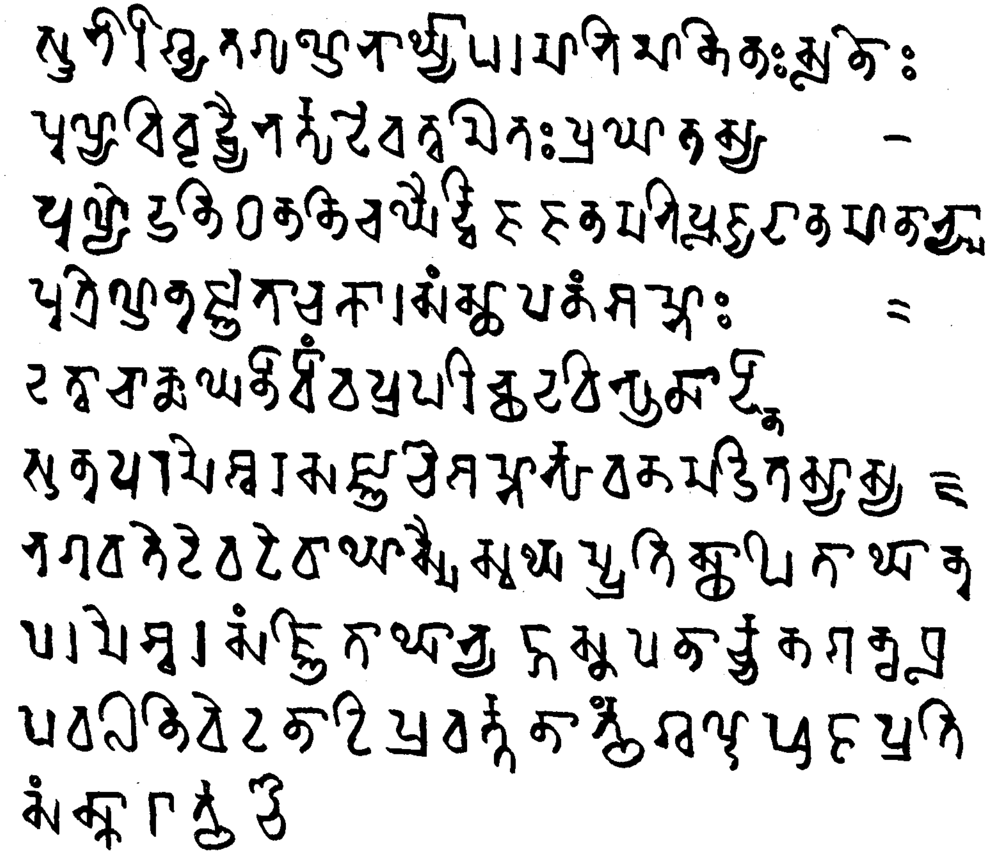

PLATE 14

[लिपिचित्र ११]

उत्तर लिच्छविलिपि

वुंगमतीको अंशुवर्माको अभिलेखबाट -

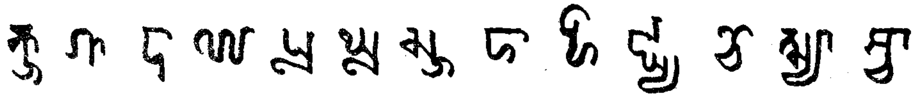

कृ गा टु णा पू यू सृ हा ही ड्ख्या श्च त्स्या क्षा

वुंगमतीको अंशुवर्माको अभिलेख -

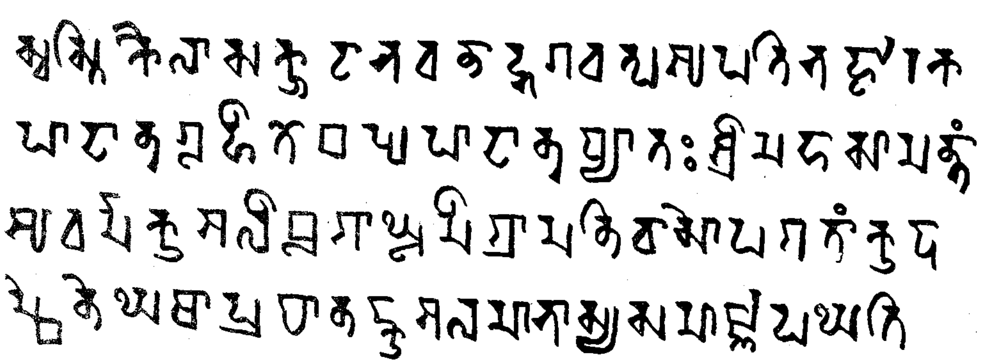

PLATE 13

[लिपिचित्र १०]

राजा शिवदेवको बुढानीलकण्ठको अभिलेखबाट

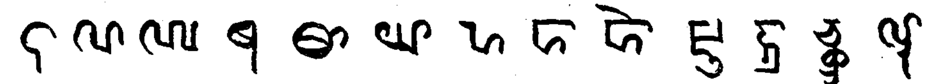

टु ण णा थु था या ह हा हो ज्ञा ङ्गा च्छु ण्ड

शिवदेवको अभिलेख -

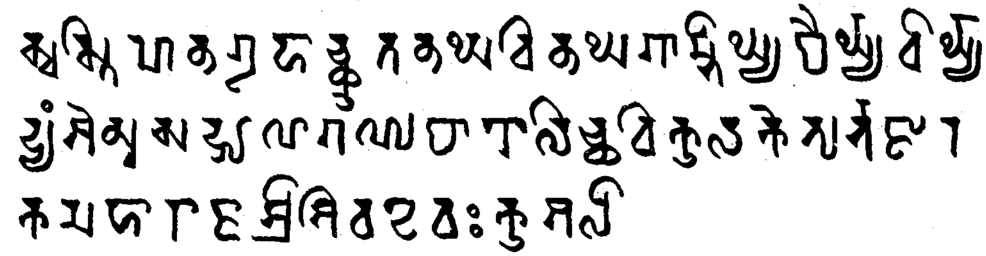

PLATE 16

[लिपिचित्र १२]

उत्तर लिच्छविलिपि

पाटन छिन्नमस्ताको ध्रुवदेवको अभिलेखबाट

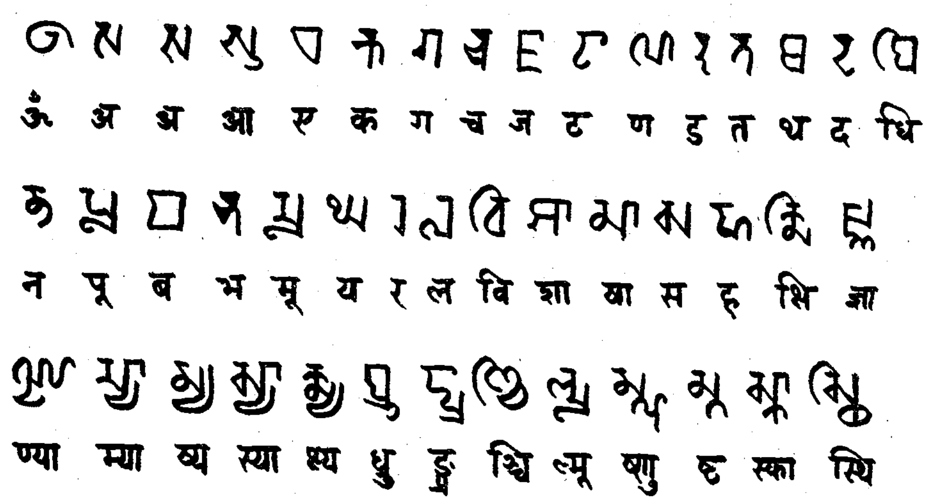

छिन्नमस्ताको ध्रुवदेवको अभिलेख

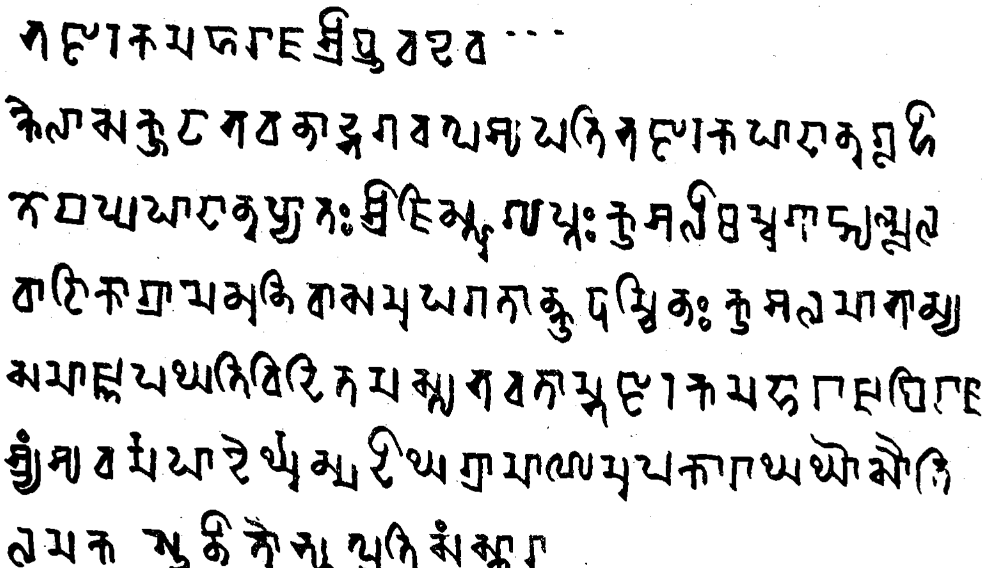

PLATE 15

उत्तर लिच्छविलिपि

काठमाडौं लगनको दूतक राजपुत्र विक्रमसेन भएको अभिलेखबाट

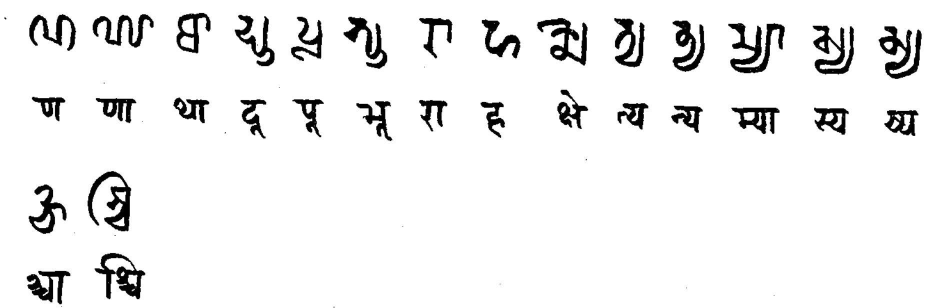

पशुपति चौबाटोको अंशुवर्माको अभिलेखबाट —

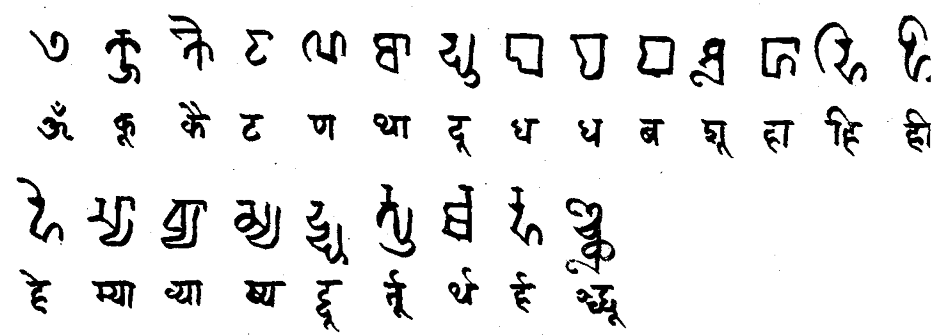

पशुपतिको चौबाटोको अंशुवर्माको अभिलेख ..

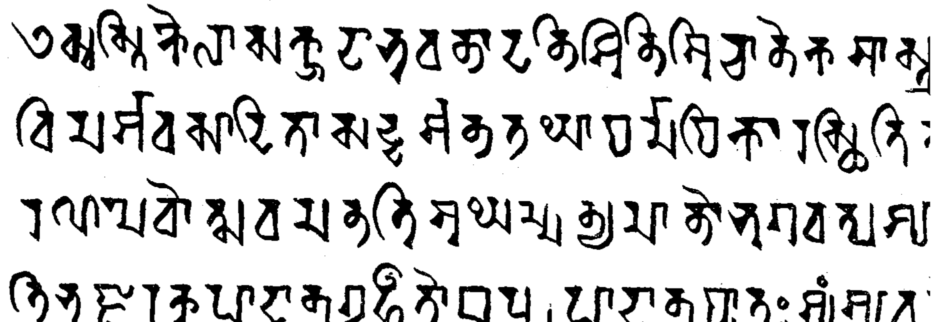

PLATE 18

[लिपिचित्र १४]

उत्तर लिच्छवि लिपि

पशुपति वज्रघरको नरेन्द्रदेवको अभिलेखबाट

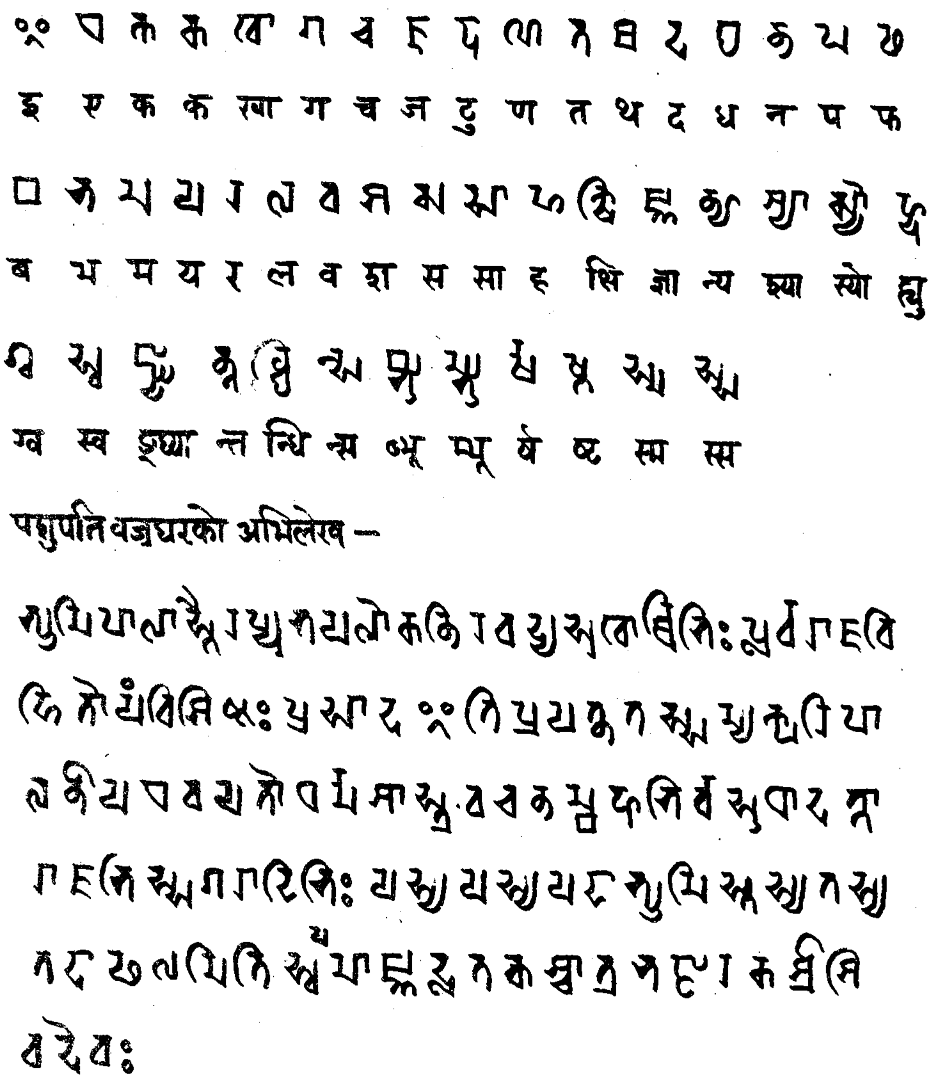

PLATE 17

[लिपिचित्र १३]

उत्तर लिच्छवि लिपि

पाटन मीननाथको ध्रुवदेवको अभिलेखबाट

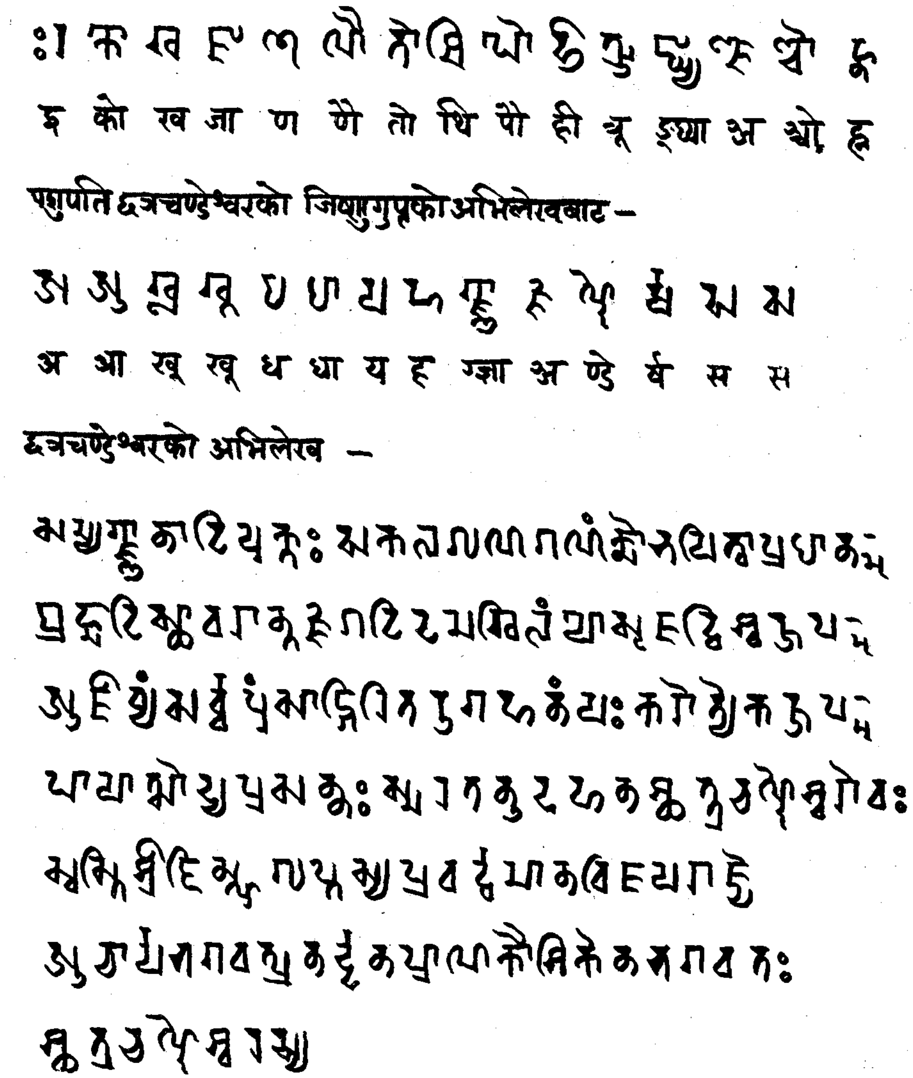

PLATE 20

[लिपिचित्र १६]

उक्त लिच्छवि लिपि

ताडपत्रमा लेखिएको स्कन्दपुराणबाट

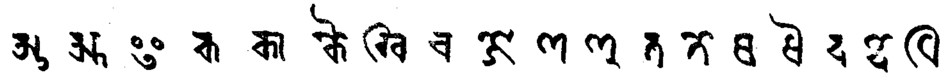

आ आ इ क का के खि च जे ण णु त तो थ थे द दे धि

धे नु प पु बु भा भे मा मि मु या ये र रा ल व सा शा ष

स्कन्दपुराणबाट –

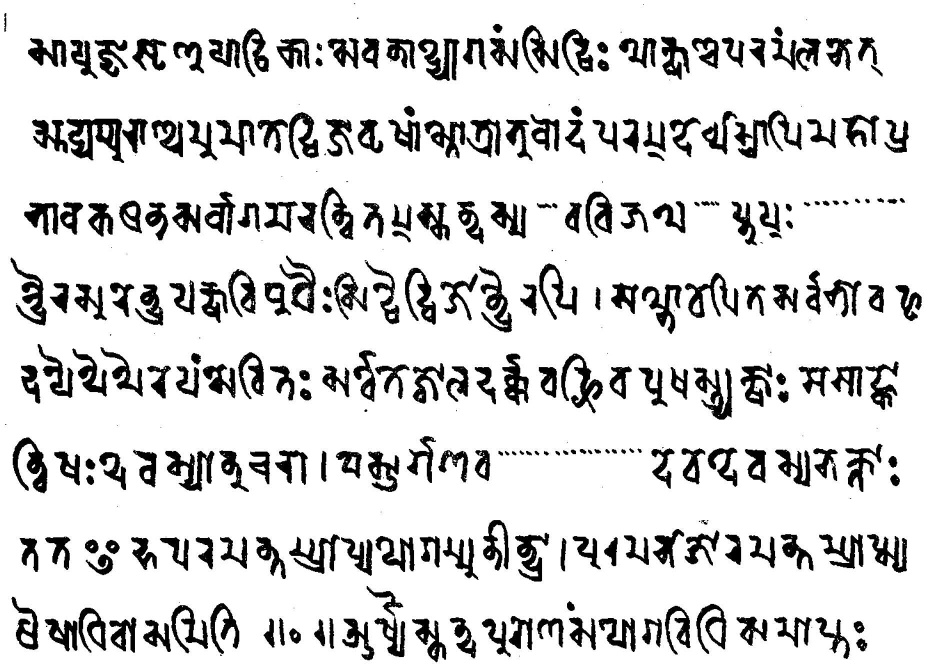

PLATE 19

[लिपिचित्र १५]

उक्त लिच्छवि लिपि

पाटन मीननाथको दूतक विजयदेव भएको अभिलेखबाट

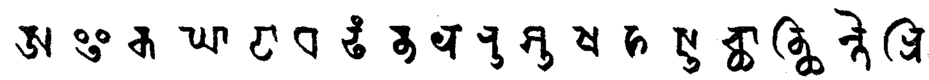

अ इ क घा ट ध ढं न न नु शु ष ह ज्ञा च्छा न्थि न्ते न्नि

पाटन मीननाथको अभिलेख –

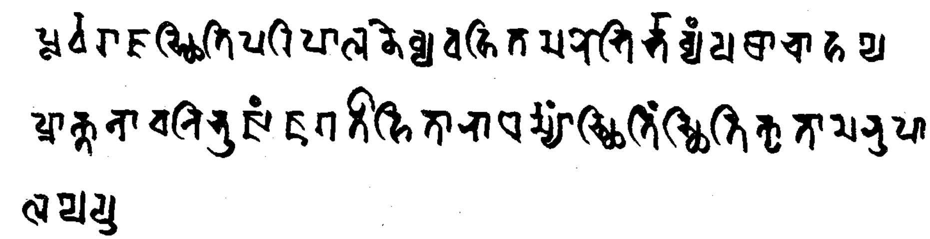

पशुपतिको द्वितीय जयदेवको अभिलेखबाट –

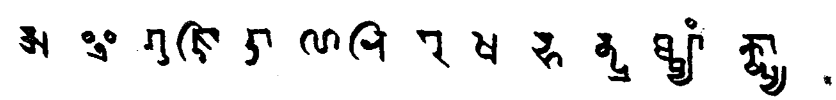

अ इ गु जि डा ण नि रे ष ह न्द थ्यां क्ष्या

पशुपतिको द्वितीय जयदेवको अभिलेख –

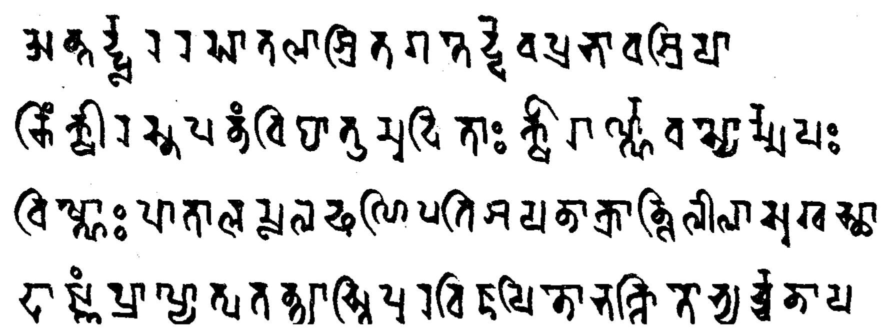

PLATE 22

[लिपिचित्र १७]
लिपिको विकास

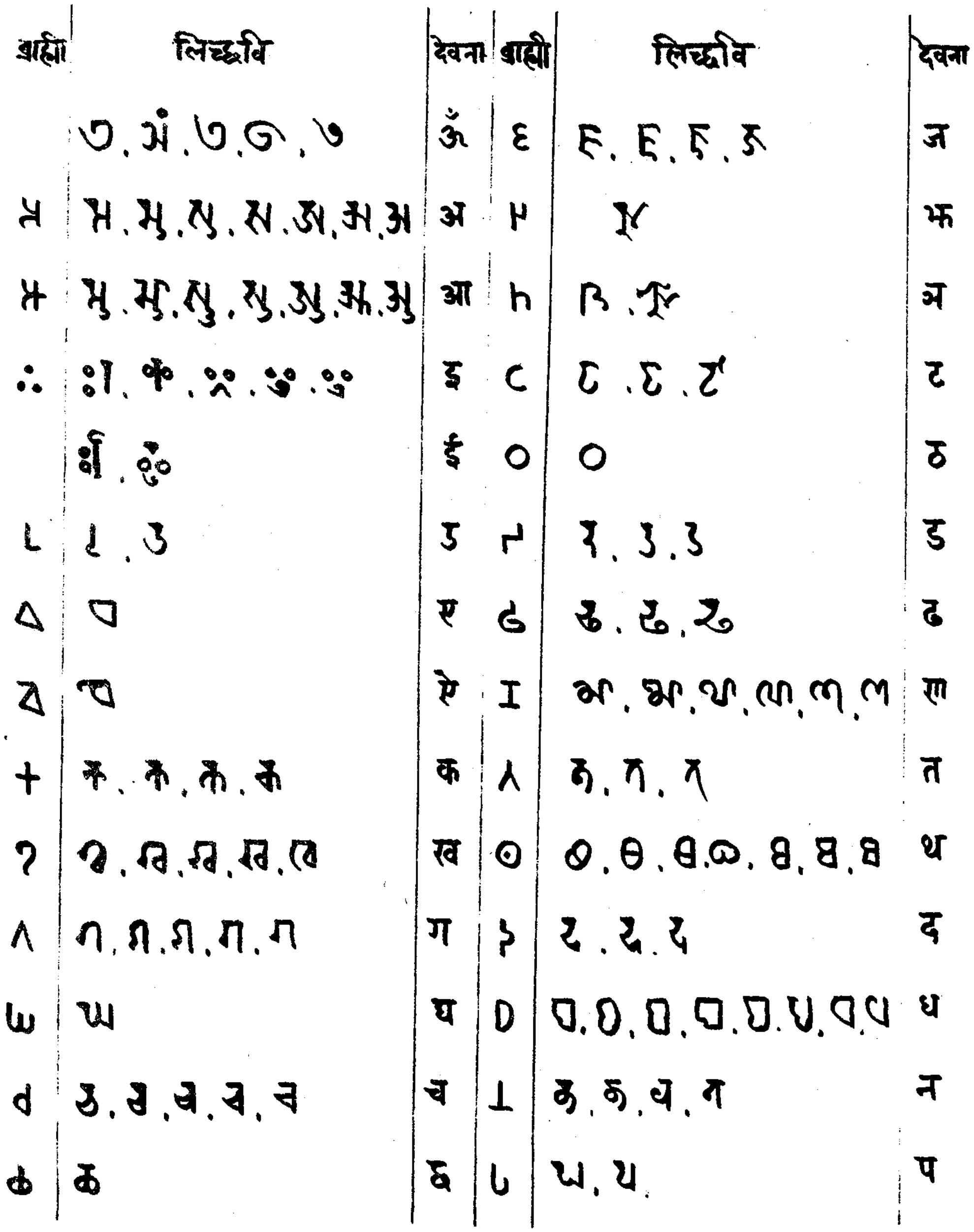

PLATE 21

लिच्छविलिपि
जापानको होर्युजी मठमा रहेको उष्णीषविजयधारणी भन्ने ताडपत्रको
पुस्तकको अन्तिम पत्रमा टिङ्एको वर्णमाला

PLATE 24

[लिपिचित्र १८]

प्राचीन नेवारी लिपि

ताडपत्रमा लेखेको लङ्कावतार भन्ने पुस्तको पत्रबाट उद्धृत

विक्रमको दशौं शताब्दी

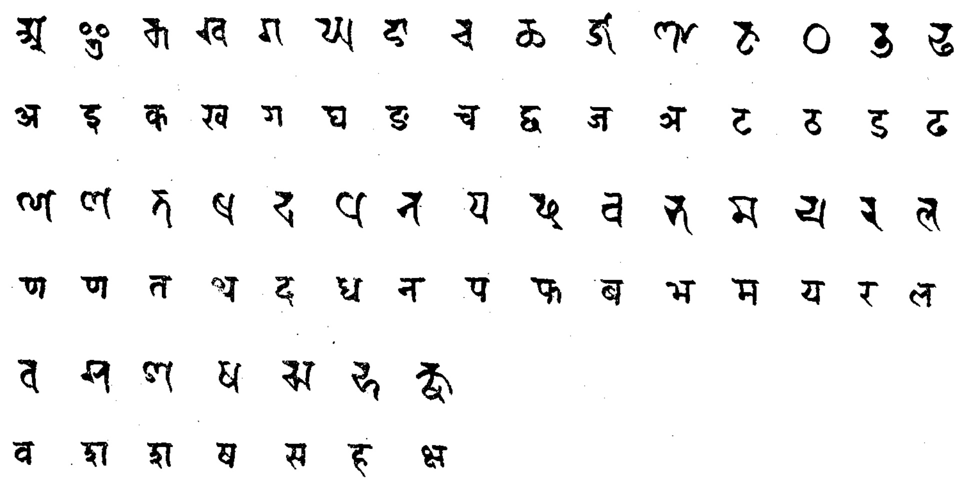

लङ्कावतारको अन्तिम पत्रबाट —

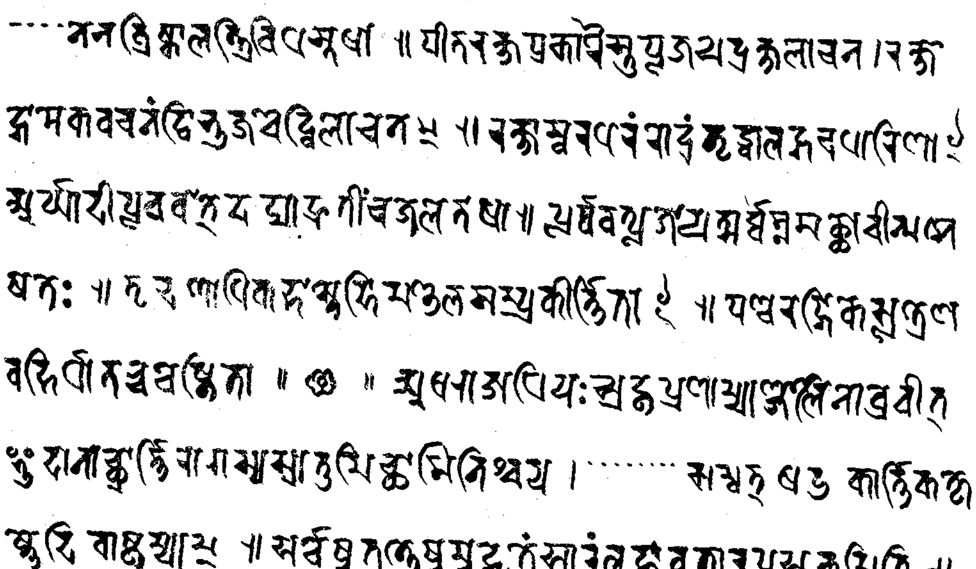

PLATE 23

लिपिको विकास

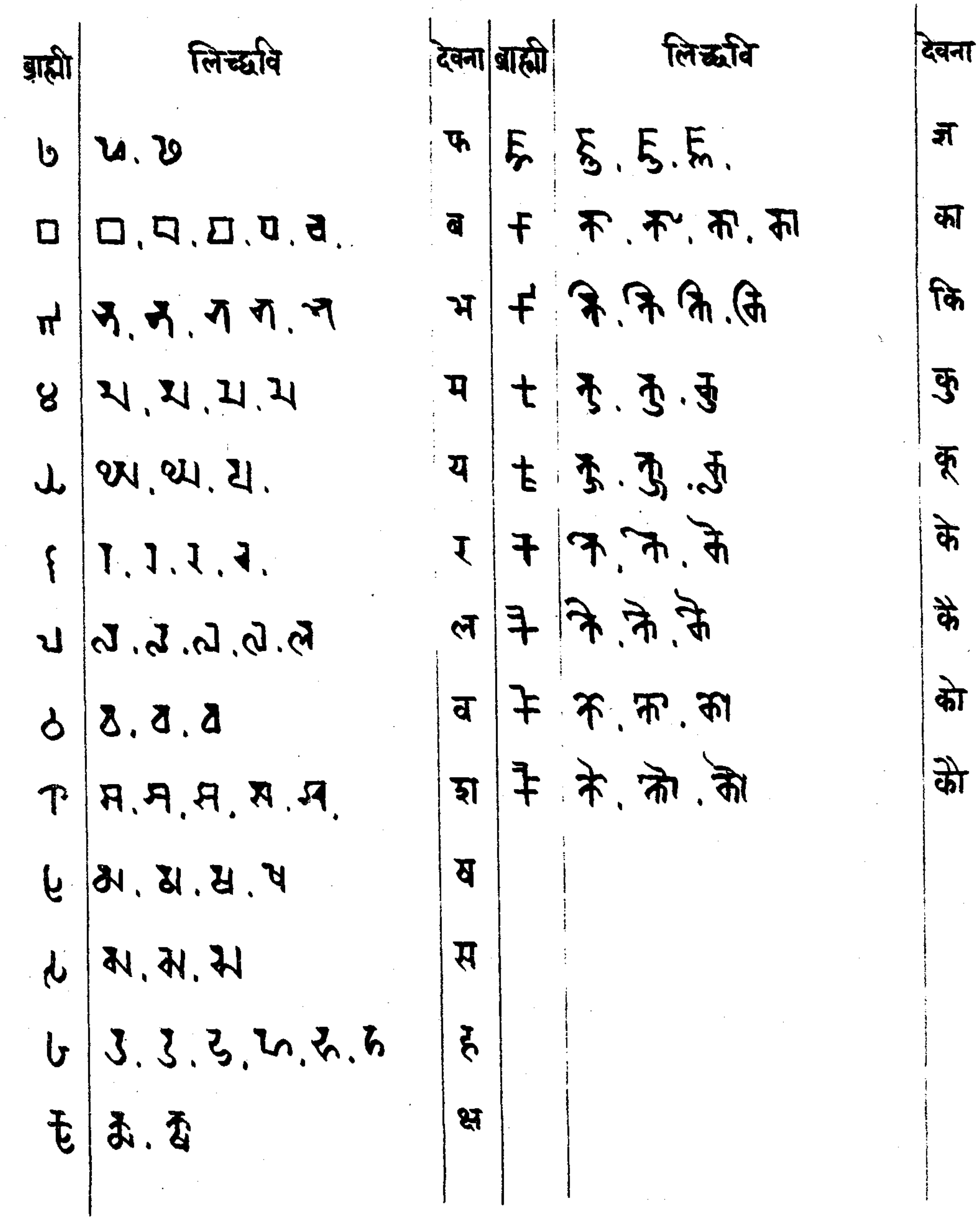

PLATE 26

प्राचीन नेवारी लिपि

पाटन घाँयूवुको अभिलेखबाट –

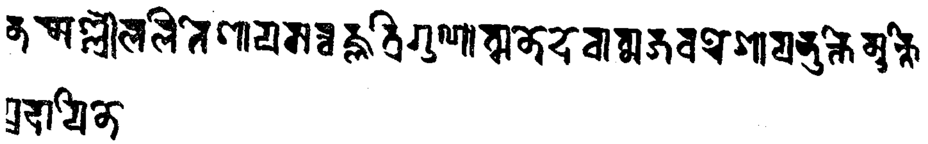

[लिपिचित्र २१]

भक्तपुर तौमढीटोल भैरवस्थानको निर्भयदेवको स १२५ (वि सं १०६२) को अभिलेखबाट

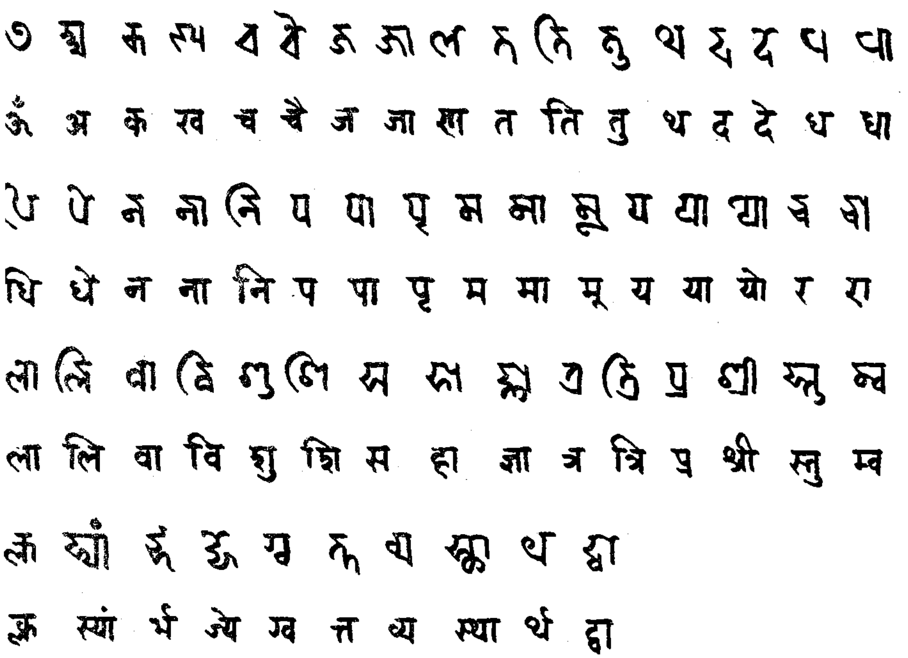

PLATE 25

[लिपिचित्र १९] क

प्राचीन नेवारी लिपि

पाटन सुनधाराको सं १०० (वि स १०३७) को अभिलेखबाट

विक्रमको एघारौं शताब्दी

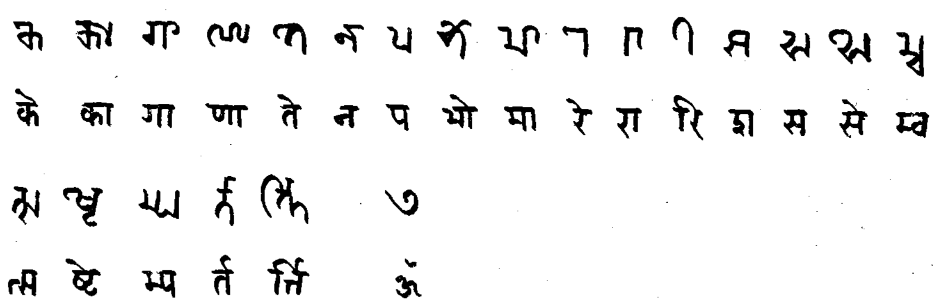

अभिलेख -

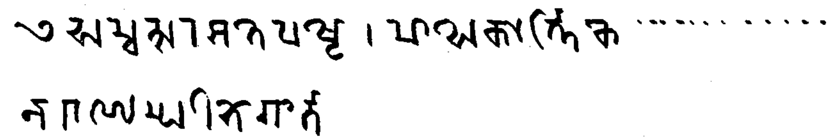

[लिपिचित्र २०]

पाटन कुम्भेश्वर घाँयूवुको गुणकामदेवको सं १०७ (वि सं १०४४) को अभिलेखबाट

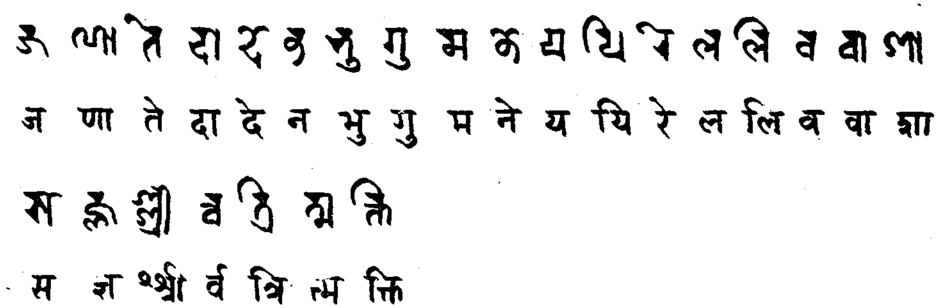

ल वा श ष स हृ हि स्व स्नि श्च क्कु ण्णे न्न ष्ठ

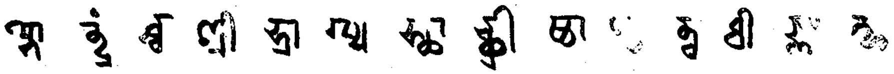

म्भो द्वं श्वें श्री भा ख्य स्या च्छी ष्ठा ण्ड न्थ ध्यौ ग्रा

पाटन त्यागल गचाननीको अभिलेख –

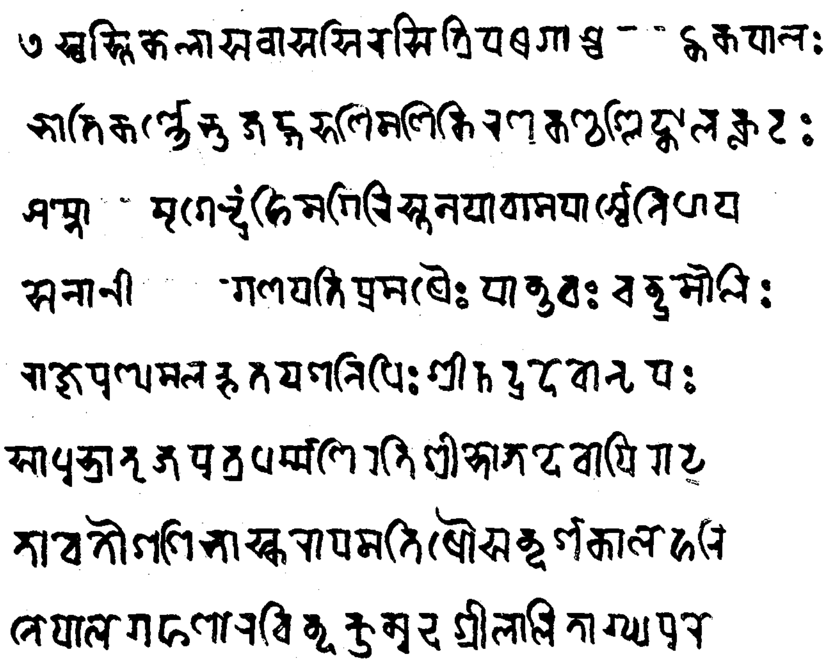

भक्तपुर तौमढीको अभिलेख –

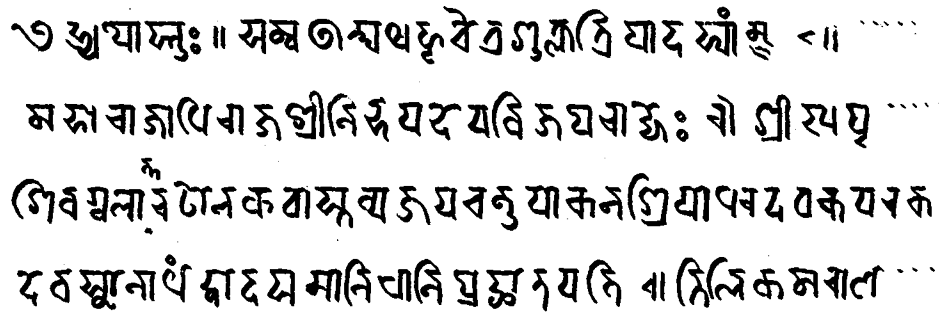

[लिपिचित्र २१]

पाटन त्यागलटोल गचाननीको भोजदेव रुद्रदेवका पालाको अभिलेखबाट

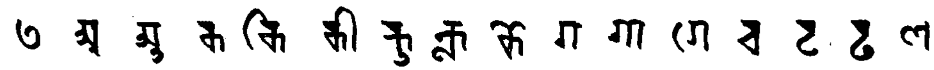

ॐ अ आ क कि की कु कू के ग गा गे च ट ठ ण

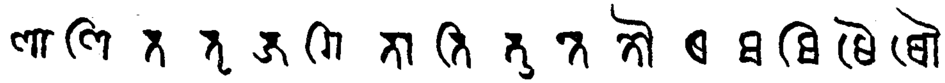

णा णि त तृ ज गि ता ति तु ते तौ थ थ थि थै थौ

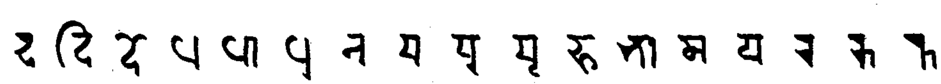

द दि दे ध धा धु न प पु पृ फ भा म य र रु रु

प्राचीन नेवारी लिपि

पाटन थैनाटोलको अभिलेख

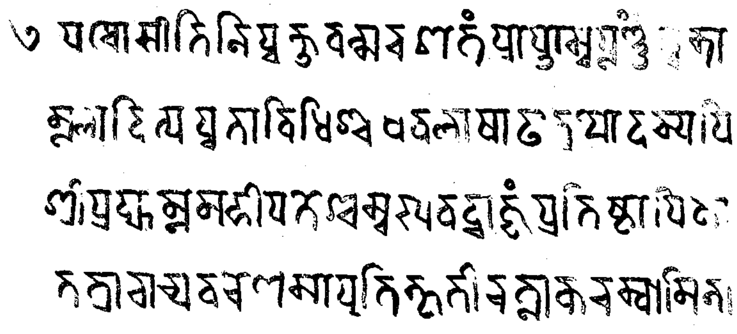

पाटन सुन[illegible]को [illegible]का पालाको सूर्यका पादपीठको अभिलेखबाट

ॐ ध तु बु भि भू यु र ग स

पाटन सुनधाराको सूर्यका पादपीठको अभिलेख

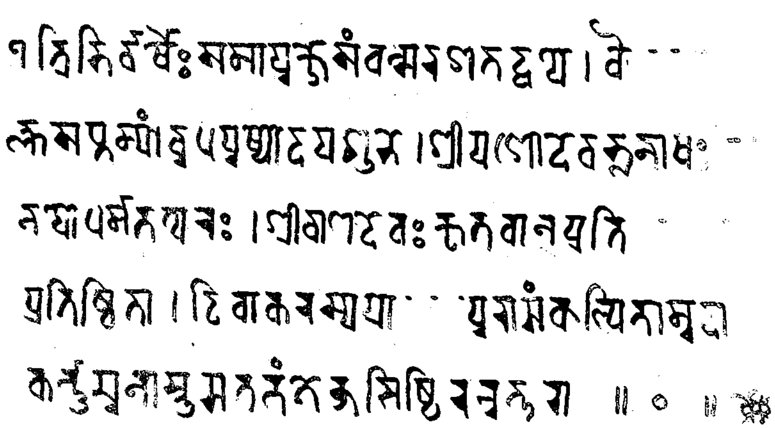

[लिपिचित्र २३]

प्राचीन नेवारी लिपि
विक्रमको बाह्रौं शताब्दी

ताडपत्रमा लेखिएको ब्रह्मयामलतन्त्रबाट

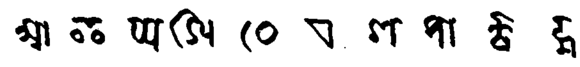

आ ङ घ खि ठे ए ग शा क्ष ह्म

ब्रह्मयामलतन्त्रबाट –

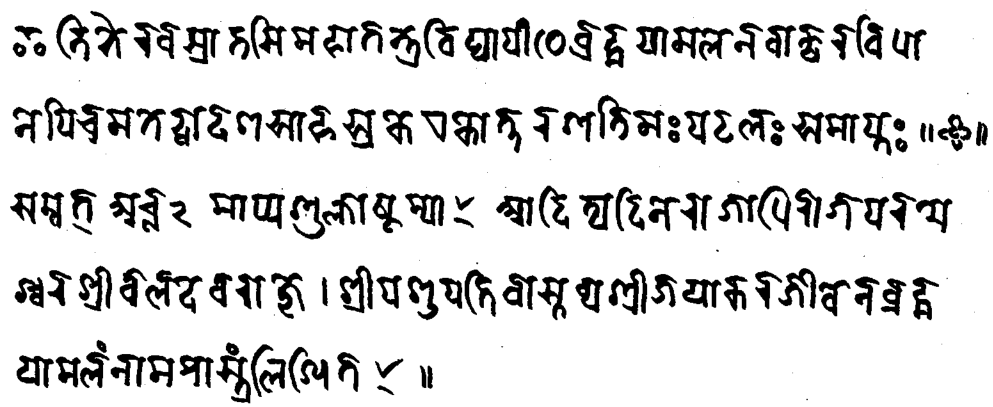

[लिपिचित्र २४]

पाटन थैनाटोलको प्रद्युम्नकामदेवका पालाको अभिलेखबाट

विक्रमको बाह्रौं शताब्दी

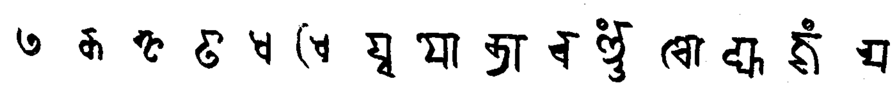

ॐ क कृ ढ ध धि यु यो भा र र्ण श्वा द्यु ज्यं न्य

PLATE 32

प्राचीन नेवारी लिपि

ताडपत्रको पञ्चरक्षा पुस्तकबाट

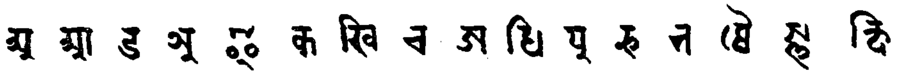

अ आ उ अ इ क खि च जा धि पु फ भ थै ज्ञा क्षि

पञ्चरक्षा पुस्तकको –

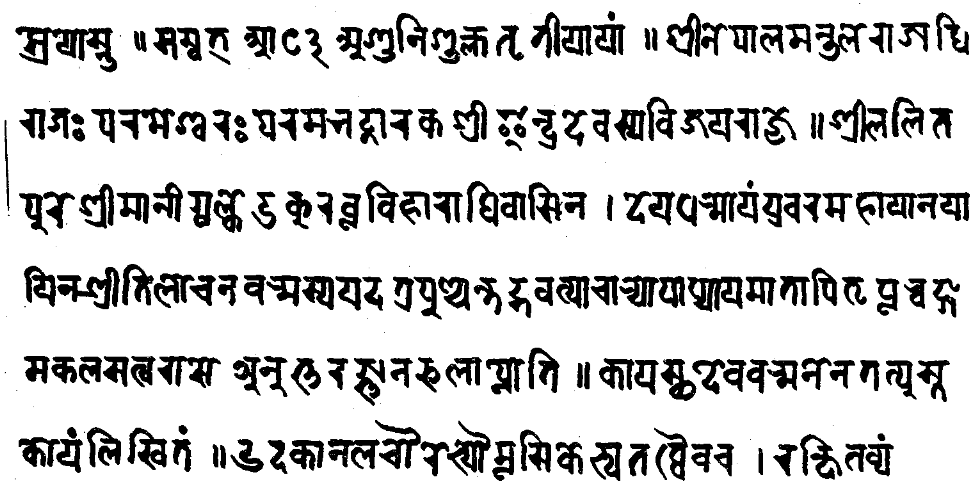

[लिपिचित्र २६]

पाटन वलटोलको रुद्रदेवको पालाको अभिलेखबाट

विक्रमको तेह्रौं शताब्दी

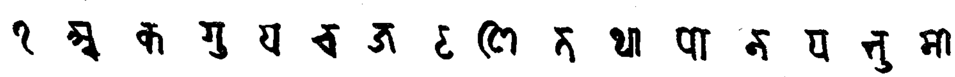

ॐ अ क गु घ च ज ट णि त था धा न प भु मा

PLATE 31

[लिपिचित्र २५]

प्राचीन नेवारी लिपि

काठमाडौं नरदेवीको जलद्रोणीको अभिलेखबाट

आ गु थ न लि स प्र

नरदेवीको जलद्रोणीको अभिलेख –

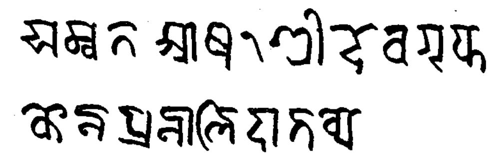

ताडपत्रमा लेखिएको सिद्धान्तसार पद्धतिबाट –

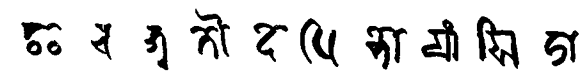

इ च ज तौ दे धि भो यां सि हा

सिद्धान्तसार पद्धतिबाट -

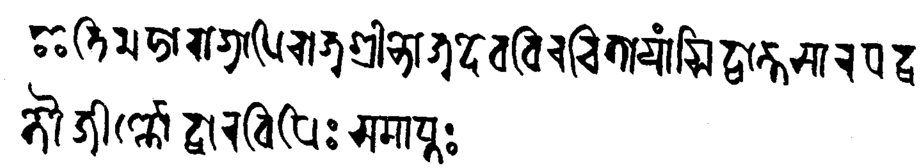

प्राचीन नेवारी लिपि

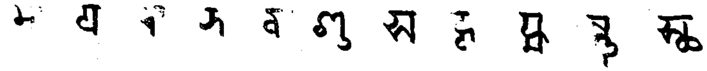

मा य रा रु व शु स ह ह्म ष्णु स्थ

चाँगुनारायणको अमृतदेवका पालाको अभिलेखबाट –

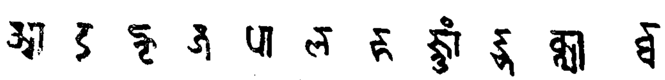

आ ऋ कृ ज धा ल ह ङ्गां द्व त्मा थं

चाँगुनारायणका अमृतदेवका पालाको अभिलेख –

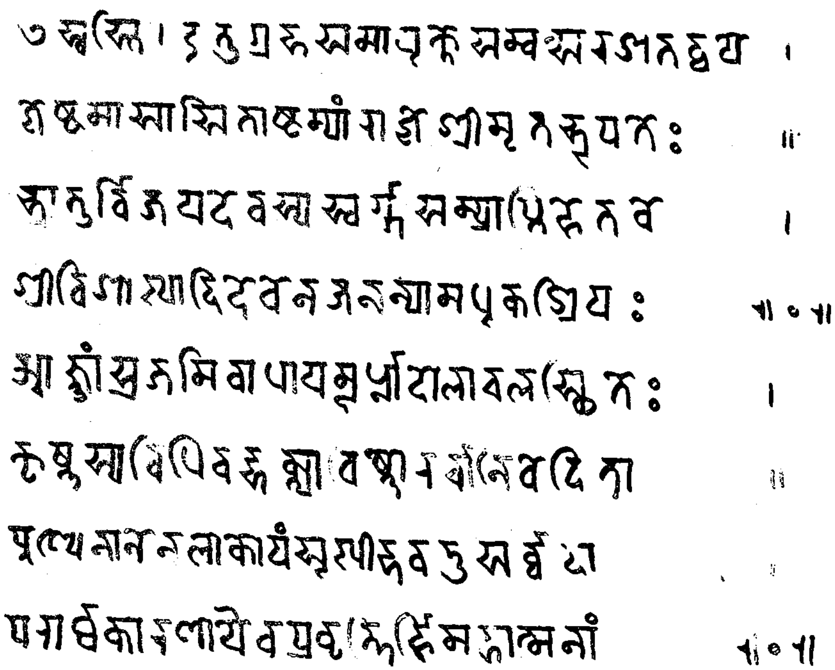

प्राचीन नेवारी लिपि

या रु ला व शि मु ला क्षि शे श्च च्छा त्य ष्ट घ र्ति

पाटन वलटोलको अभिलेख –

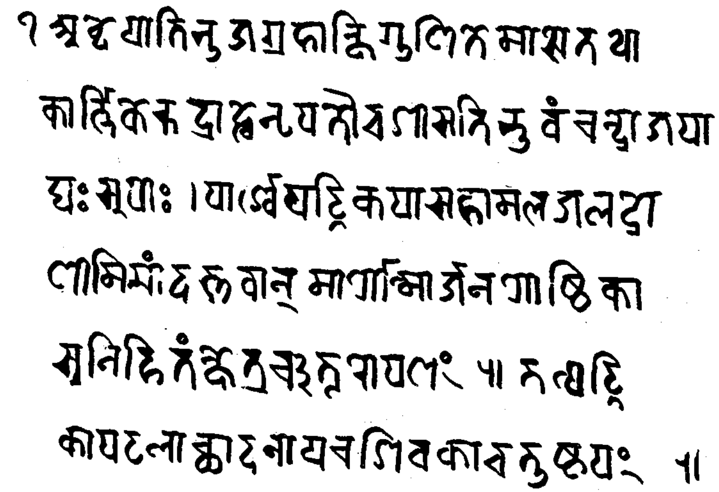

[लिपिचित्र २७]

भक्तपुर असन्दिदीटोलका ढुंगेधाराको अमृतदेवका पालाको अभिलेखबाट

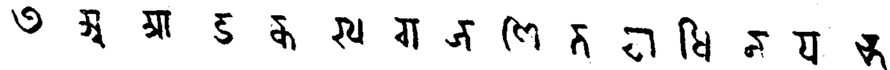

ॐ अ आ उ क ख ग ज णि त दा धि न प भ

[लिपिचित्र २८]

प्राचीन नेवारी लिपि

ताडपत्रको वृहज्ज्ञानकसंक्षेपटीका बाट

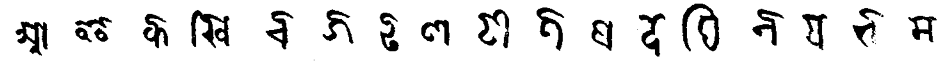

आ इ क खि च ज ढ ण टा त थ दे धि न प भ म

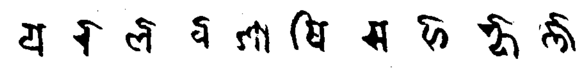

य र ल व शा षि स ह क्ष ज्ञ

वृहज्ज्ञानकसंक्षेपटीकाको –

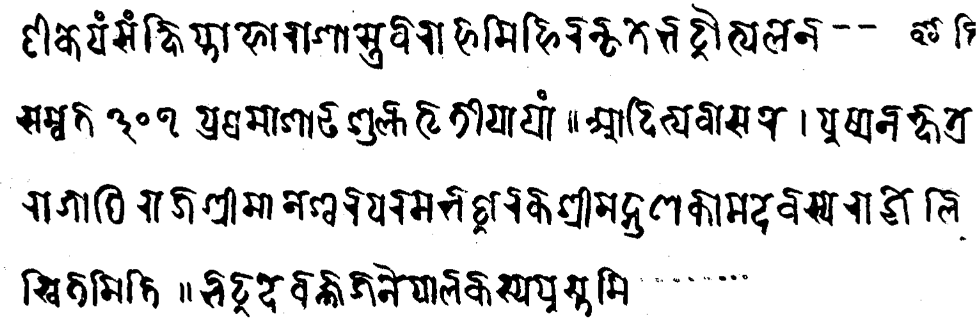

[लिपिचित्र २९]

देउपाटनको सरस्वतीको पादपीठमा रहेको विजयपालको अभिलेखबाट

ॐ अ क खि गा ज ढे णा त ध न पा बु भ म या र ल

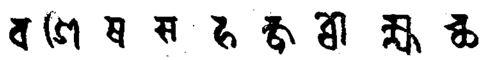

व शि ष स हृ क्ष ब्यो त्म च्छ

देउपाटनको सरस्वतीको पादपीठको अभिलेख

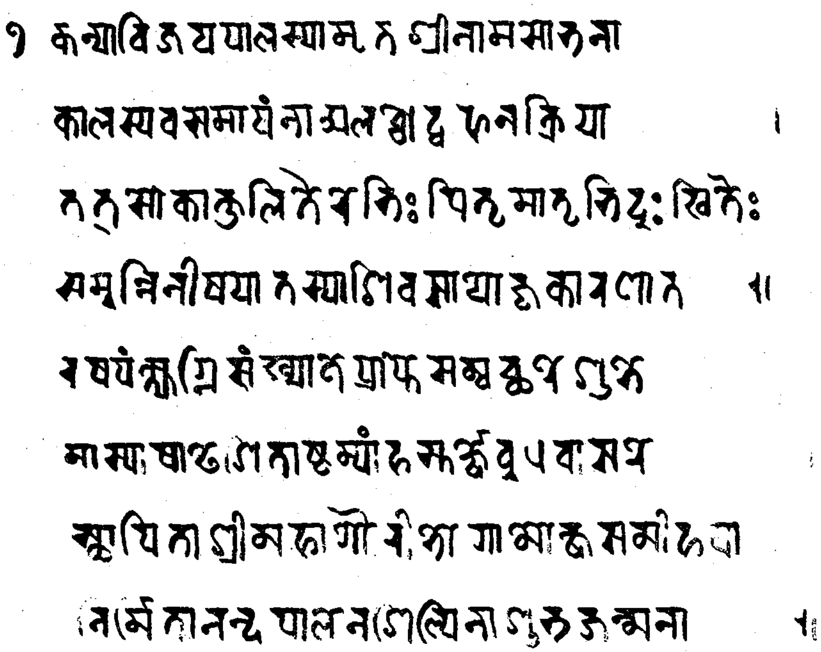

PLATE 38

[लिपिचित्र ३१]
प्राचीन नेवारी लिपि
देउपाटन ढुटेधाराको रुद्रमल्लका पालाको

गा गो ध पा फा भ रु स प्ध ह्म घ्र स्तु ह्मा

देउपाटन ढुटे धाराको अभिलेख —

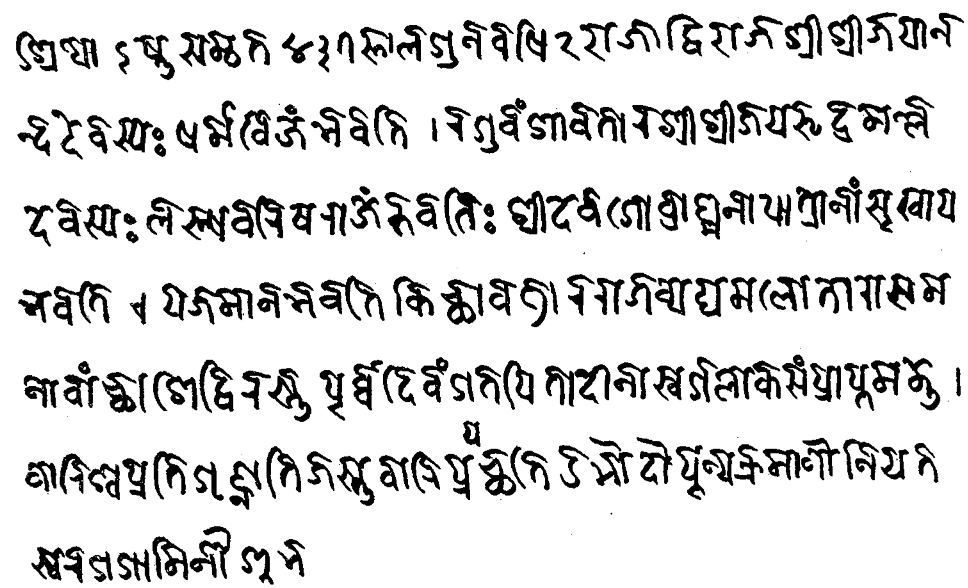

PLATE 37

[लिपिचित्र ३०]
प्राचीन नेवारी लिपि
ताडपत्रको पञ्चरक्षा पुस्तकबाट
विक्रमको चौथों शताब्दी

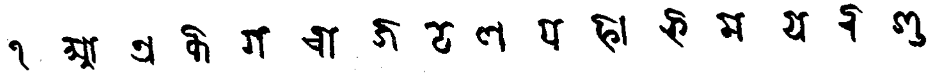

ॐ आ ए क ग चा ज टे ण प फा भ म य र शु

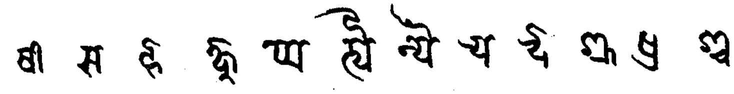

षी स ह क्षु घे न्ये न्यै ये दे श्रु ध्र श्व

ताडपत्रको गुह्यकालीपूजा पुस्तकबाट —

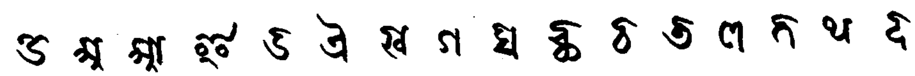

ॐ अ आ इ उ ऐ ख ग घ ढ ठ ड ण त थ द

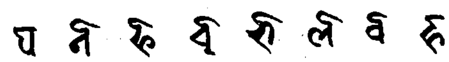

ध न फ ब भ ल व ह

पञ्चरक्षा पुस्तकको —

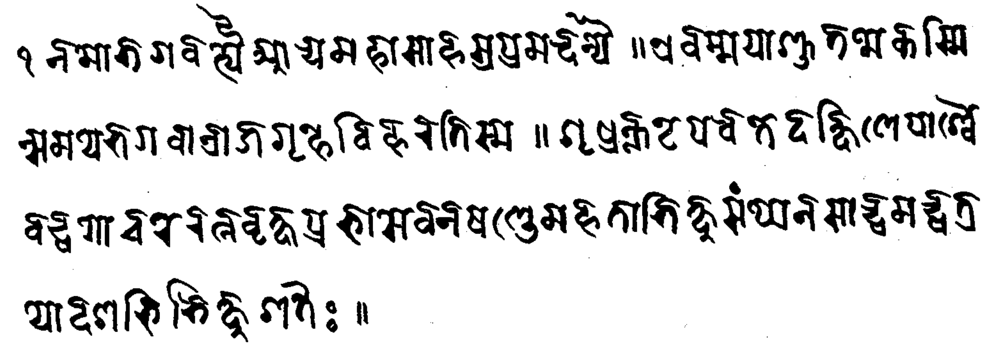

मध्यकाल नेवारी लिपि

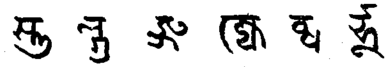

स्नु ल्गु ज्ज ज्ये ब्ध र्भू

फर्पिङ् खासिटोलको अभिलेख –

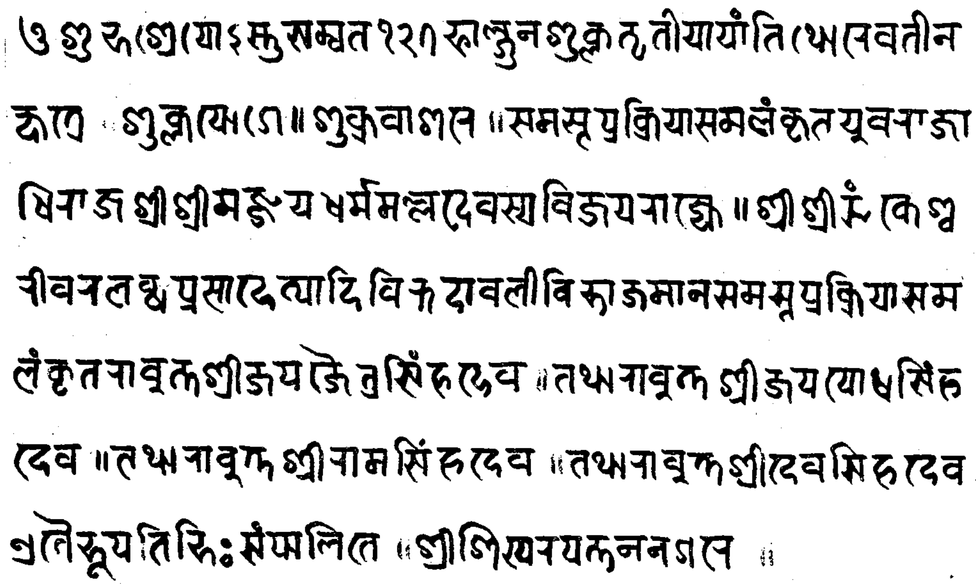

[लिपिचित्र ३४]
पशुपतिको यक्षमल्लका पालाको
विक्रमको सोह्रौं शताब्दी

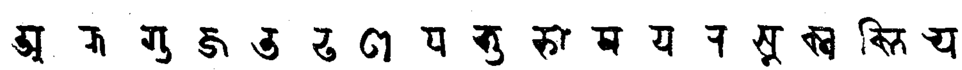

अ क गु ज ड ढ ण प भु भो म य र सू स्व स्नि य

[लिपिचित्र ३२]
मध्यकाल नेवारी लिपि
पाटनसुनधाराको धर्ममल्लका पालाको अभिलेखबाट
विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दी

ॐ अ आ उ क गे चे ति ज थ न पा म य रा स

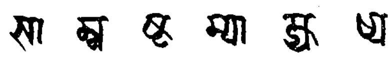

सा म्न ष्ट म्या ज्ये ध्य

पाटन सुनधाराको धर्ममल्लको अभिलेख –

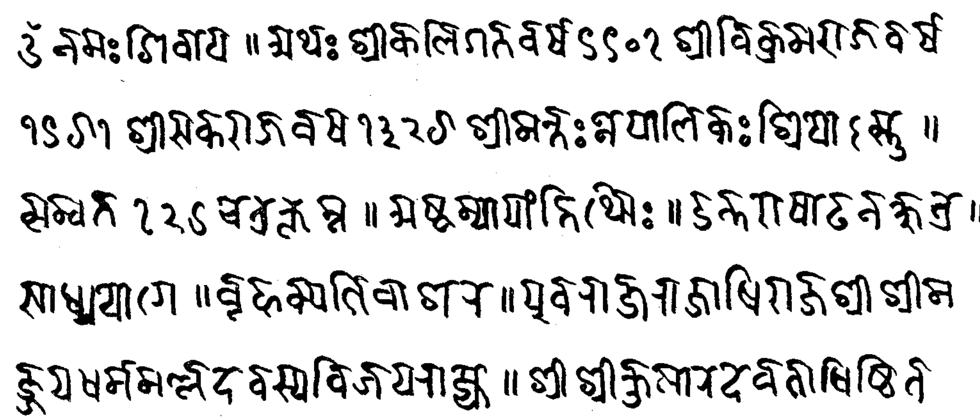

[लिपिचित्र ३३]

फर्पिङ् खासिटोलको अभिलेखबाट

ॐ ए के ख ग ज र्भं ते थो दा ध न फा ह रु

PLATE 41

मध्यकाल नेवारी लिपि

पशुपतिको यक्षमल्लका पालाको अभिलेख

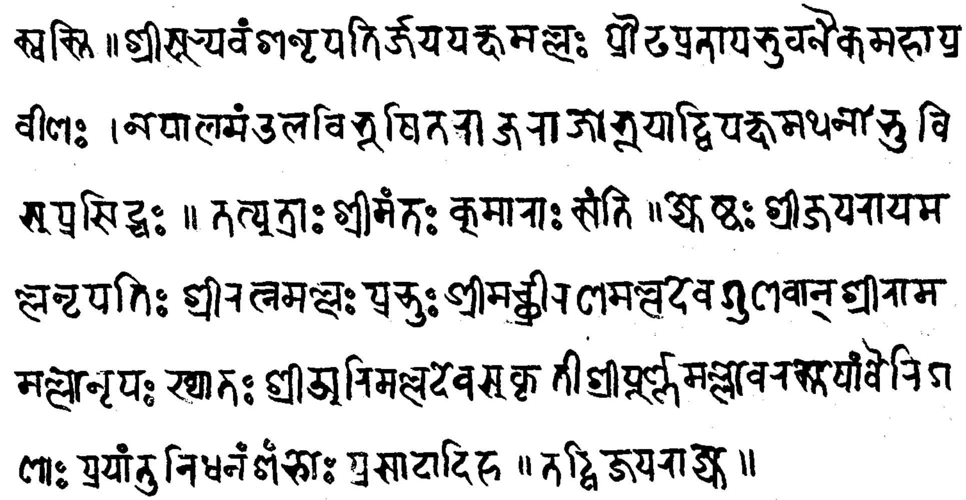

[लिपिचित्र ३४]
नेवारी लिपि
ताडपत्रमा लेखिएको नागरसर्वस्व भन्ने पुस्तकबाट
विक्रमको सत्रौं शताब्दी

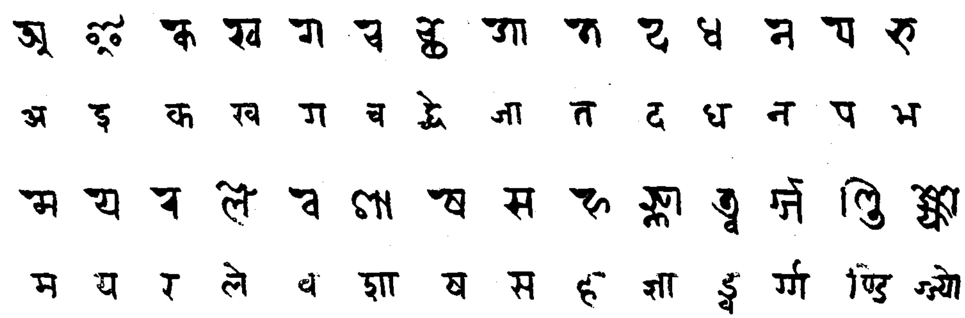

PLATE 42

नेवारी लिपि

नागरसर्वस्व भन्ने पुस्तकबाट

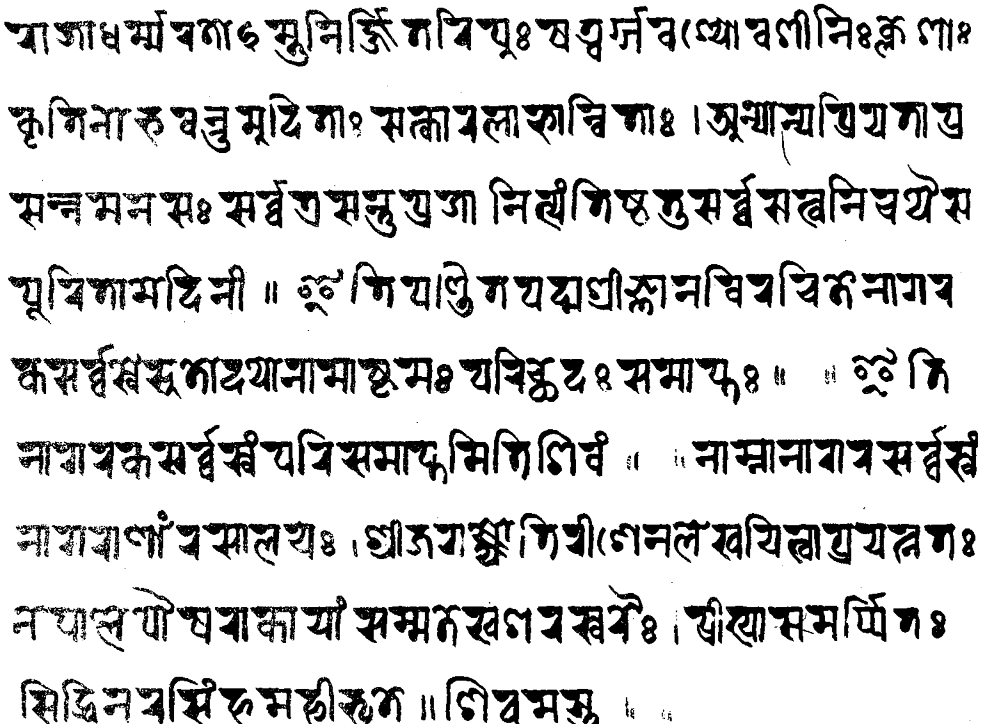

[लिपिचित्र ३५]

पाकोकागतमालेरिएको शतसहस्रिकाप्रज्ञापारमिता
भन्ने पुस्तकबाट
विक्रमको अठारौं शताब्दी

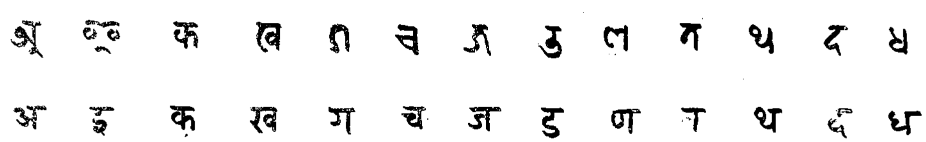

PLATE 43

नेवारी लिपि

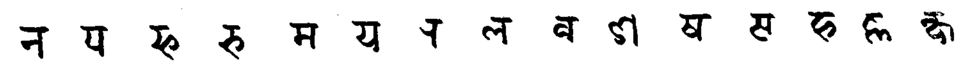

न प फ भ म य र ल व श ष स ह ज्ञ क्ष

शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताबाट –

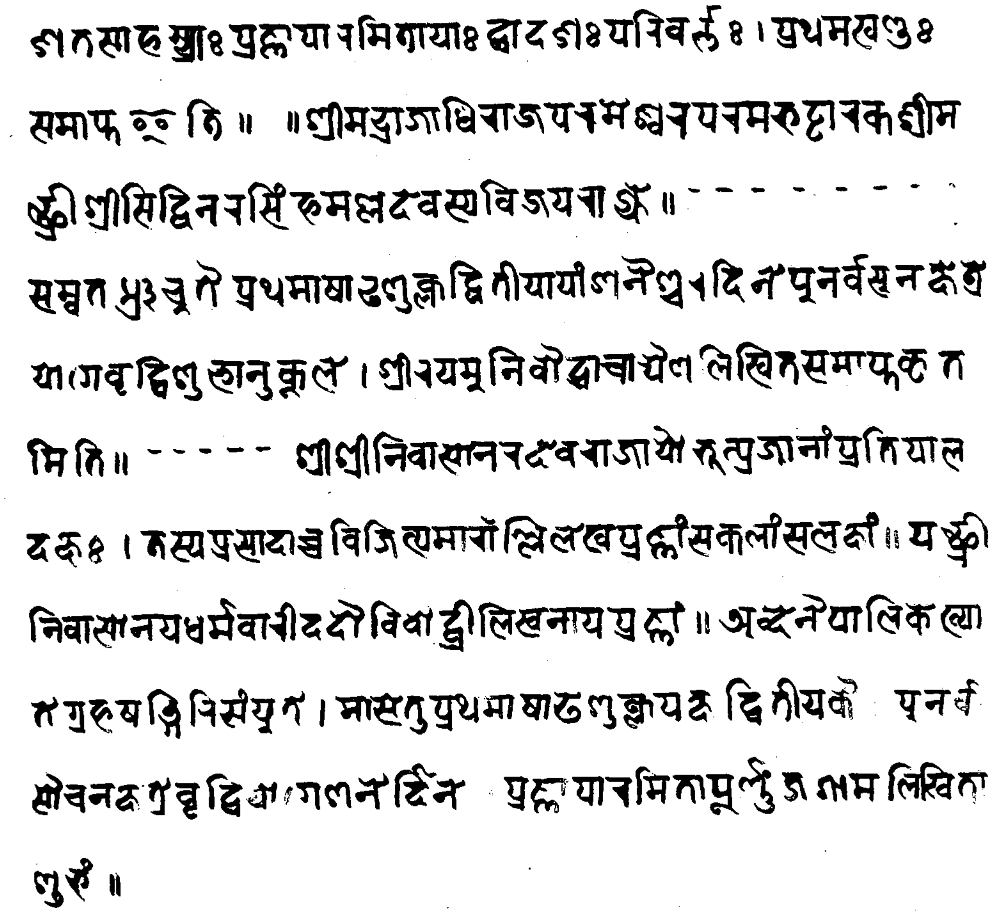

PLATE 44

लि चित्र ४७

नेवारी लिपि

हनूमान् ढोकाको टुँडिधाराको प्रतापमल्लको अभिलेखबाट

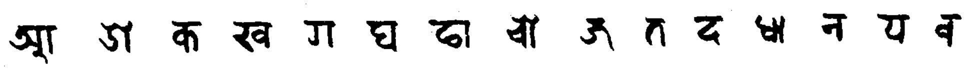

आ ओ क ख ग घ ङ चो ज त द धा न प व

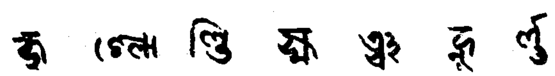

क्ष श्लो ण्डि ह्म श्च हु ण्ण

कान्तिपुर हनूमान् ढोकाको प्रतापमल्लको अभिलेखबाट –

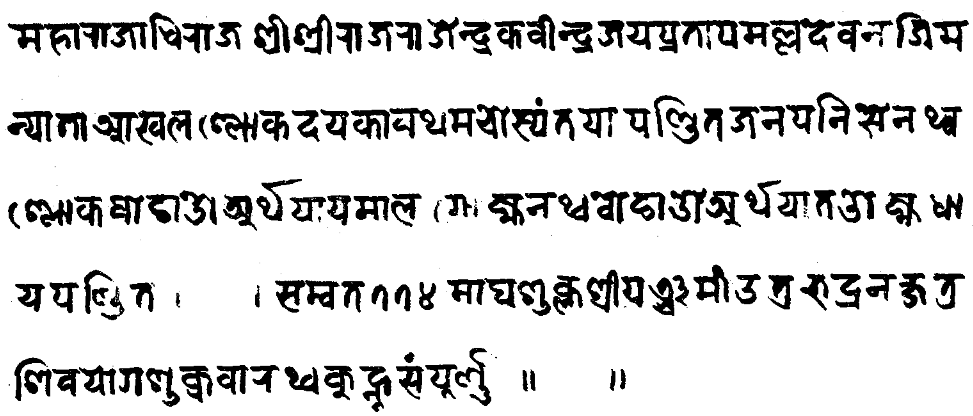

लिपिचित्र ४८

कमलटोल गणेशस्थानका ज्योतिप्रकाशको पालाको अभिलेखबाट
विक्रमको उन्नाईसौं शताब्दी

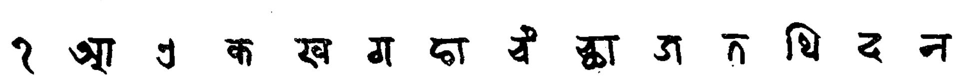

ॐ आ ए क ख ग ङ चं छा ज त थि द न

PLATE 46

[लिपिचित्र ४६]

नेवारी लिपि

ताडपत्रमा लेखिएको खण्डरवाद्य पुस्तकबाट

स्वरवर्णमाला

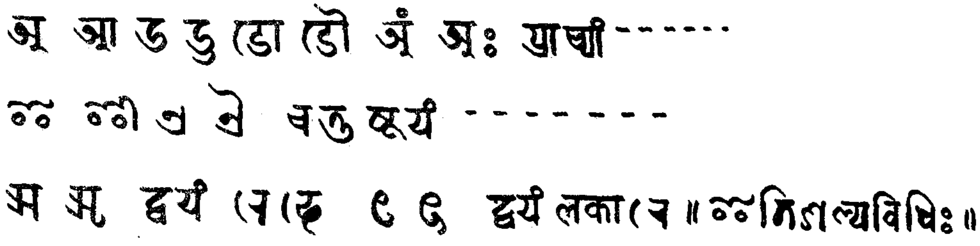

श्रीमतोत्तर तन्त्र पुस्तकबाट —

स्वरवर्णमाला

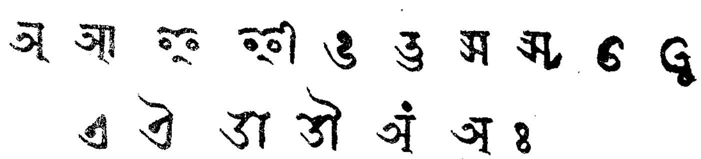

व्यञ्जनवर्णमाला

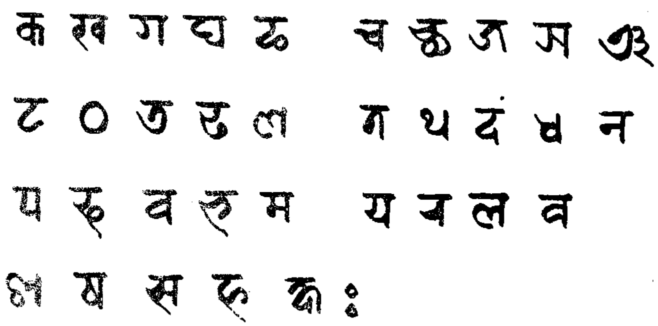

PLATE 45

नेवारी लिपि

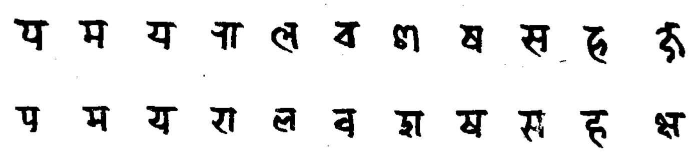

कमलाक्षीको ज्योतिप्रकाशको पालाको अभिलेखबाट

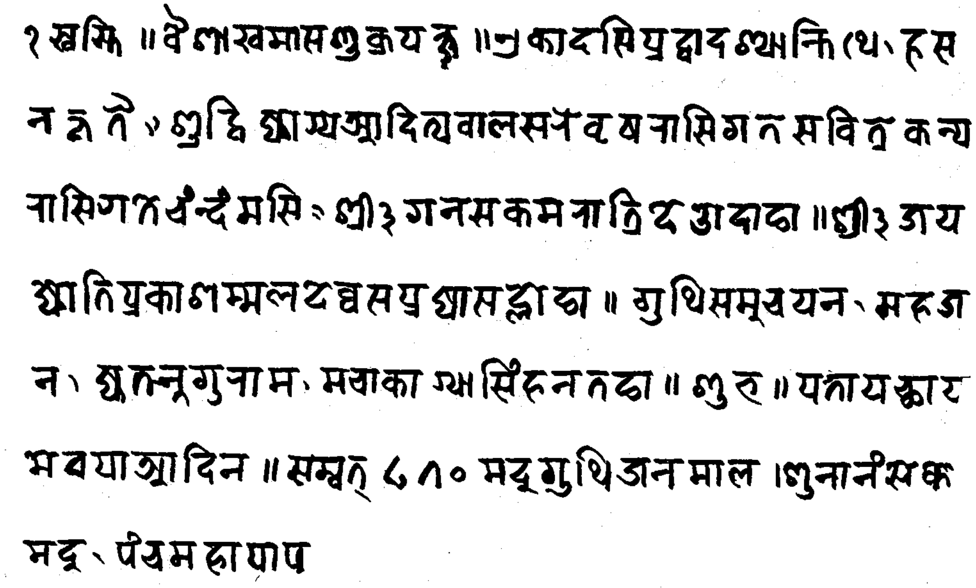

PLATE 48

नेवारी लिपिको विकास

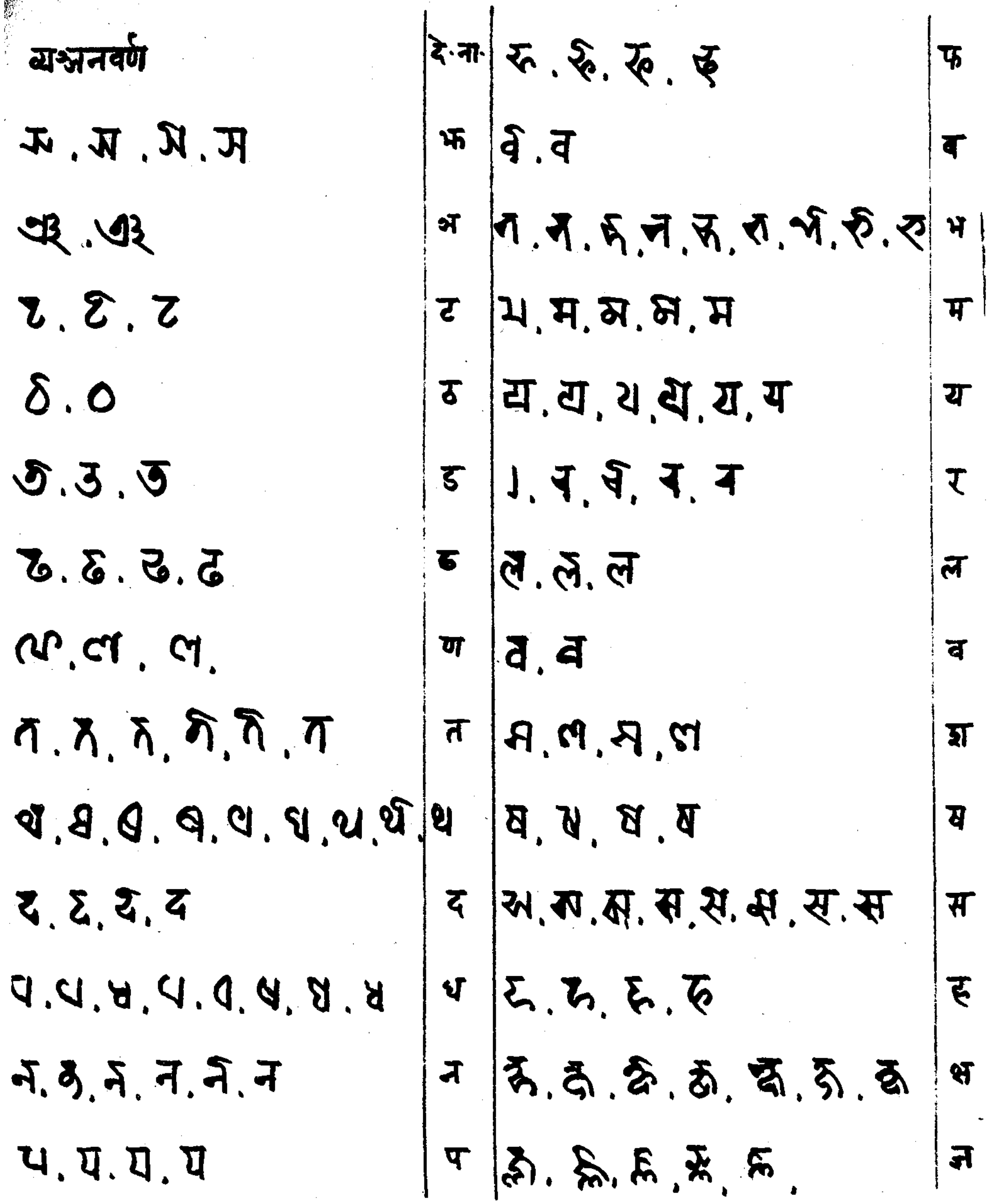

PLATE 47

[लिपिचित्र ४८] नेवारी लिपिको विकास

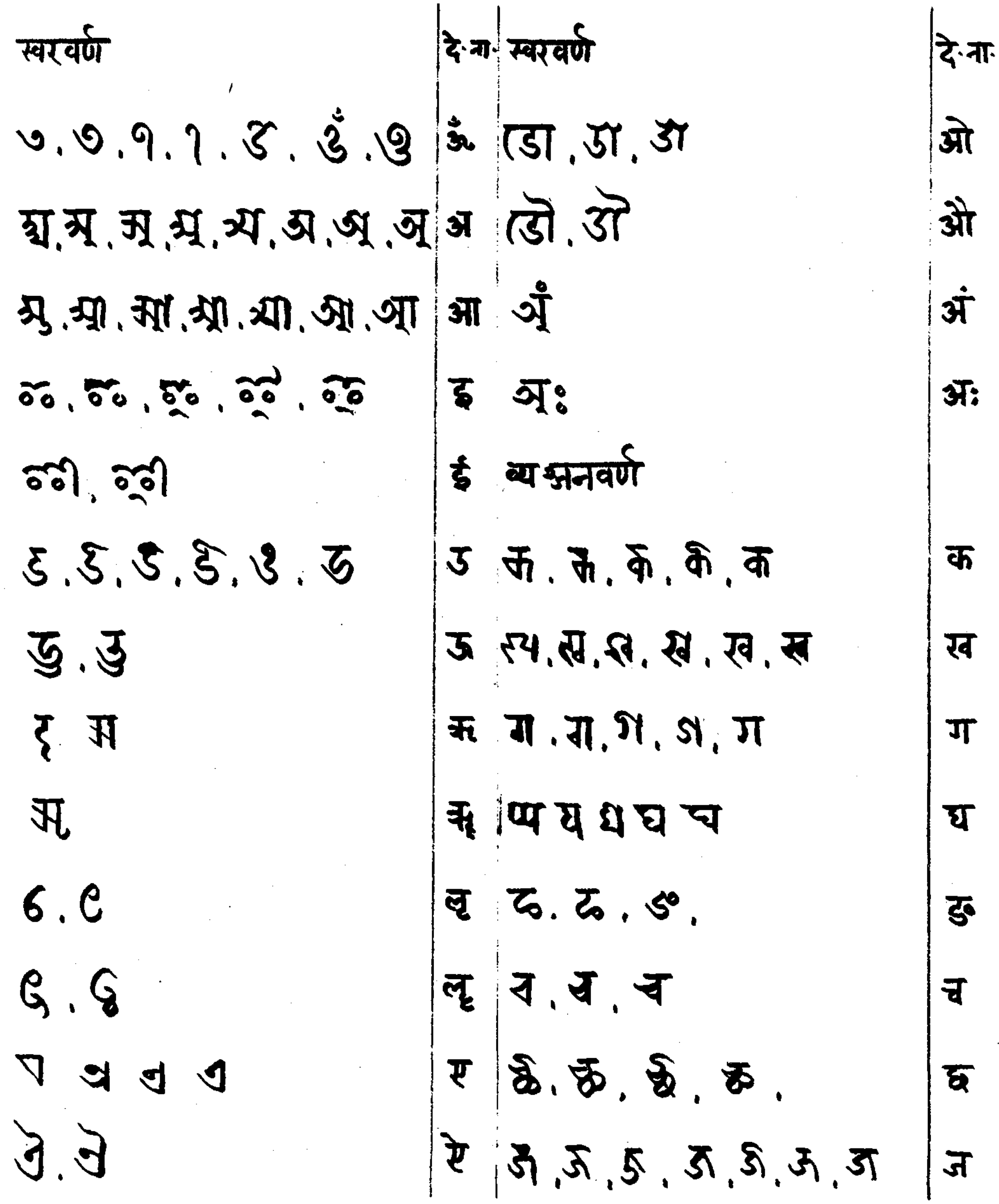

PLATE 50

प्राचीन रञ्जना लिपि

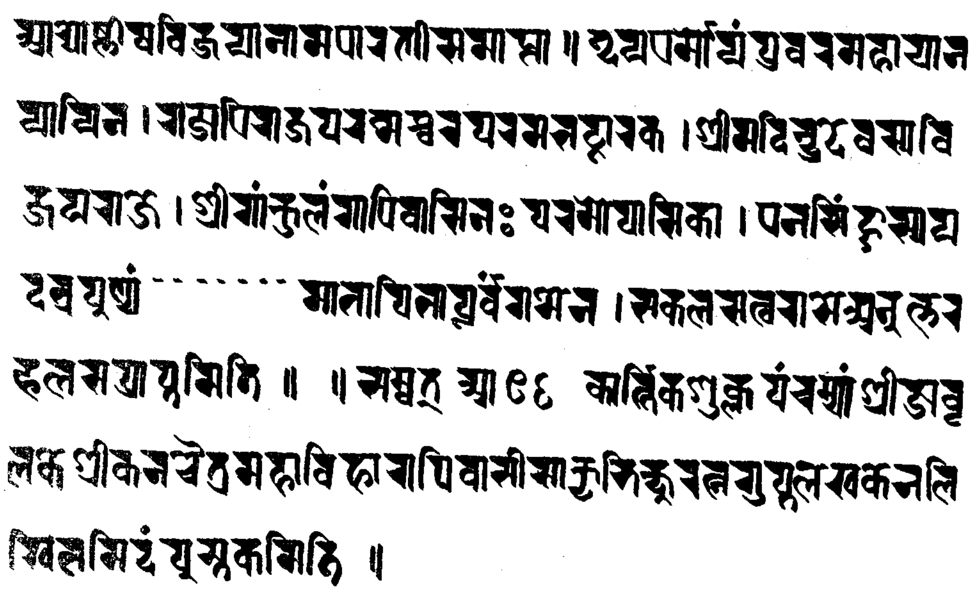

[लिपिचित्र ४२]

ताडपत्रमा लेखेको प्रज्ञापारमिताबाट
विक्रमको तेह्रौं शताब्दी

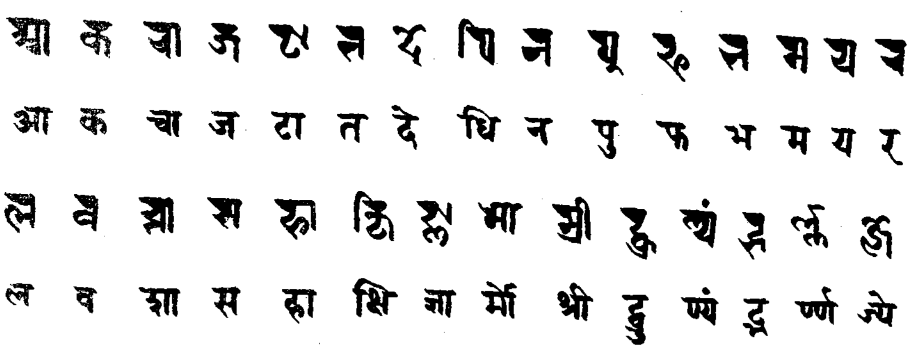

PLATE 49

[लिपिचित्र ४१]
प्राचीन रञ्जना लिपि
पाको कागतमा लेखेको उष्णीषविजयधारणीबाट
विक्रमको बाह्रौं शताब्दी

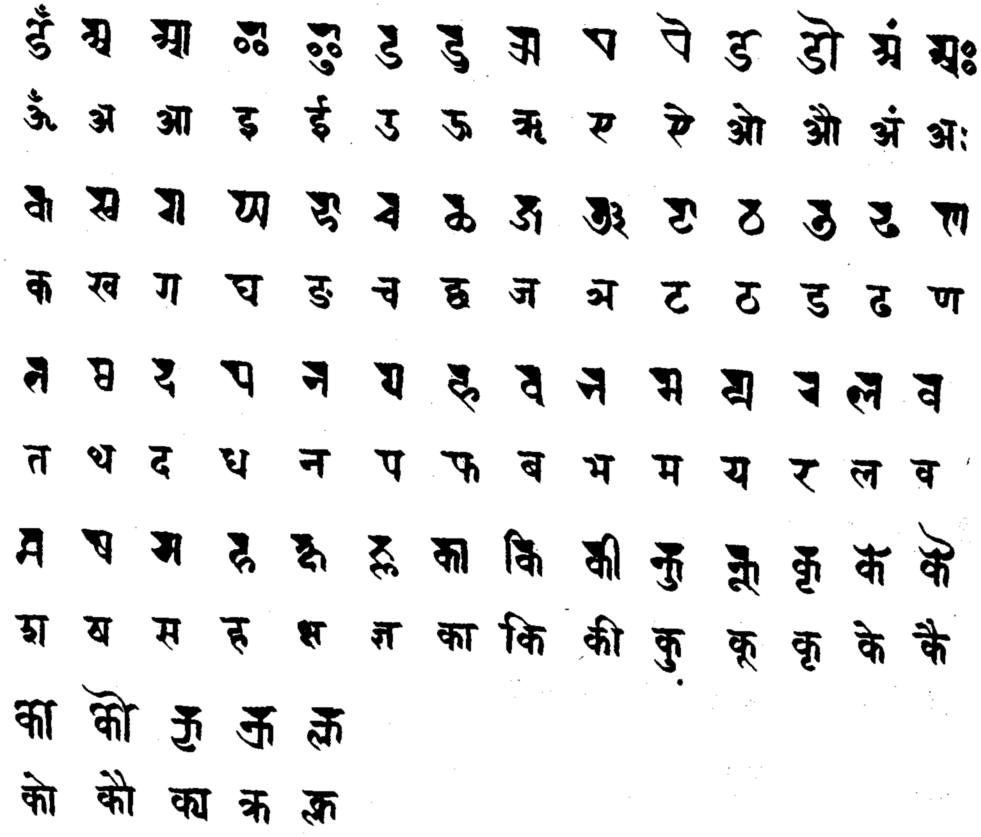

उष्णीषविजयधारणीको पत्रबाट –

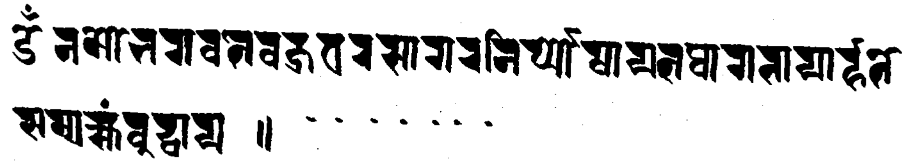

प्राचीन रञ्जना लिपि

प्रज्ञापारमिताको पत्रबाट उद्धृत

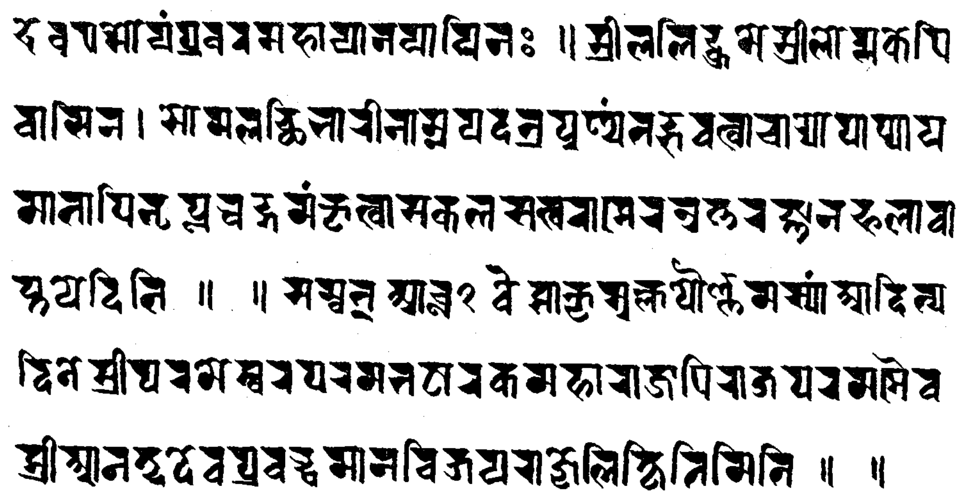

[लिपिचित्र ४२]

इचंगुनारायणभगाडिको विजयकामदेवको पालाको
अभिलेखबाट

आ इ क का कि कृ ख खि ग गा गृ घ च ज

ढौ ण ता थ द धा न पि बु भि मु य र ल

प्राचीन रञ्जना लिपि

व श ष स ह्री क्ष न्ध म्र द्या स्म र्म स्य ह्य श्री

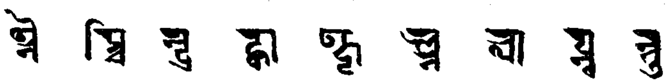

नैं श्वि न्द्र ङ्का ज्ये र्ण र्था मु न्तु

इचङ्गुको बिजयकामदेवको पालाको अभिलेखको –

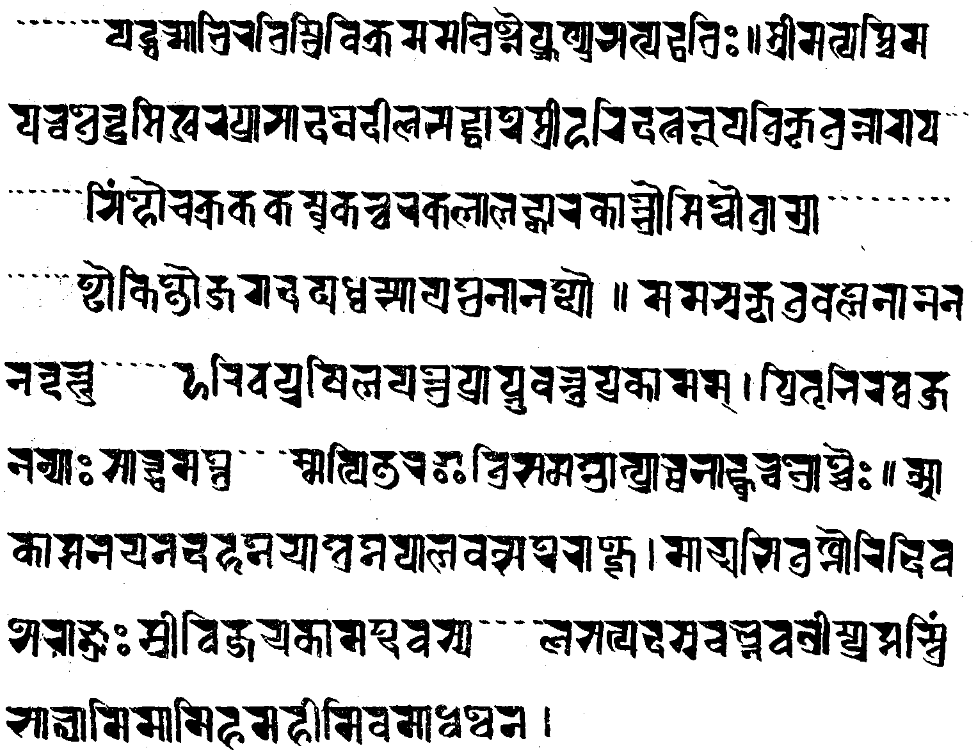

PLATE 53

[लिपिचित्र ४४]

प्राचीन रञ्जना लिपि

पाको कागतमा लेखेको नामसंगीत पुस्तकबाट

ॐ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ए ऐ ओ ओ

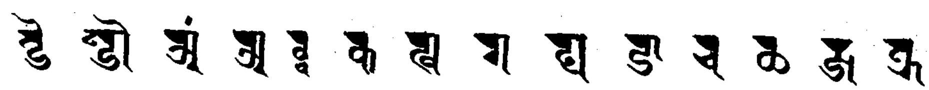

औ औ अं अः क ख ग घ ङ च छ ज झ

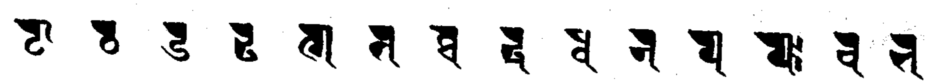

ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ

म य र ल व श ष स ह क्ष ज्ञ क्य क्र क्ल

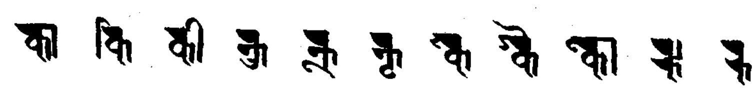

का कि की कु कू कृ के कै को रू रु

नामसंगीतको पत्रबाट --

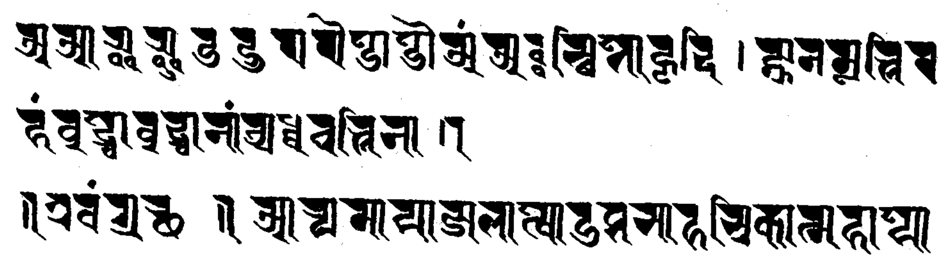

PLATE 54

प्राचीन रञ्जना लिपि

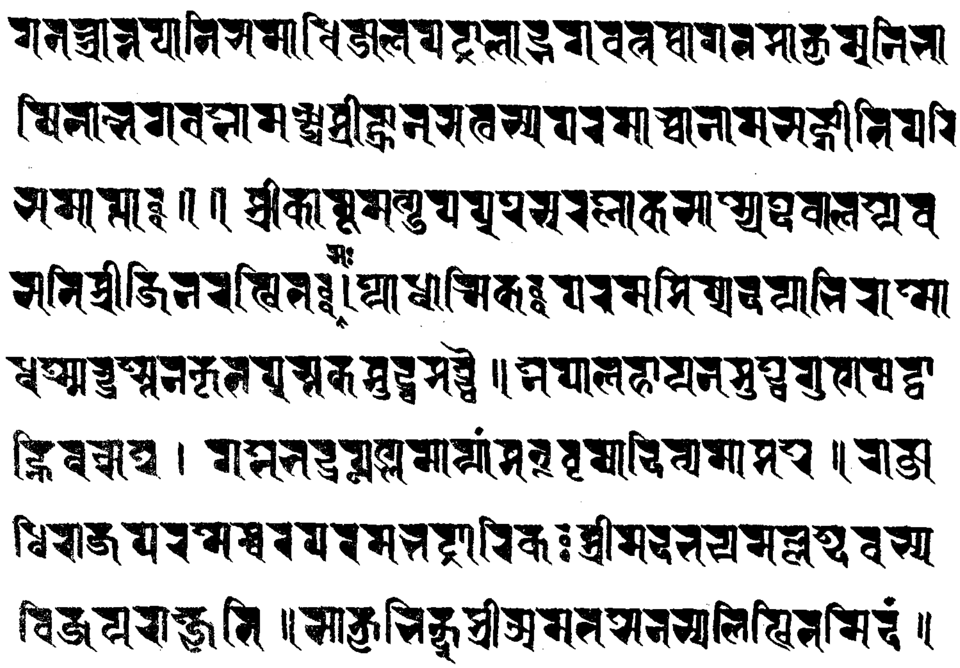

[लिपिचित्र ४५]

ताडपत्रमा लेखेको दुर्गासप्तशती भन्ने चण्डीमहात्म्यबाट

विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दी

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं

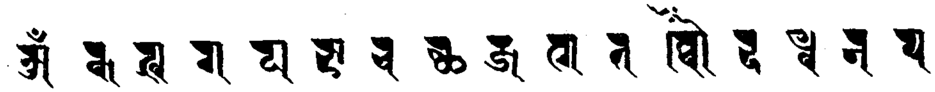

ॐ क ख ग घ ङ च छ ज ण त थो द ध न प

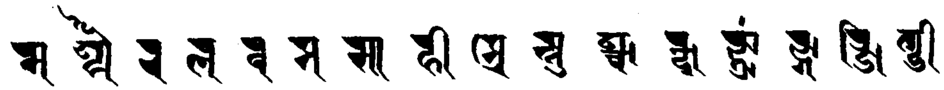

म यै र ल व ञ सा ही श्रे सु श्व क्ष ज्ञां ङ्ग र्जि ण्डी

चण्डी महात्म्य पुस्तकको –

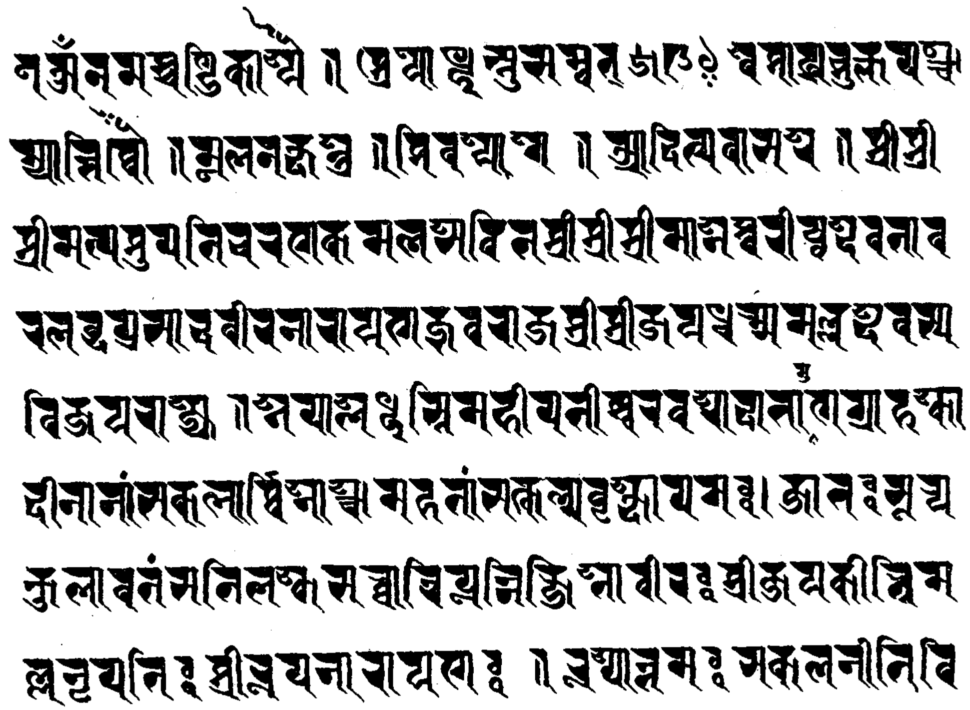

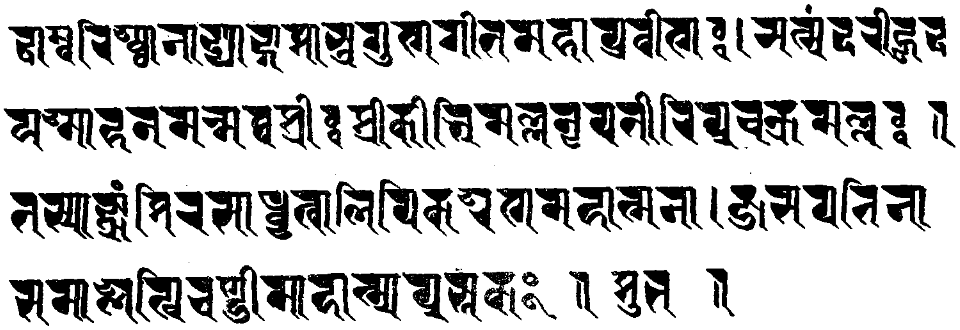

[लिपिचित्र ४५]

पाको कातमा लेखेको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको
विक्रमको अठारौं शताब्दी

ॐ आ श क खि ग च ज ड ण त द ध

न पा म भ य र रू ला व से षा शु हा

त्यै र्य प्र ज्ञा स्तु

PLATE 58

[लिपिचित्र ४७]

रञ्जना लिपि

काठमाडौं लगनबहालको पार्थिवेन्दुका पालाको अभिलेखबाट

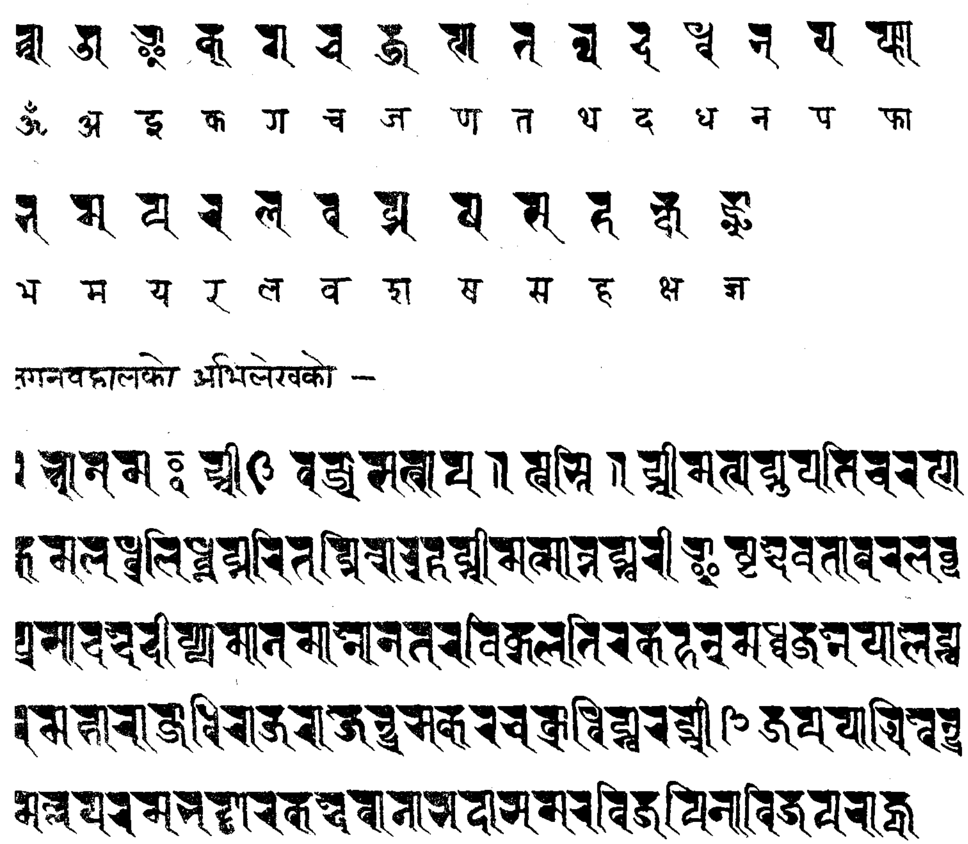

PLATE 57

रञ्जना लिपि

अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताबाट

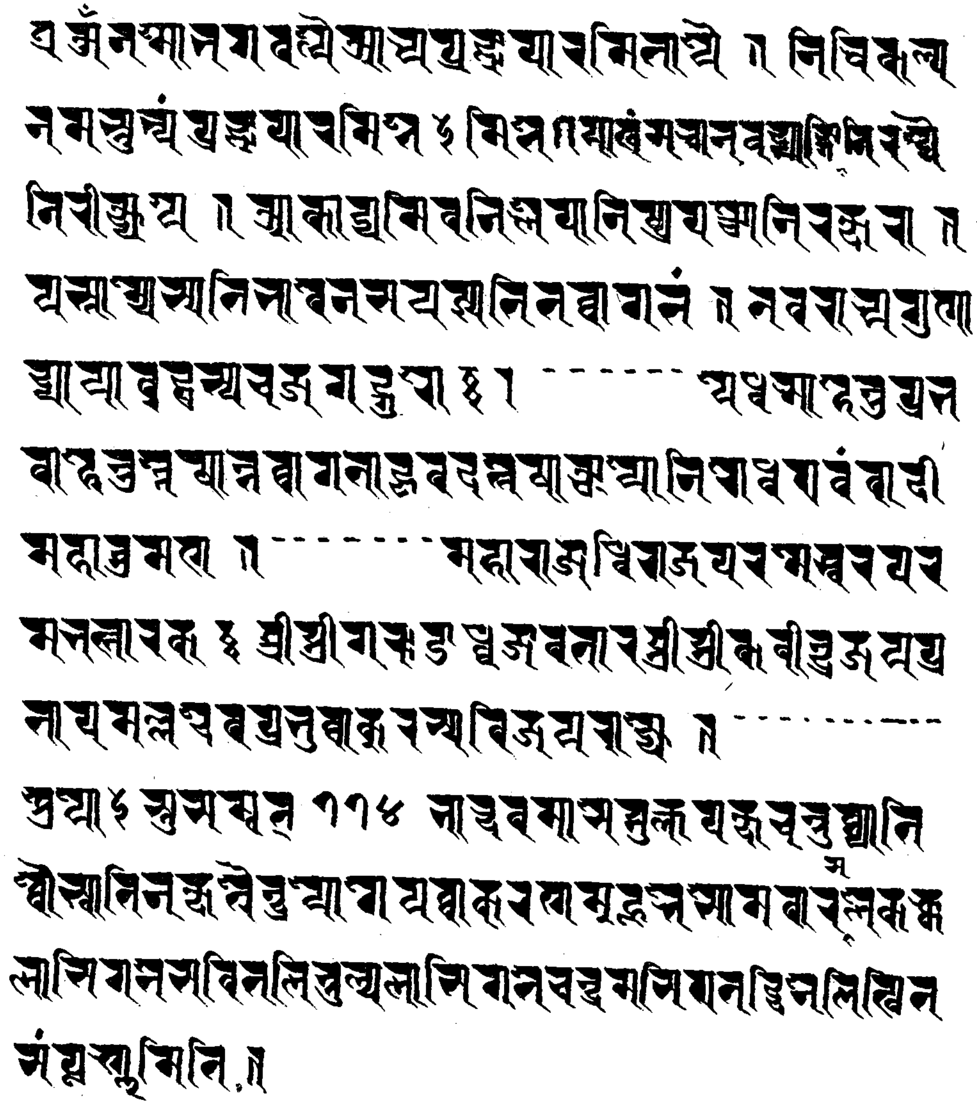

PLATE 59

[लिपिचित्र ४८]

रञ्जना लिपिको विकास

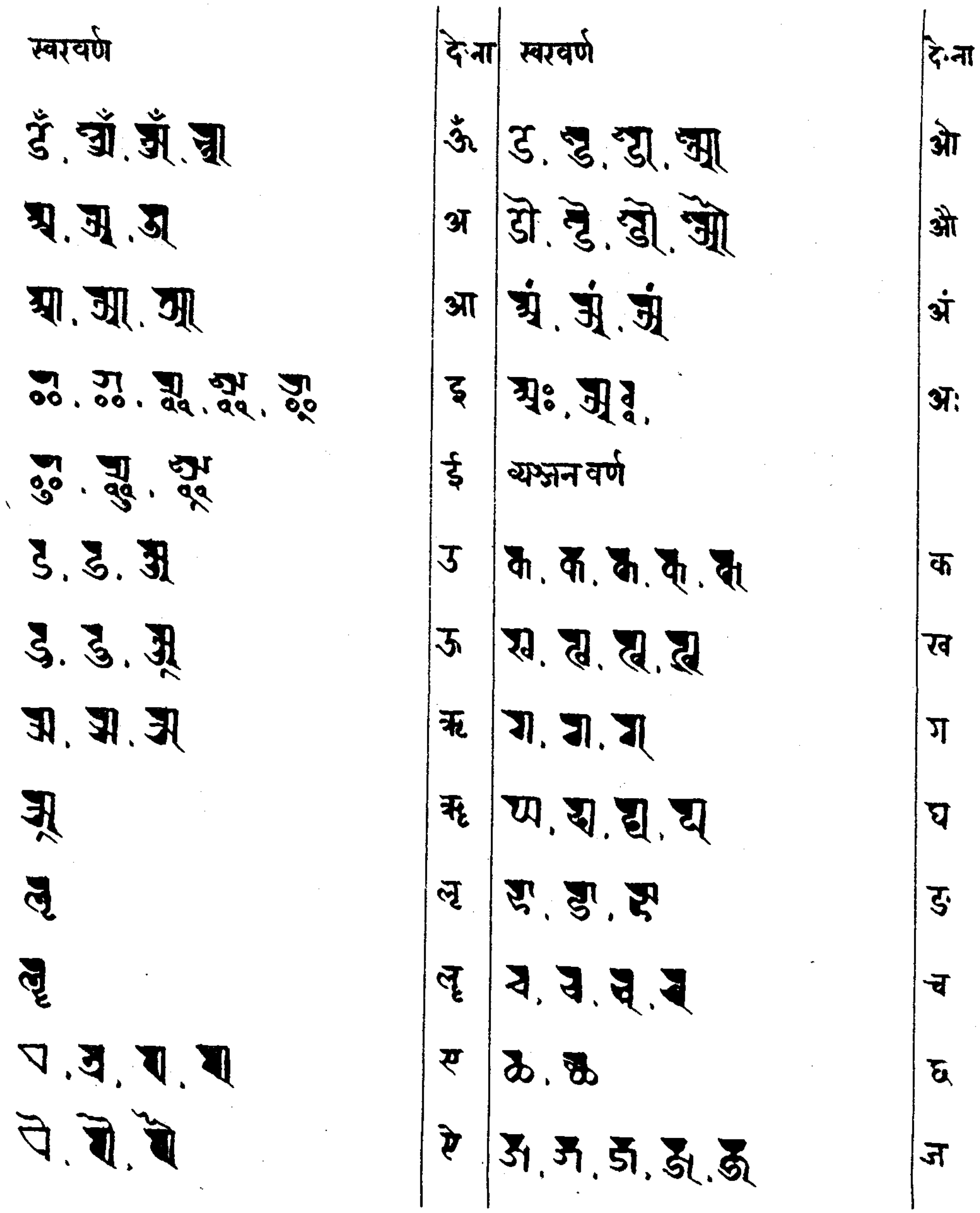

PLATE 60

रञ्जना लिपिको विकास

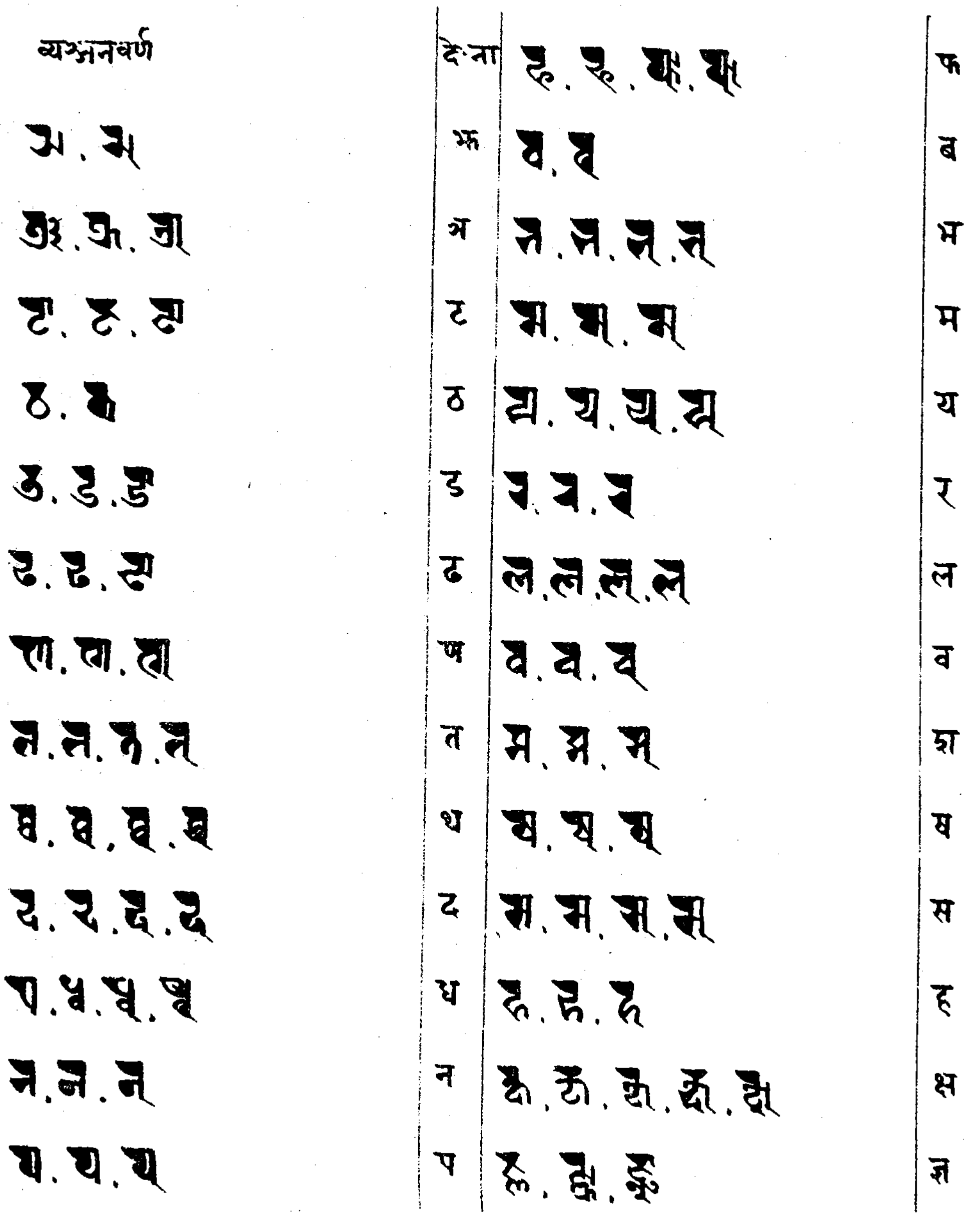

प्राचीनदेवनागरी लिपि

स्मतिमास्मतिं ।कायवृद्धिस्रावस्त्रममम् हृत्वैवराह्न सा ४ । - - - - - -

ॐ स्याखेरामायाताकिष्किन्धाकाण्ड समुद्रलंघनं समाप्तं ॥ संवत्

१०७८ आषाढ वदि ४ महाराजाधिराज युथ्याचालाकासाकवांशाङ्क

वराकड धड्रश्री महाराजाधिराज श्रीमानतीरगुप्तीकन्यावाविजय

राज्यानयालादशी यज्ञाङ्ग शालि कश्री आनन्द ।

[लिपिचित्र ५०]

ताडपत्रमा लेखेको हरिवंश भन्ने पुस्तकबाट उद्धृत
विक्रमको चौधौं शताब्दी

अ	इ	क	ख	ग	च	ज	ण	ड	त	थ	द	न
अ	इ	क	ख	ग	च	ज	ण	ड	त	थ	द	न
प	भ	म	य	र	ल	व	श	स	ह	क्ष	श्री	
प	भ	म	य	र	ल	व	श	स	ह	क्ष	श्री	
ज्ये	क्र	र्थे	क्या	ग्र								
ज्ये	क्र	र्थे	क्या	ग्र								

[लिपिचित्र ४९]
प्राचीन देवनागरी लिपि
ताडपत्रमा लेखेको वाल्मीकि रामायणबाट

आ	इ	क	ख	ग	घ	ङ	च	ज	ट	ठ	ड	ढ
आ	इ	क	ख	ग	घ	ङ	च	ज	ट	ठ	ड	ढ
ण	त	द	ध	न	प	भ	म	य	र	ल	व	श
ण	त	द	ध	न	प	भ	म	य	र	ल	व	श
श	ष	स	ह	प्न	ष्ठ	श्व	न्ते	श्र	न्थ्या	क्ष्य	ज्ये	
श	ष	स	ह	प्न	ष्ठ	श्व	न्ते	श्र	न्थ्या	क्ष्य	ज्ये	
ण्या	श्री	ह्नि	क्षौ	ध	रु							
ण्या	श्री	ह्नि	क्षौ	ध	रु							

वाल्मीकिरामायणको –

ग्रामनगरिष्ठयारस्वसर्वत्र ४ प्रविलोकयन् । त्याजनानां नरस्या

न्नवनराजीदद॒र्मदः । रुचिरम्र पत्तान्न वविविधद्रु मामानितं । द्वीपि

मारवामृगोर्हष्टं मलायायवनं मद्रत् । सावारं सावारन् मान् सागरा

न् यज्ञनद्रुमान् । सागर स्वच यत्नानां मुखानि वावालाकयन् । सम

द्धाम घसंकासंवीक्ष्य न्नात्मानमात्मवान् । निरुक्ष्मनमिवा कासंचका

PLATE 64

[लिपिचित्र ५१]

प्राचीन देवनागरी लिपि

ताडपत्रमा लेखेको लक्ष्मीसहस्रनाम भन्ने पुस्तकबाट

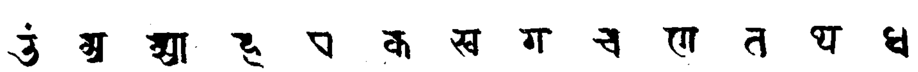

ॐ अ आ इ ए क ख ग च ण त थ ध

फ भ य श स क्ष ज्ञ श्री

ताडपत्रमा लेखेको मतङ्गमातेश्वर तन्त्रबाट –

ॐ अ इ उ ऊ ऋ ए घ घ ढ थ ब ज्ञ

ताडपत्रमा लेखेको कुलमूलरत्नपञ्चकावतारबाट –

ॐ ॐ अ अ इ इ ई ई उ ऊ ऋ ए ए

ऐ घ च ढ ज ञ ड ण थ ध भ श ज्ञ

PLATE 63

प्राचीन देवनागरी लिपि

ताडपत्रमा लेखेको कृत्यकल्पतरु भन्ने पुस्तकबाट

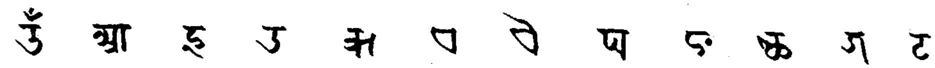

ॐ आ इ उ ऋ ए ऐ घ ङ ढ ज ट

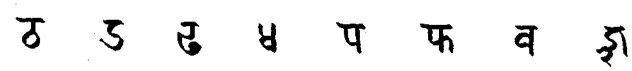

ठ ड ढ ध प फ ब ज्ञ

ताडपत्रमा लेखेको स्वरपुच्छागभोग भन्ने पुस्तकबाट –

ॐ अ इ ई द ण ध भ य श

हरिवंश भन्ने पुस्तकको –

॥ श्रीमद्वाराणस्यां गोविन्दचन्द्रविजयराज्ये सम्वत् १२०१ अग्रहणमा
सशुक्लपक्षे तिथौ पौर्णमास्यां नंडशाली श्रीराउलचंदुदेवस्यार्थे लेखापि
तं नायक श्रीवत्सोमाख्येः लेखापितं पाण्डिडातहरिवंशपुस्तकं लिखितं च
पंडितश्रीमल्लदेवेनेति ॥ ·· इति महाभारते शतसहस्र्यां संहितायां वि
याशिक्यां पाविडाताहरिवंशः समाप्तः ॥

PLATE 66

[लिपिचित्र ५१]

प्राचीन देवनागरी लिपि

जुमलाका राजा पृथ्वीमल्लको तामापत्रबाट उद्धृत

विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दी

ॐ	अ	इ	क	ख	ग	च	छ	ज	झ	ट	ठ	ड
ण	त	थ	द	ध	न	प	भ	म	य	र	ल	
व	श	स	ह	क्ष	क्ष	ज्ञ	श्री					

पृथ्वीमल्लको तामापत्र —

ॐ स्वस्ति ॥ स्वस्ति केनंद्यावर्ते श्रीशान्तवनुः शालंसुधाधवलसौधोत्संगतामनासं

सीनगनो हनो हनकुकानाथं युक्तोणिक्षपितप्रतीककुसुमाधुगजीवानुनमणीय··

··कटाक्षविक्षेपवानिवाहप्रमुदितननुगाजनमनः शिखावलापातः अपानसौनय्य

लुत्यमधुकनसुखनसह काना शोकपुन्नागसुनलितपनिसने श्रीमतिसंजानगा

ने ॥ गनुउध्वजावनानापानसंसानसागनोन्नानसेनुजूतापधनश्रीघनानाथ

नाधिमनप्राज्यनाज्यनक्षाक्षमप्रचंडनिऊत्तुऊदंडकुंडलिनकठिनकोदंड

निर्मुक्तनिशितशननिकननिर्लिप्तानातिप्रतीकोच्चूलकूतज्ञासवयानोप्त

PLATE 65

प्राचीन देवनागरी लिपि

नाडपत्रमा लेखेको कुलालिकाम्नाय पुस्तकबाट

ॐ	अ	आ	इ	ई	ई	उ	ऊ	ऋ	ए	ए	ऐ	ऐ
ओ	ओ	औ	औ	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	
झ	ञ	ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	
प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	क्ष	ज्ञ	

लक्ष्मीसहस्रनाम भन्ने पुस्तकको –

ह तिहि च ण्य पा ---- स्त्रीमहातंत्रे भगवत्पाद्मनाम्ने प्रोक्तं हि वण्णगर्भे ह

दयसर्व्वस्वं लक्ष्मीनामसहस्रकं संपूर्णमितिशुभं ॥ ॥ संवत् १२३१

आषाढ शुदि पंचमी गुरुदिने लिखितं कृष्णपंडितेन ॥ ॥

PLATE 68

देवनागरीलिपिको विकास

क, क,	ण, ण, ण
ख, ख	त, त, त
ग, ग, ग	थ, थ
घ, घ, घ	द, द
ङ, ङ	ध, ध, ध
च, च,	न, न
छ, छ, छ	प, प,
ज, ज, ज, ज	फ
झ, झ	ब, ब
ञ	भ, भ, भ, भ
ट, ट	म, म,
ठ, ठ	य, य, य
ड, ड	र, र, र
ढ, ढ	ल, ल

PLATE 67

प्राचीन देवनागरी लिपि

नोत्कट कटपूतनो त्तालवेताल कोलाहलकाहली कृतसमनधनगीमंडलाधीशो

पायनीकृतमन्त्रवेनैड गंडस्थलगलन्मदामोद मुदितमधुकनमधुनफांकान

मुखनितापथितनान ज्ञानसमोन्त दानक महाराजाधिराज राजपनेमेश्वन

राजतारातनगिश्रीमन्पृथ्वीमल्लदेवा । । स्वान्तः पुन पालिवाना: विजयिनः ॥

श्रीशाके १२७८ श्रावणसुदि १० शुक्रे ना ७० को आदेस्

[लिपिचित्र ५३]

देवनागरी लिपिको विकास

ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ	ऋ, ऋ, ऋ
अ, अ, अ	ए, ए, ए, ए
इ, इ, इ, इ, इ, इ	ऐ, ऐ, ऐ, ऐ
ई, ई, ई	ओ, ओ
उ, उ,	औ, औ
ऊ, ऊ,	अं,

PLATE 70

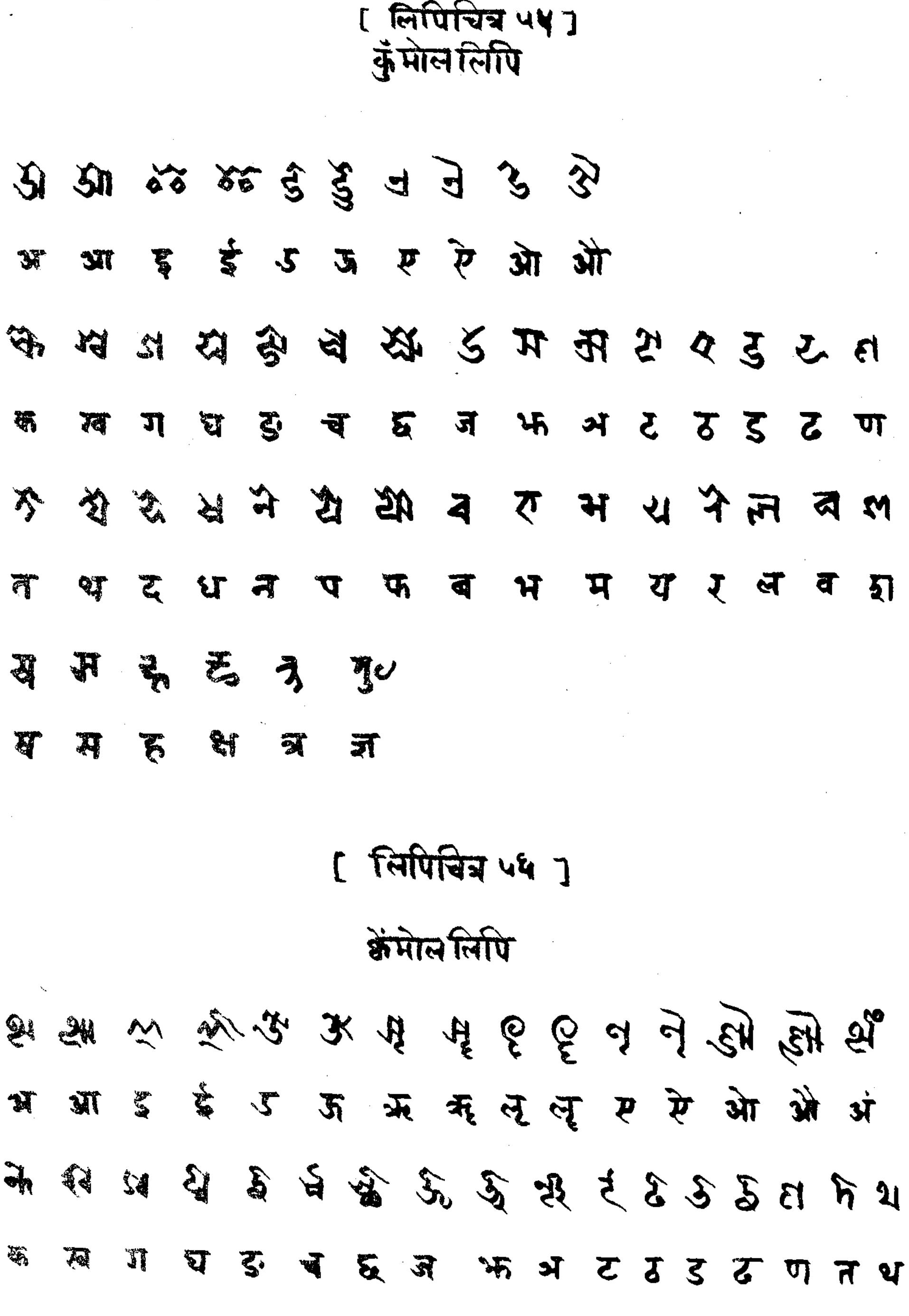

PLATE 69

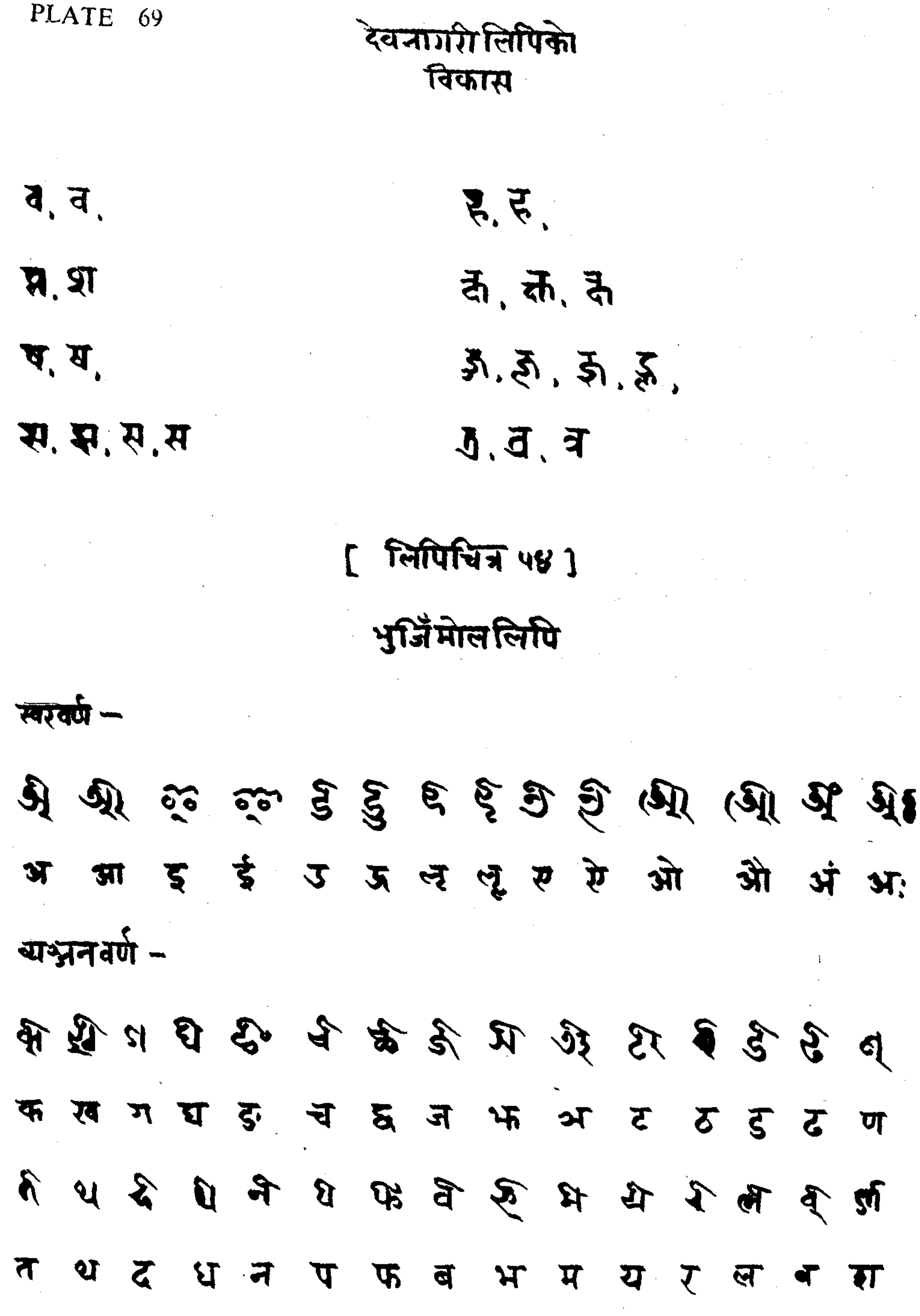

PLATE 72

[लिपिचित्र ५८]

पाचुमोललिपि

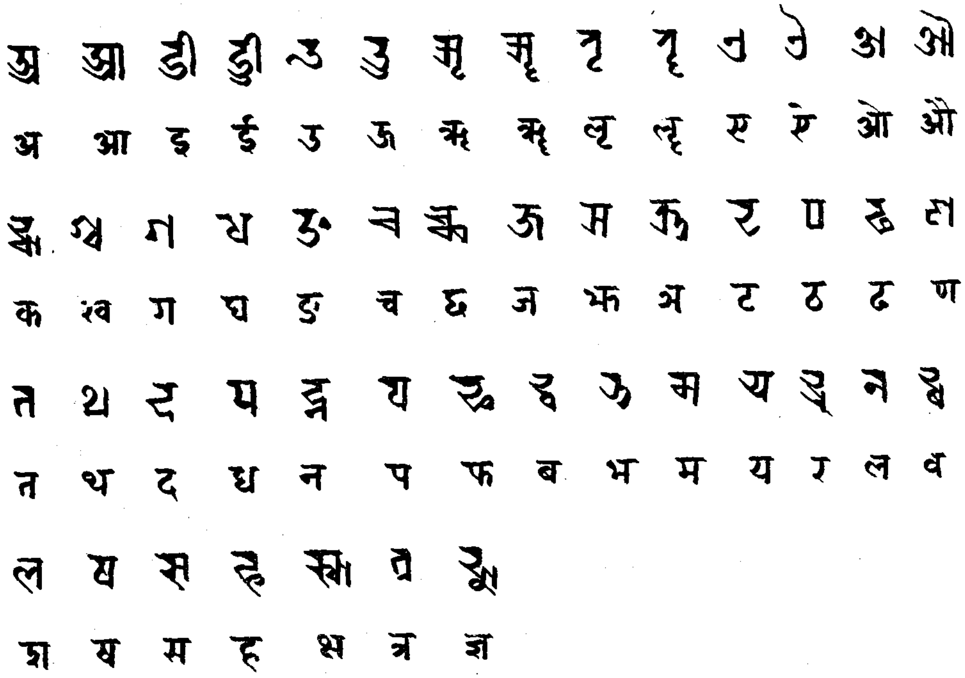

[लिपिचित्र ५९]

हिंमोल लिपि

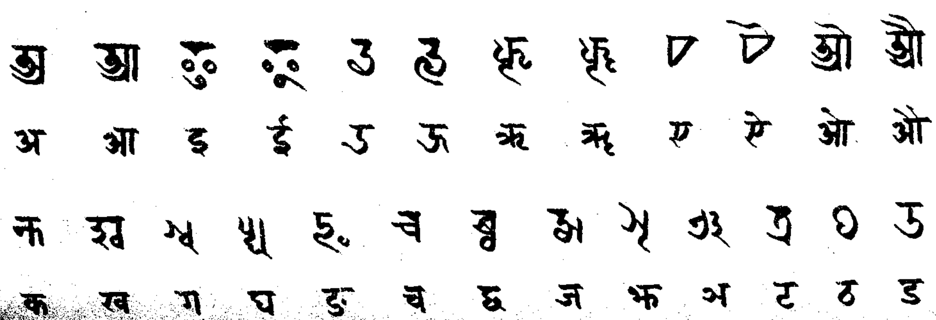

PLATE 71

क्रेमोललिपि

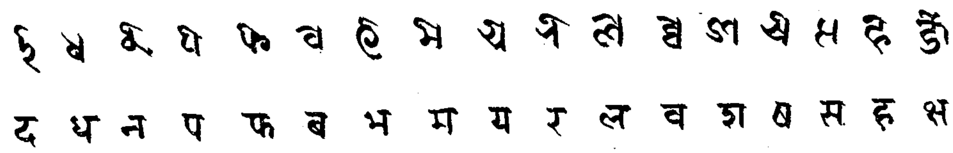

[लिपिचित्र ५७]

गोलमोललिपि

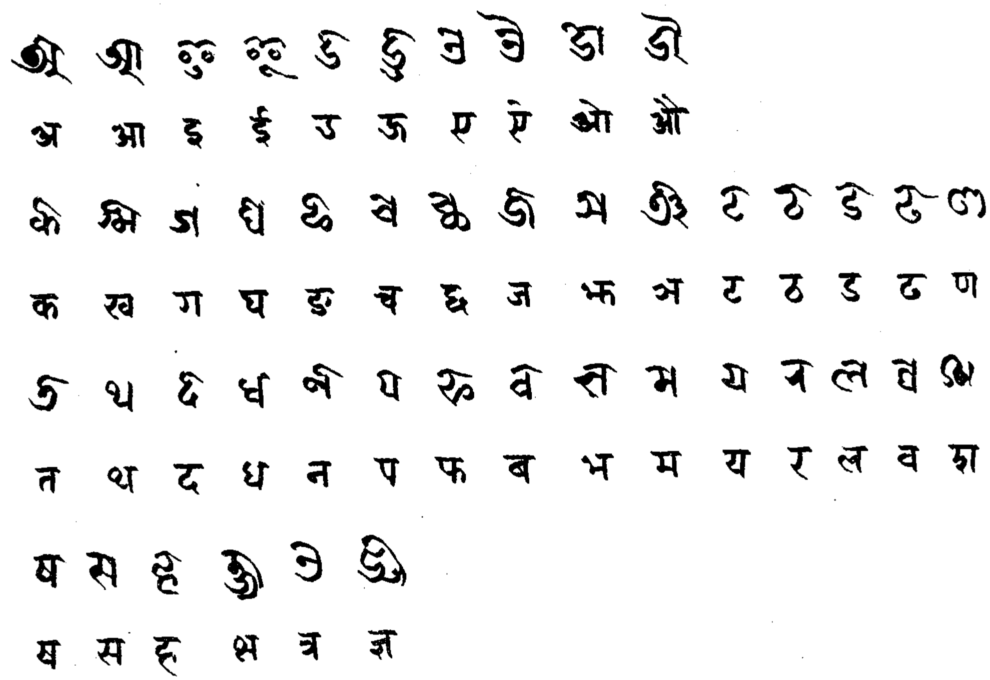

PLATE 73

हिंमोल लिपि

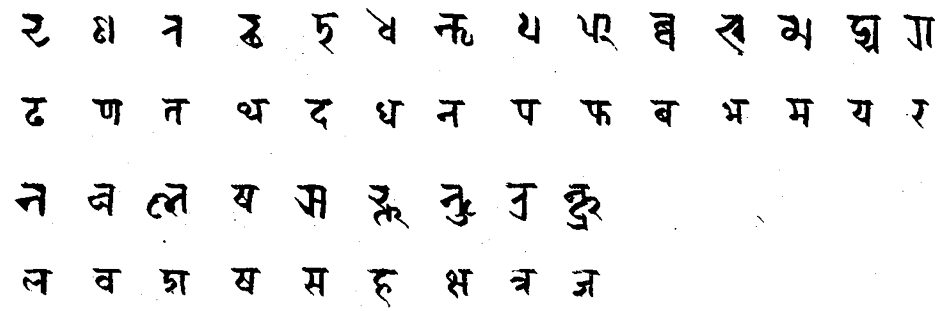

[लिपिचित्र ५०]

लितुमोल लिपि

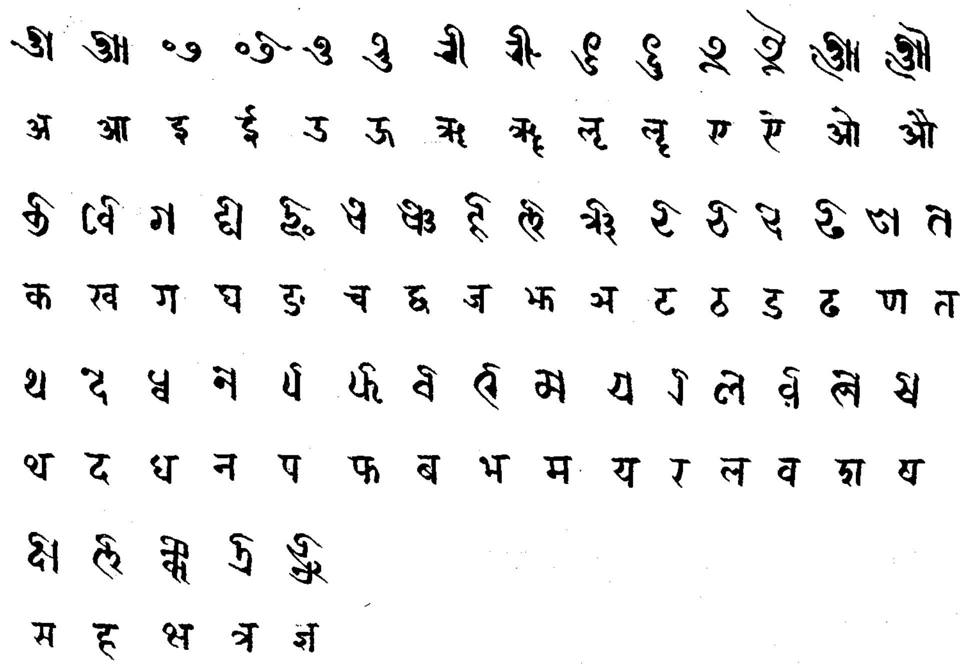

PLATE 74

[लिपिचित्र ६१]

नेवारी लिपिको उत्पत्ति

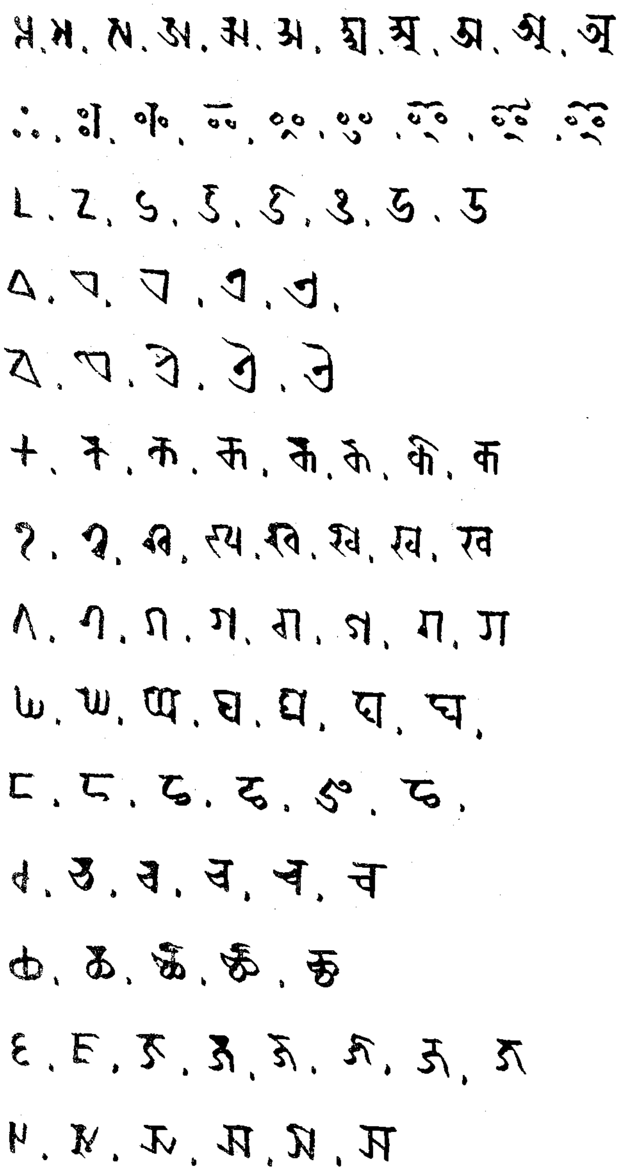

PLATE 75

नेवारी लिपिको उत्पत्ति

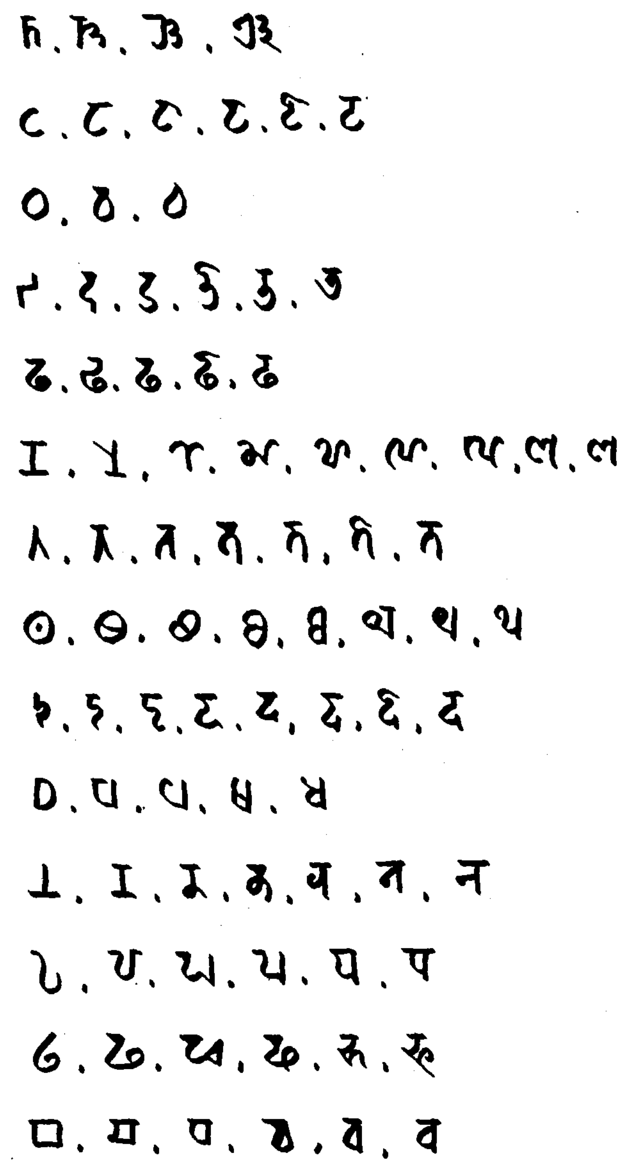

PLATE 76

नेवारी लिपिको उत्पत्ति

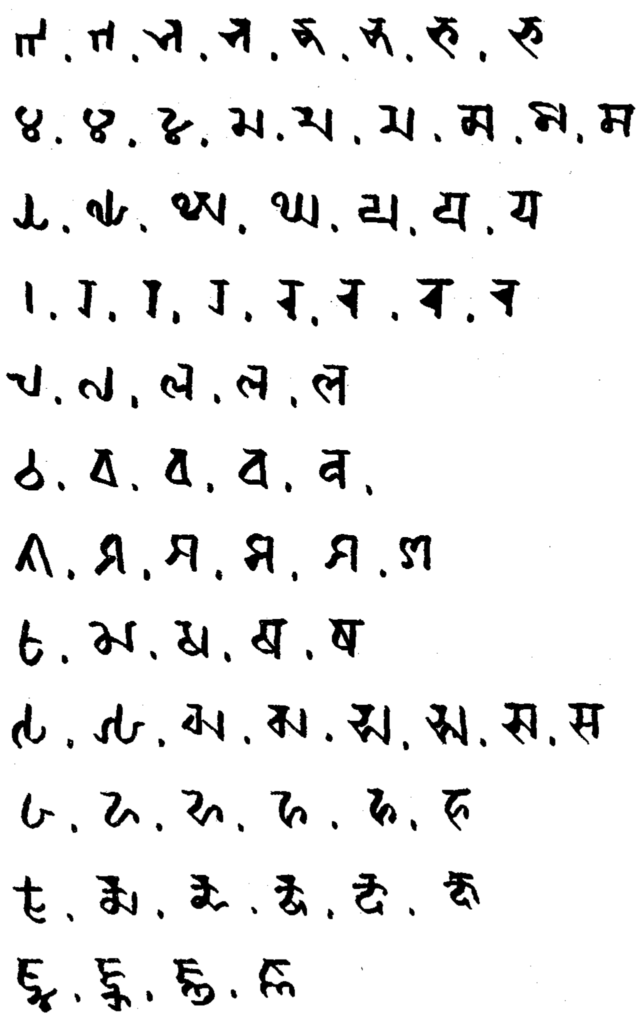

PLATE 78

देवनागरी लिपिको उत्पत्ति

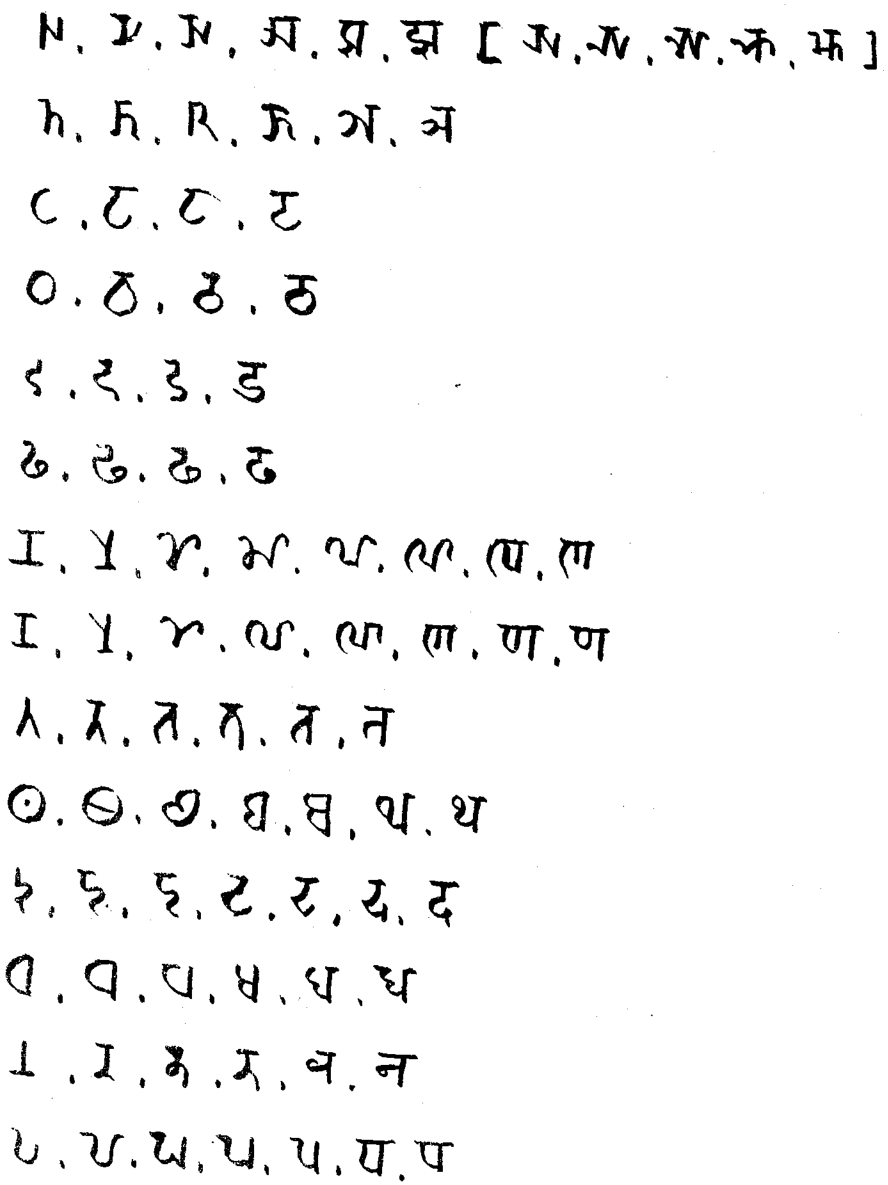

PLATE 77

[लिपिचित्र ६२]

देवनागरी लिपिको उत्पत्ति

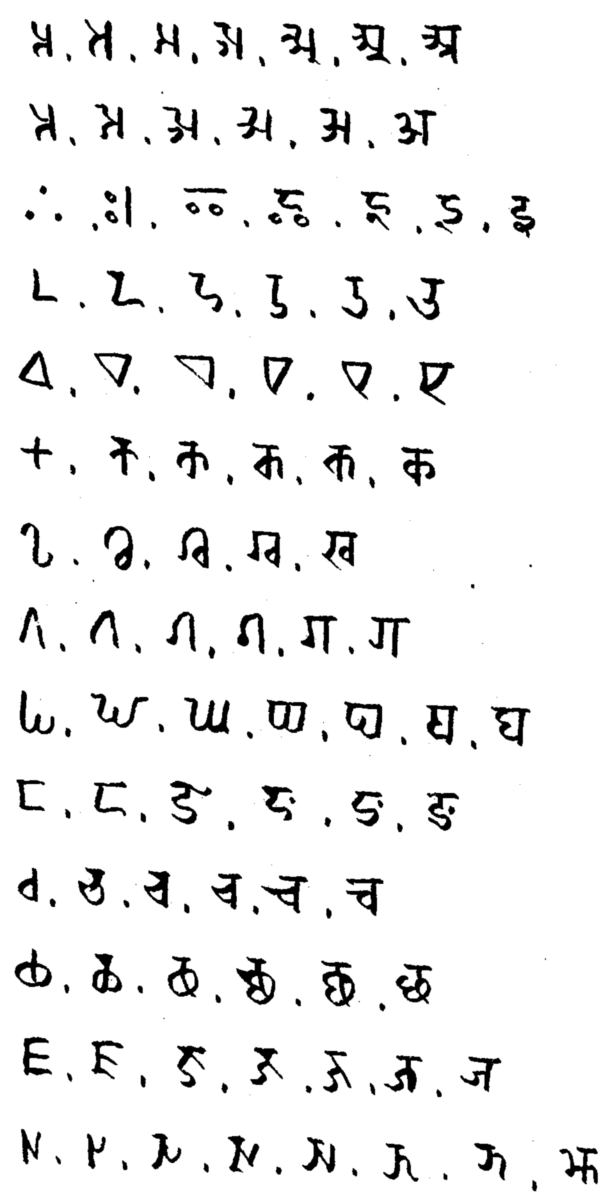

PLATE 80

[लिपिचित्र ६१]
नेवारी लिपिको कूटाक्षर
कालमाहेश्वरविधि भन्ने पुस्तकबाट

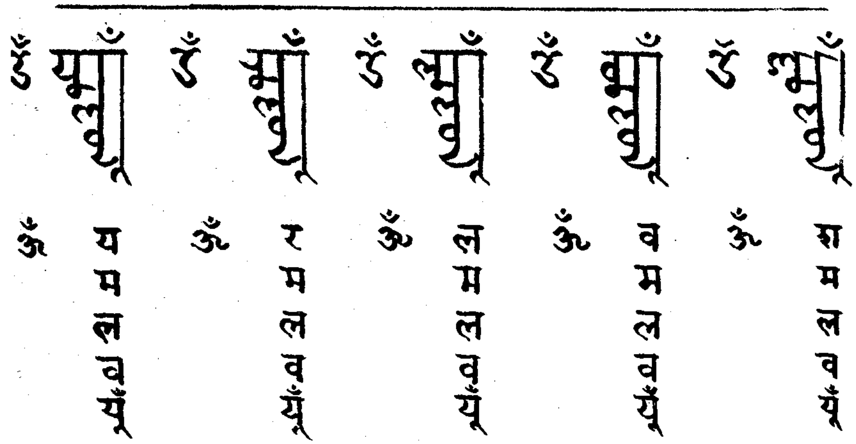

पश्चिमचरुविधान भन्ने पुस्तकबाट

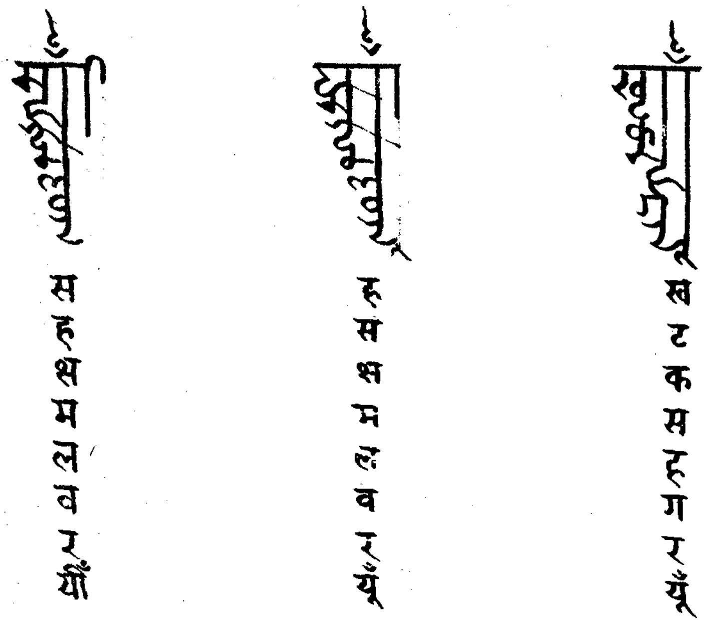

PLATE 79

देवनागरी लिपिको उत्पत्ति

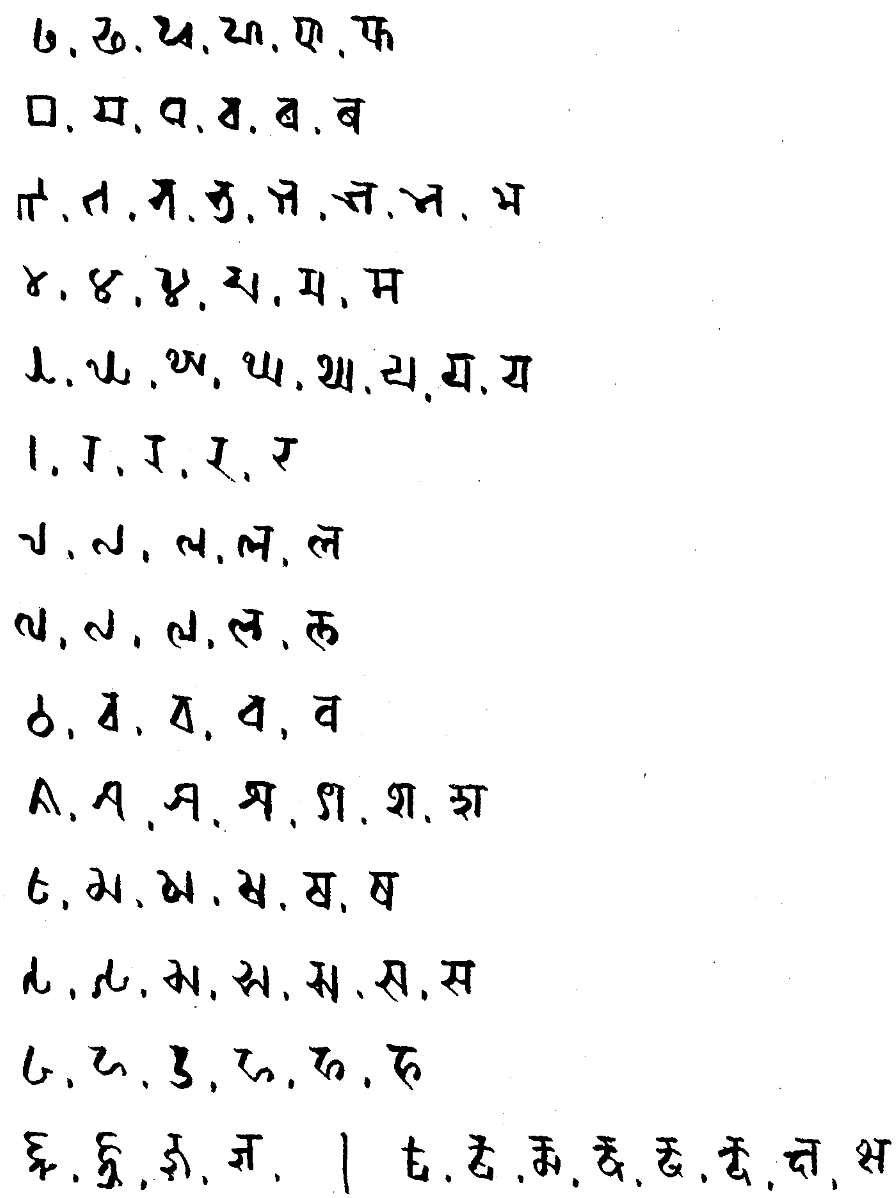

PLATE 82

[लिपिचित्र (१)]

ब्राह्मीलिपिको अंक

नानाघाटको अभिलेख र आन्ध्रभृत्यको अभिलेखबाट

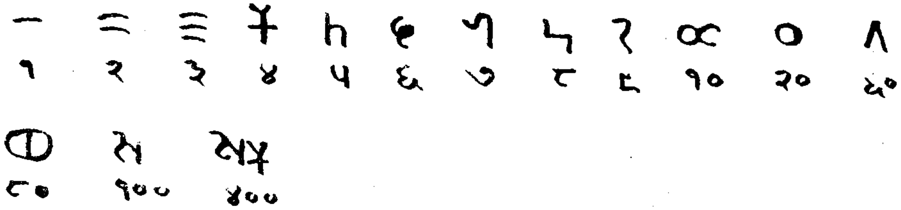

क्षत्रपको अभिलेखबाट

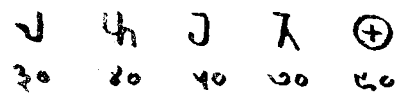

[लिपिचित्र २]

पूर्व लिच्छविलिपिको अंक

चाँगुको मानदेवको अभिलेख र सूर्यघाटको विजयवतीको अभिलेख बाट

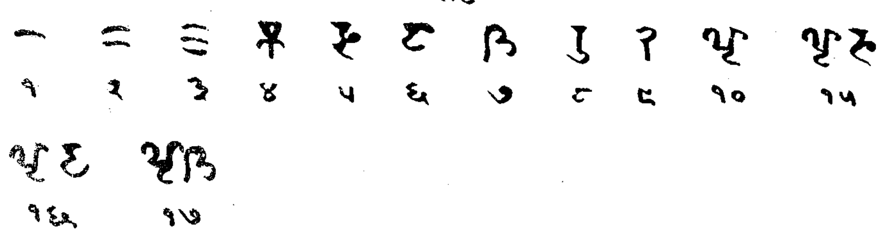

PLATE 81

[लिपिचित्र ६४]

देवनागरी लिपिको कूटाक्षर

महाकालसंहिता भन्ने पुस्तकबाट

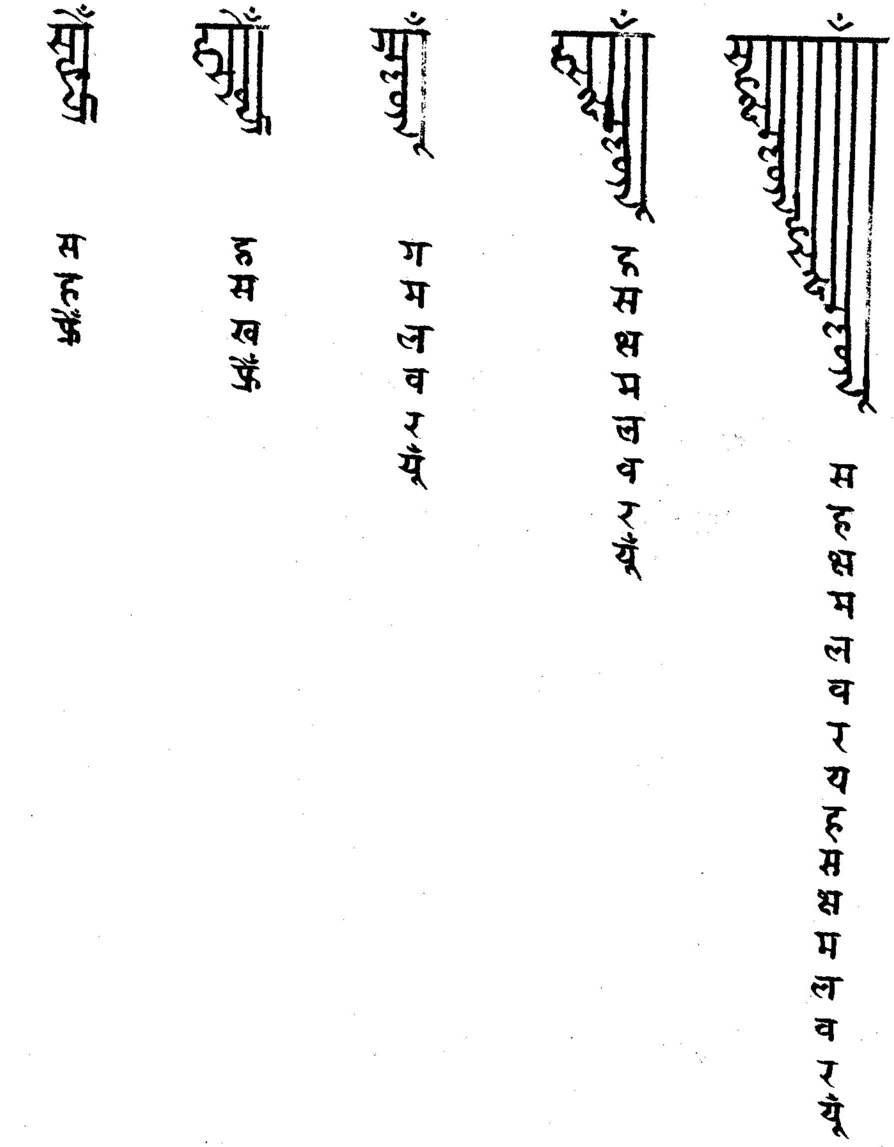

PLATE 84

[लिपिचित्र ३]

उत्तर लिच्छविलिपिको अंक

ताडपत्रमा लेखिएको संक्षिप्तभागवद्गीताबाट

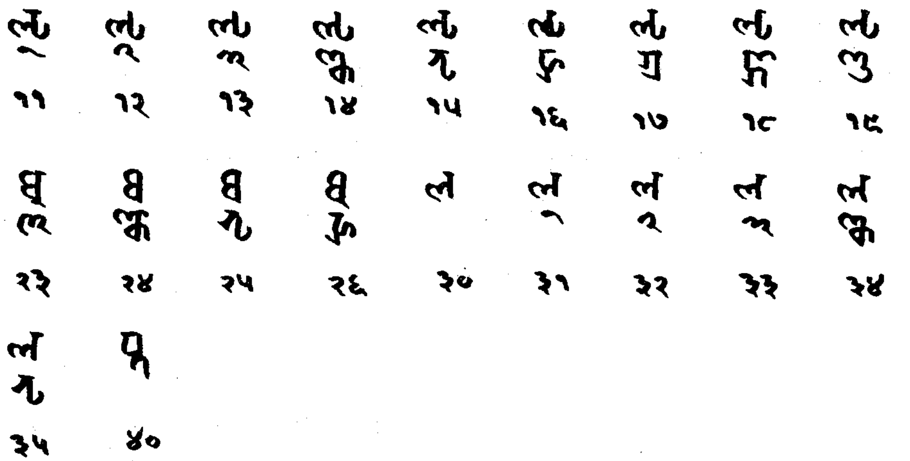

ताडपत्रमा लेखिएको निश्वासतत्त्वमुखसंहिताबाट

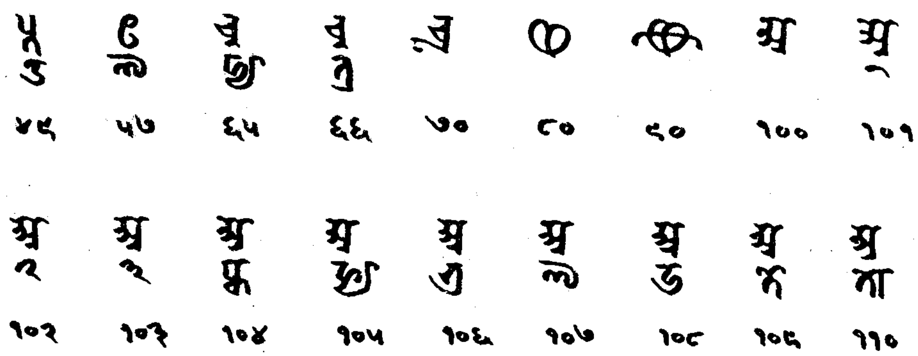

PLATE 83

प्रभुसंघको देउपाटनको अभिलेखबाट

पाटन चपटोलको मृगेनीको अभिलेखबाट

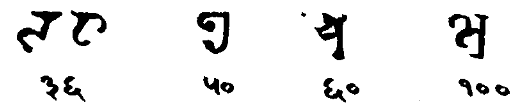

रत्नसंघको देउपाटनको अभिलेखबाट

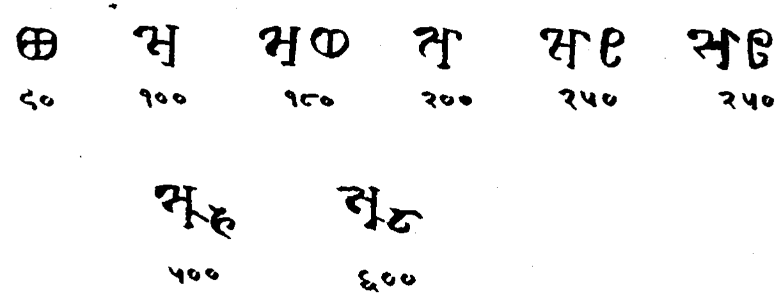

PLATE 85

[लिपिचित्र ४]

प्राचीन नेवारी लिपिको अंक

विक्रमको दशौं शताब्दी

ताडपत्रमा लेखिएको लंकावतार भन्ने पुस्तकबाट

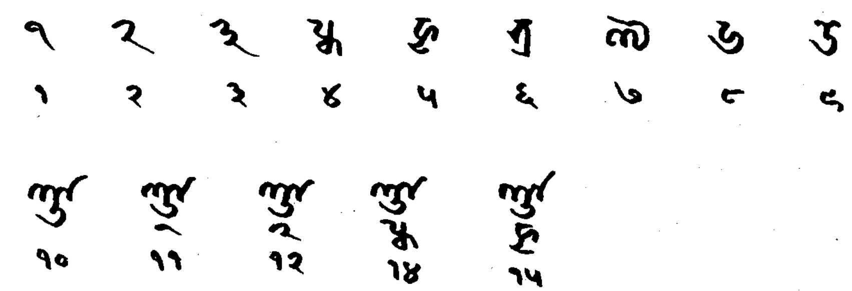

ताडपत्रमा लेखिएको उष्णीषविजयधारणीबाट

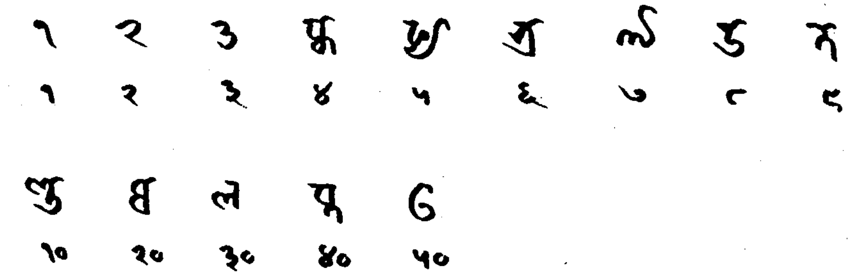

ताडपत्रमा लेखिएको अभिसमयालंकारकारिकाबाट

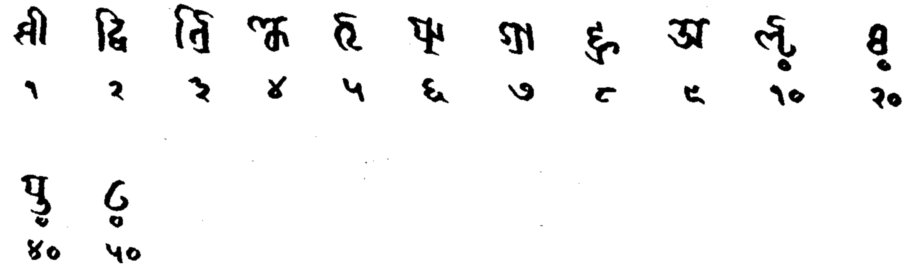

PLATE 86

[लिपिचित्र ५]

विक्रमको एघारौं शताब्दी

ताडपत्रमा लेखिएको सर्वज्ञानोत्तरतन्त्रबाट

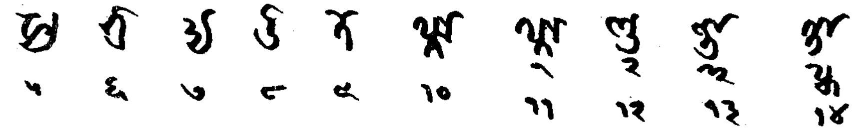

ताडपत्रमा लेखिएको तन्त्रराज भन्ने पुस्तकबाट

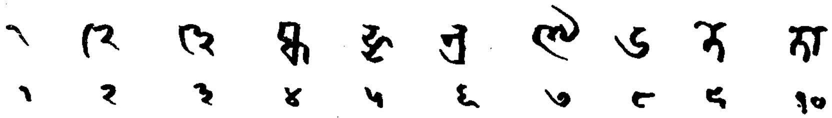

[लिपिचित्र ६]

विक्रमको बारौं शताब्दी

ताडपत्रमा लेखिएको ब्रह्मयामलतन्त्रबाट

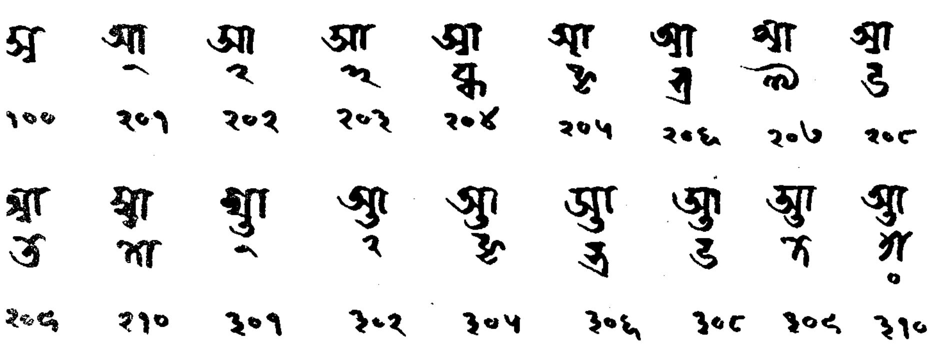

PLATE 88

[लिपिचित्र ८]

विक्रमको चौधौं शताब्दी
ताडपत्रमा लेखेको महालक्ष्मी मत भन्ने पुस्तकबाट

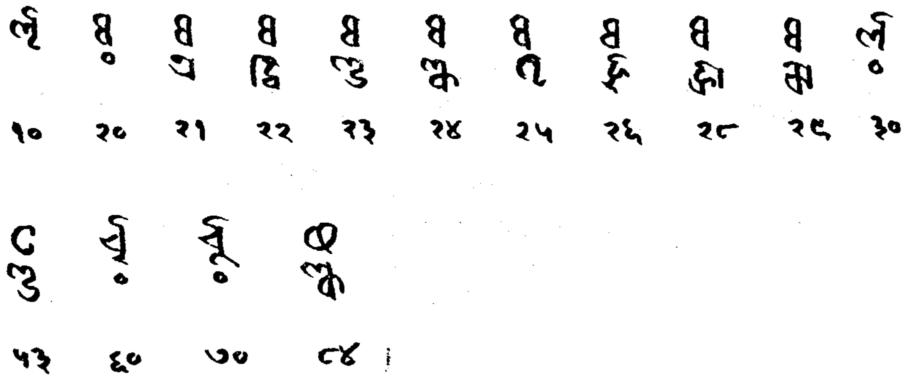

[लिपिचित्र ९]

विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दी
ताडपत्रमा लेखेको सुग्रीवशास्त्र भन्ने पुस्तकबाट

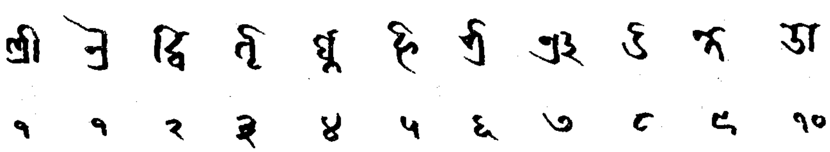

PLATE 87

ताडपत्रमा लेखेको माध्यन्दिनीय शुक्लयजुर्वेद संहिताबाट

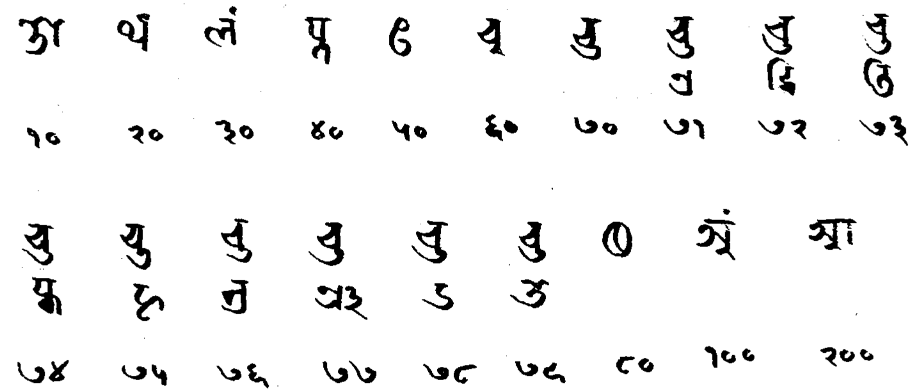

[लिपिचित्र ७]

विक्रमको तेह्रौं शताब्दी
ताडपत्रमा लेखेको प्रतिष्ठालक्षणसमुच्चयबाट

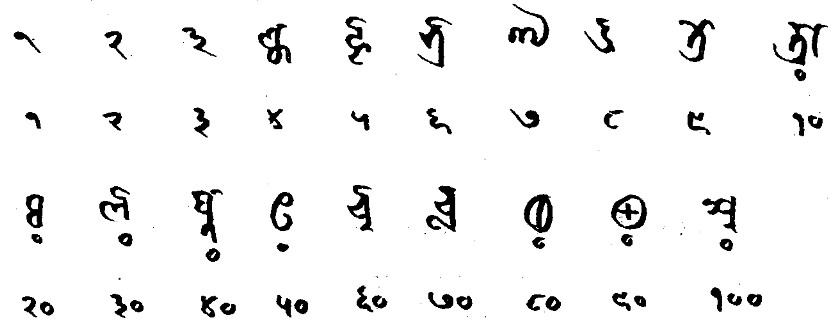

PLATE 90

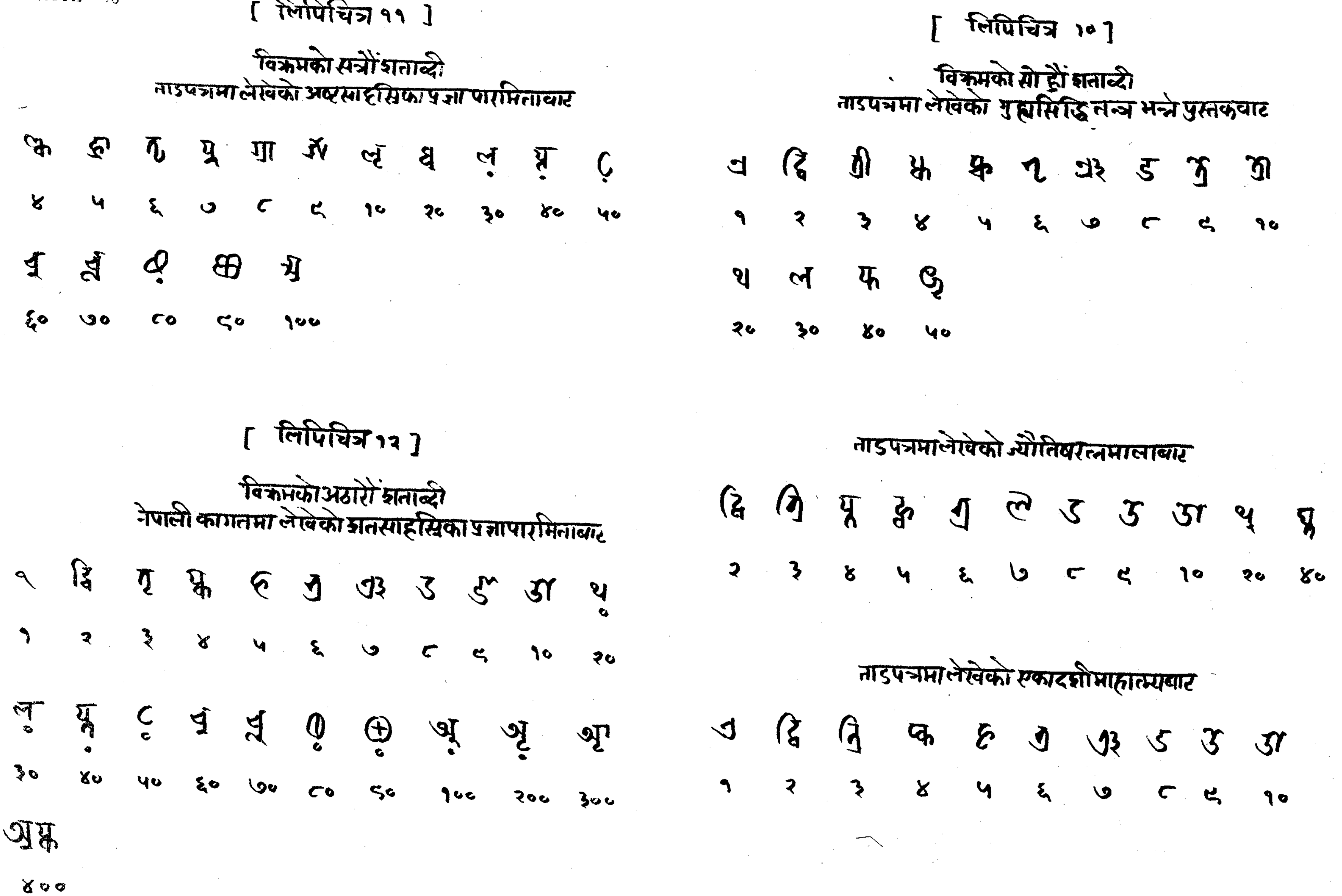
[लिपिचित्र ११]
विक्रमको सत्रौं शताब्दी
ताडपत्रमा लेखेको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञा पारमिताबाट
४ ५ ६ ७ ८ ९ १० २० ३० ४० ५०
६० ७० ८० ९० १००
[लिपिचित्र १०]
विक्रमको सो हौं शताब्दी
ताडपत्रमा लेखेको गुह्यसिद्धि तन्त्र भन्ने पुस्तकबाट
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
२० ३० ४० ५०
[लिपिचित्र १२]
विक्रमको अठारौं शताब्दी
नेपाली कागतमा लेखेको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताबाट
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० २०
३० ४० ५० ६० ७० ८० ९० १०० २०० ३००
४००
ताडपत्रमा लेखेको ज्यौतिषरत्नमालाबाट
२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० २० ४०
ताडपत्रमा लेखेको एकादशीमाहात्म्यबाट
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

PLATE 91

[लिपिचित्र १३]
अंकात्मकसंख्या
विभिन्न हस्तलिखित ग्रन्थबाट उद्धृत

ताडपत्रमा लेखेको बृहज्जातकसंक्षेपटीकाबाट

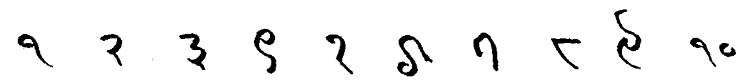

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

ताडपत्रमा लेखेको चण्डीस्तव भन्ने पुस्तकबाट

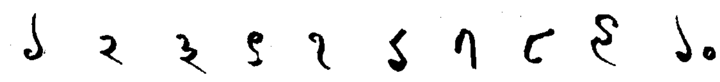

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

ताडपत्रमा लेखेको भोजदेवसंग्रह भन्ने पुस्तकबाट

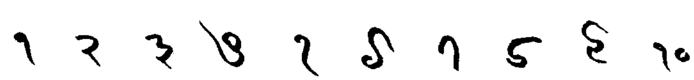

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

ताडपत्रमा लेखेको गुह्यसिद्धितन्त्र भन्ने पुस्तकबाट

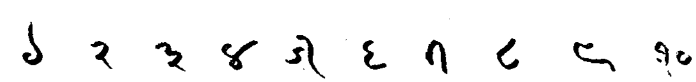

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

PLATE 92

ताडपत्रमा लेखेको एकादशीमाहात्म्यबाट

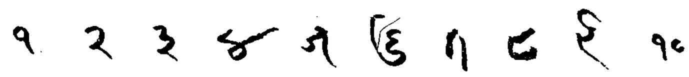

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

ताडपत्रमा लेखेको पञ्चरक्षा पुस्तकबाट

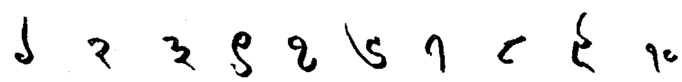

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

[लिपिचित्र १४]
रञ्जनामा

ताडपत्रमा लेखेको पञ्चरक्षा पुस्तकबाट

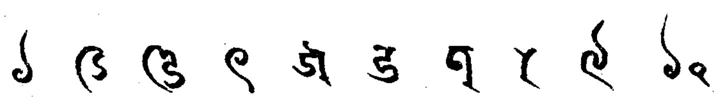

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

ताडपत्रमा लेखेको दुर्गासप्तशती पुस्तकबाट

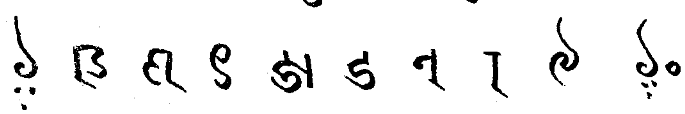

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

[लिपिचित्र १६]
लिच्छविकालका अभिलेखमा प्राप्त
संवत्का अंकहरू

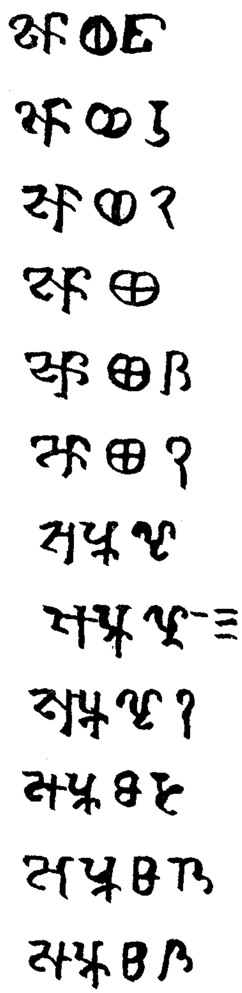

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
चाँगुको मानदेवको स्तम्भको		३८६
लाजिमपाटको नरवर्माको		३८८
लाजिमपाट र तिलगंगाको मानदेवको		३८९
लाजिमपाटको क्षेमसुन्दरीको		३९०
विशालनगर, दुङालदेवीको मन्दिरको		३९७
देउपाटनको रत्नसंघको		३९८
पशुपति पञ्चदेवलको		४१०
पशुपतिको जयलम्भको		४१३
लाजिमपाटको गुणवतीको		४१९
पलाञ्चोकको विजयस्वामिनीको		४२५
चाँगुको निरपेक्षको		४२७
सूर्यघाटको विजयवतीको		४२७

ताडपत्रमा लेखेको महामायास्तोत्र मन्त्र पुस्तकबाट

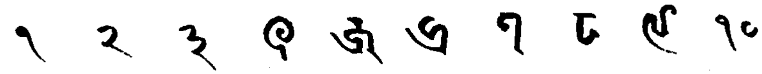

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

[लिपिचित्र १५]
प्राचीन देवनागरीमा

ताडपत्रमा लेखेको मतङ्गपारमेश्वर पुस्तकबाट

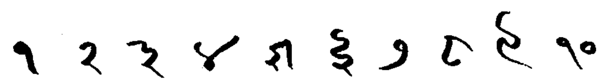

ताडपत्रमा लेखेको कुलमूलरत्नपञ्चकावतारबाट

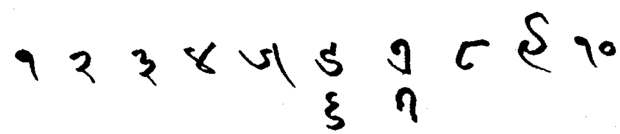

ताडपत्रमा लेखेको कुलालिकाम्नाय पुस्तकबाट

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

PLATE 96

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
ह्राँडिगाउँको भारविको	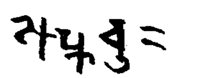	४७२
फर्पिङ कोरालटोलको	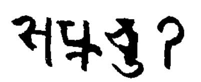	४७९
काठमाडौं ब्रह्मटोलको		४७९
चौकीटारको गणदेव, भौमगुप्तको	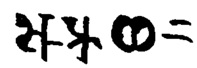	४८२
देउपाटन त्यागलटोलको 〃		४८७
चपलीगाउँको	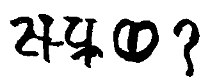	४८९
पाटन शङ्खमूल सिकुबहीको	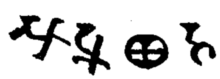	४९५

[लिपिचित्र १७]

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
बूढानीलकण्ठनिरको शिवदेव र भौमगुप्तका पालाको	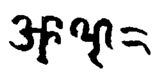	५१२
पाटन च्यासलटोलको	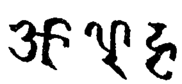	५१५
पाटन भीमसेनथानको शिवदेव र अंशुवर्माको	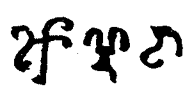	५१६

PLATE 95

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
थानकोटको आदिनारायण मन्दिरको	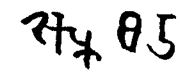	४२८
पाटन गह्नालुखाको वसन्तदेवको	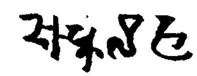	४३५
जैसीदेवलको वसन्तदेवको	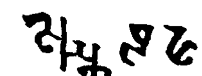	४३५
किसिपीडीको 〃	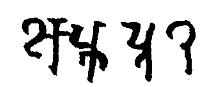	४४९
पाटन खपिंछेको वसन्तदेवको	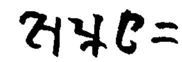	४५२
पशुपतिआर्यघाटको	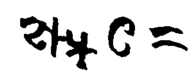	४५२
चौकीटारको वसन्तदेवको	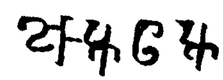	४५४
बलम्बु पर्सिंख्यको वसन्तदेवको	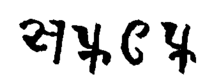	४५४
पशुपति भस्मेश्वरको		४५५
साँखु दुगाह्लिटीको वामनदेवको		४६०
पशुपति वत्सलानि आभीरीको	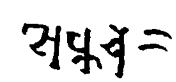	४६२
मृगस्थलीवारोको रामदेव, क्रमलीलको पालाको		४६७

[लिपिचित्र १८]

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
बुङमतीको अंशुवर्माको		२९
हाँडिगाउँको "		३०
हाडिगाउँको "		३२
साँगाको "		३२
पाटन सुनधाराको		३४
देउपाटनको अंशुवर्माको		३९
पाटन छिन्नमस्ताको ध्रुवदेव, जिष्णुगुप्तको		४८
मालाटारको "		४९
कलङ्कुको भीमार्जुनदेव, विष्णुगुप्तको		५५
मालिगाउँको		५७
थानकोटको भीमार्जुनदेव, जिष्णुगुप्तको		५७
यङ्गालहिटीको भीमार्जुनदेव र विष्णुगुप्तको		६४

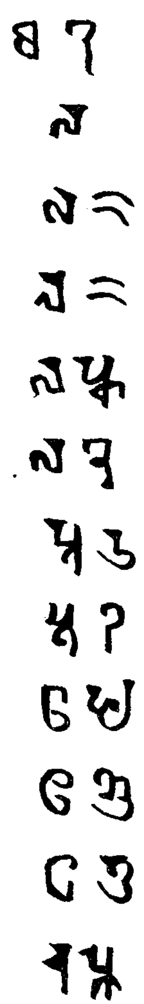

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
भक्तपुर गोलमाढीटोलको		५१६
धर्मस्थलीको शिवदेव, अंशुवर्माको		५१७
बूढानीलकण्ठको "		५१७
सनुङ्गलको "		५१९
टोखाको		५१९
धरमपुरको		५२०
खोपासीको शिवदेव, अंशुवर्माको		५२०
धापासीको "		५२६
लेलेको "		५२६
कान्तिपुर ज्याबहाल		५३५

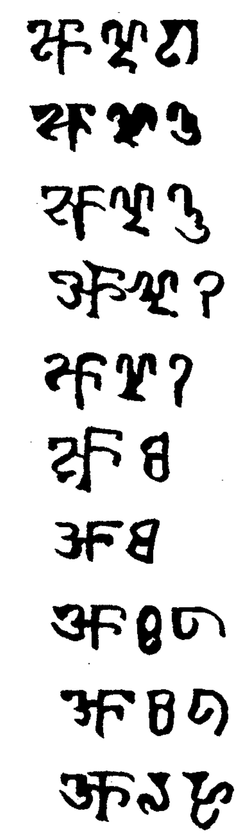

PLATE 100

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
सुनागुठीको शिवदेवको	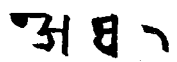	१२१
बलम्बुको शिवदेवको	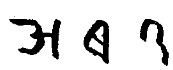	१२९
पाटन च्यासलटोल नायःहिटीको	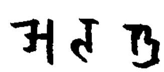	१३७
पाटन मीननाथको धाराको		१४८
जैसीदेवलको टुटेधाराको	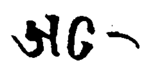	१५१
पशुपतिको जयदेवको	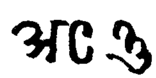	१५७
पाटन मङ्गलबजार डबलीको	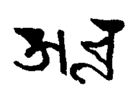	१७०
पाटन सुबहालको		१८७
काठमाडौं हनूमानढोकाको	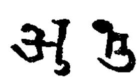	२०७

PLATE 99

अभिलेखमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
सुनागुठीको भीमार्जुनदेव,विष्णुगुप्तको		६५
पाटन तलेजु चोकको नरेन्द्रदेवको		६७
यङ्गालहिटीको नरेन्द्रदेवको		६७
देउपाटन चोधंटोलको ,, पालाको		६९
देउपाटन कसाईंटोलको नरेन्द्रदेवको		७१
नक्साल भगवतीबहालको ,, पालाको		७८
पाटन गैह्रीधाराको नरेन्द्रदेवको	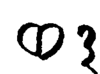	८३
बलम्बु पुर्णिधिपूर्णविहारको		९०
पाटन च्यासलटोलको	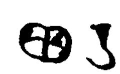	९८
पशुपति वज्रघरको नरेन्द्रदेवको	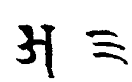	१०३
पाटन मछिन्द्रनाथको ढोकानिरको	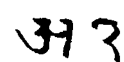	१०९
नाला लगनटोलको शिवदेवका पालाको	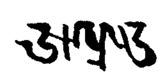	११८

परिशिष्ट
[लिपिचित्र १]
मैथिली लिपि

नादशास्त्र भन्ने पुस्तकबाट उद्धृत — बी·पु·प्र·नं· ७९२

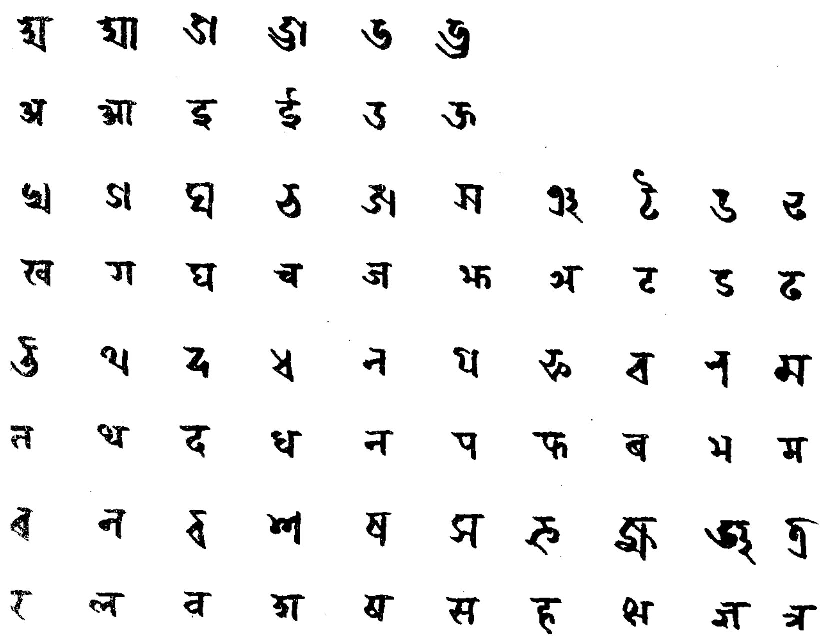

रा·पु·नं·३२५८ को अमरकोशको पुस्तकबाट उद्धृत

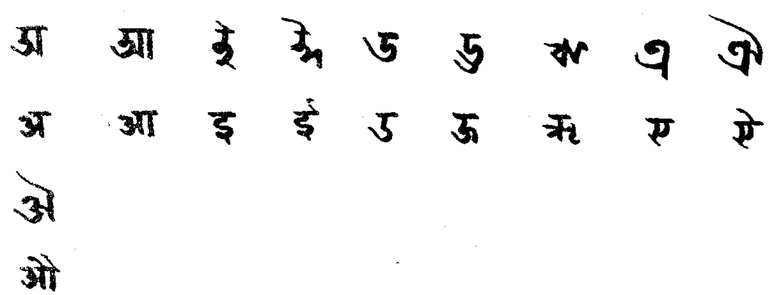

[लिपिचित्र १९]
हस्तलिखित ग्रन्थमा प्राप्त संवत्का अङ्कहरू

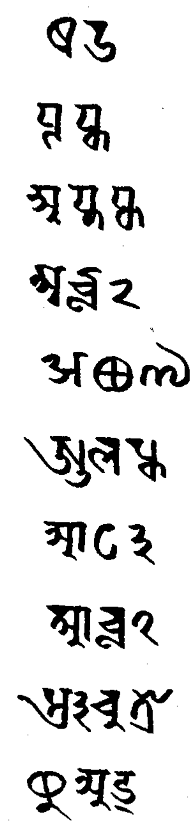

हस्तलिखित ग्रन्थमा प्राप्त	संवत्का अंक	देवनागरीमा
लंकावतार भन्ने ताडपत्रको		२८
किरणतन्त्र भन्ने		४४
योगयाज्ञवल्क्यसंहिता भन्ने		१४४
ब्रह्मयामलतन्त्र भन्ने		१७२
सिद्धान्तसारपद्धति भन्ने		१९७
स्कन्दपुराण भन्ने ताडपत्रको		२३४
पञ्चरक्षा भन्ने ताडपत्रको		२५३
प्रज्ञापारमिता भन्ने "		२७२
शतसाहस्त्रा प्रज्ञापारमिता भन्ने		७६९
भगवत्यास्वेदाया यथा लब्ध तन्त्रराजको ग्रन्थसंख्या		१८००

PLATE 105

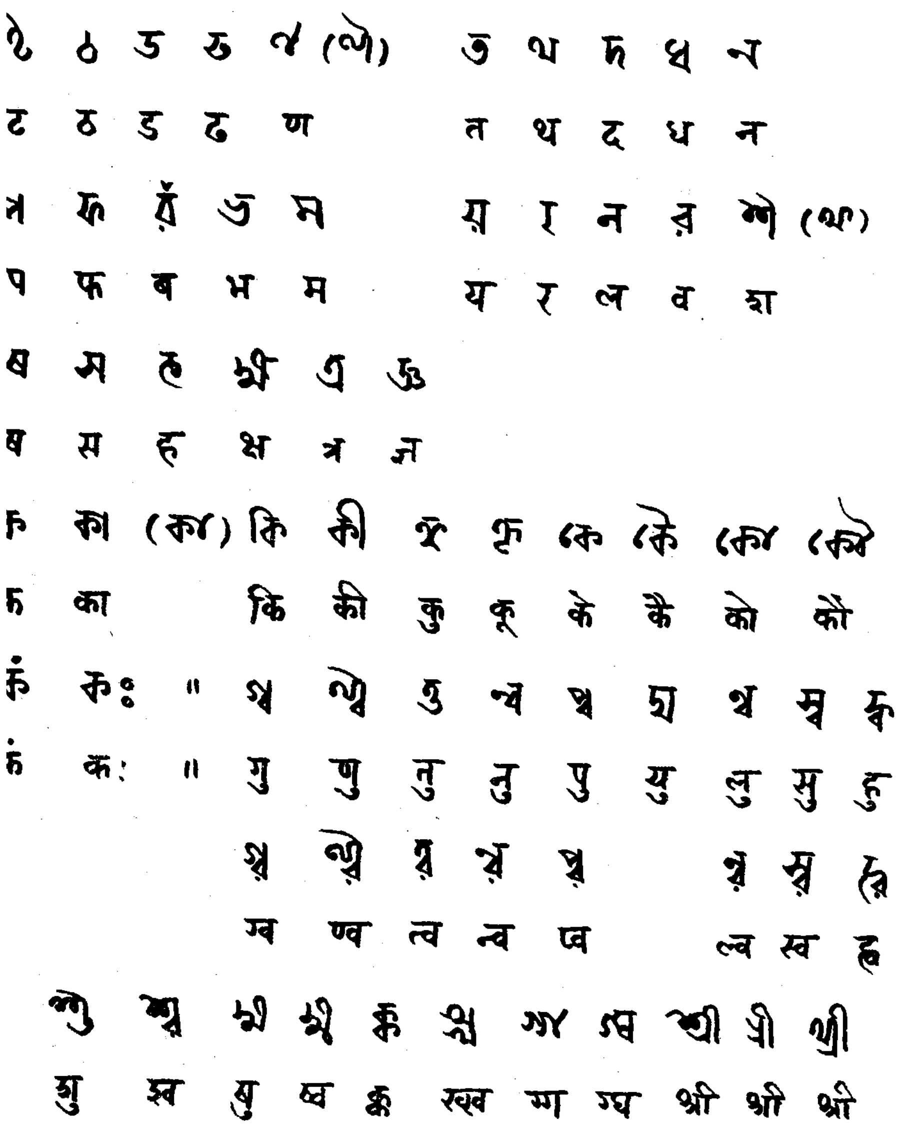

PLATE 103

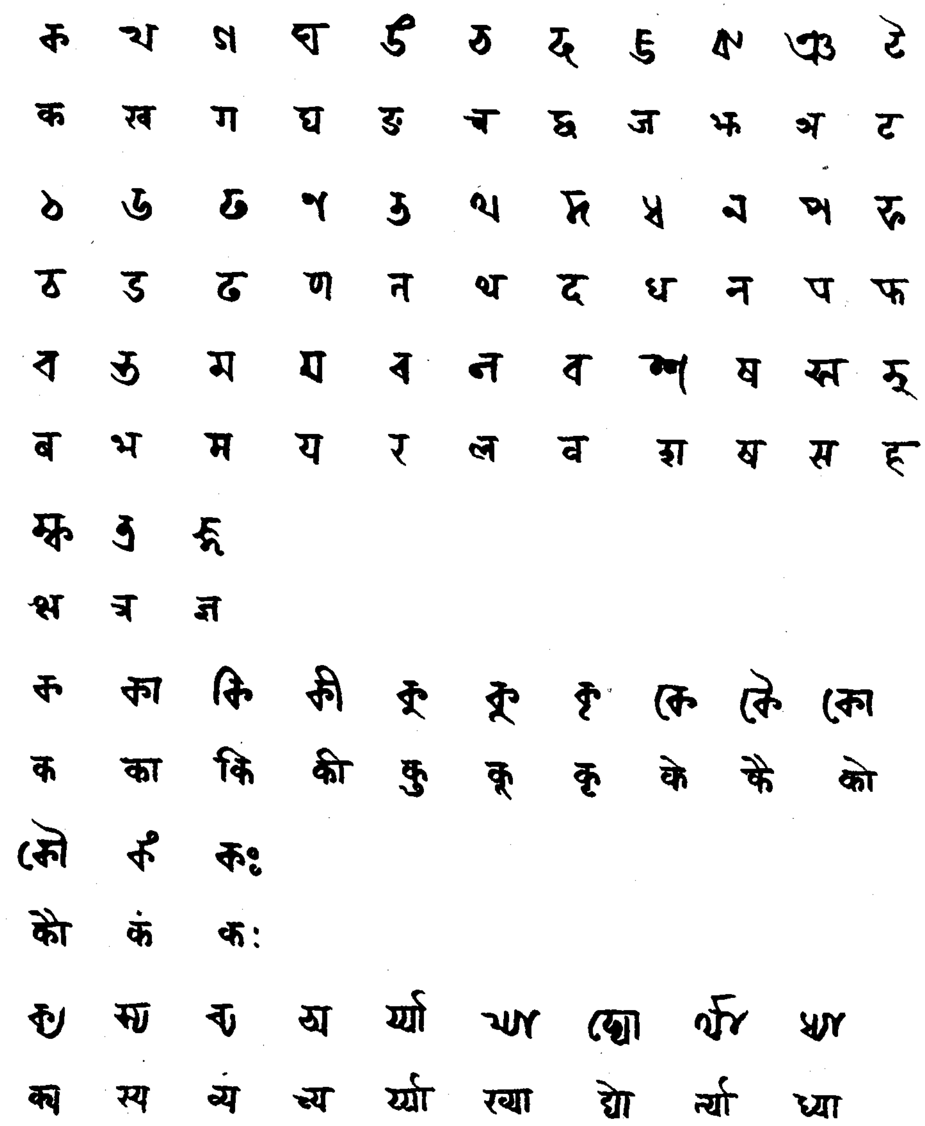

PLATE 104

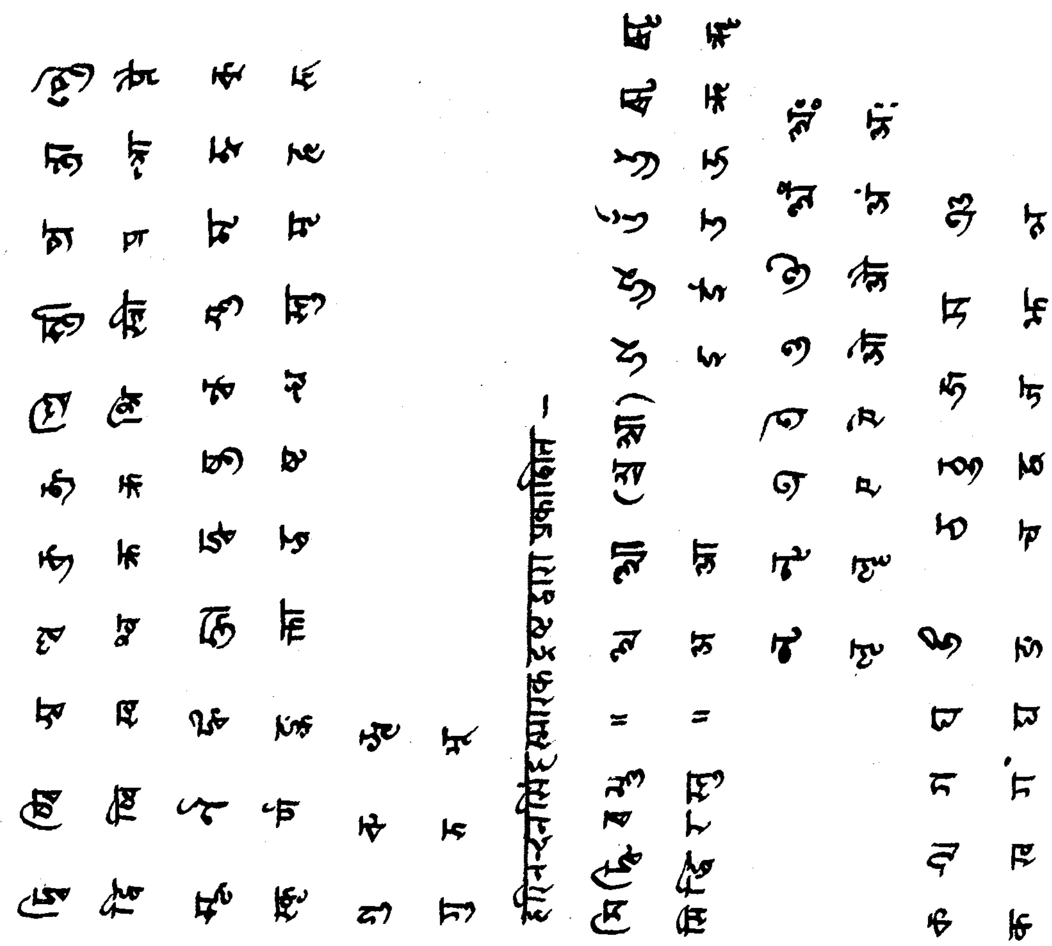

PLATE 106

PLATE 108

लिपिचित्र २
किरातलिपिको वर्णमाला

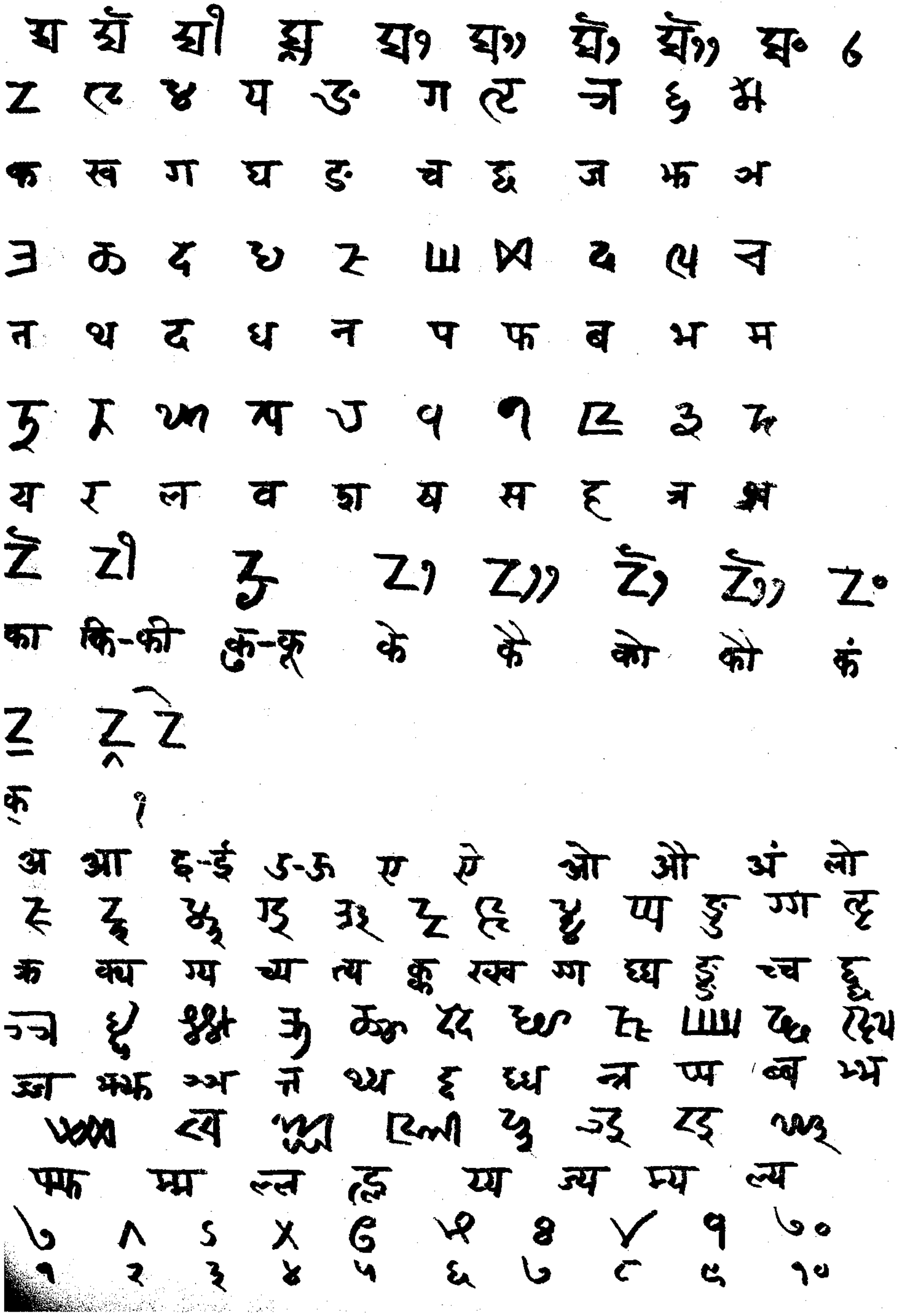

PLATE 107

मैथिली लिपिको अंक

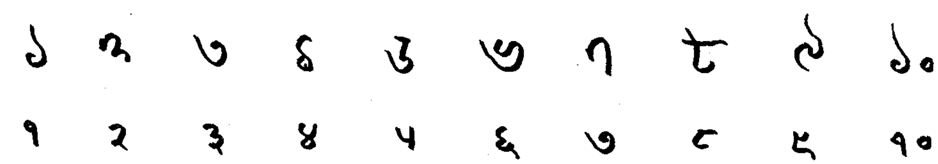

भरतनादशास्त्रको अन्तिम पत्रको पुष्पिका —

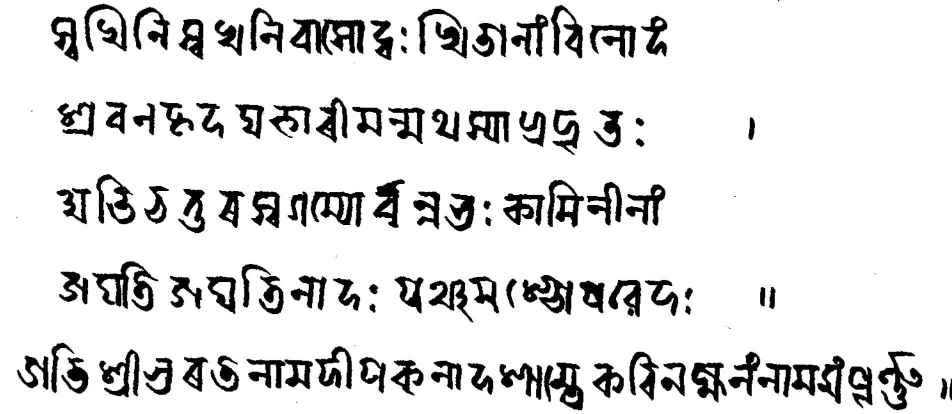

सुखिनिसुखनिवासो दुःखितानां विनोदं
श्रवणकृदयभारी मन्मथस्याग्र भूतः ।
अतिचतुरसुगम्यो वल्लभः कामिनीनां
जयतिजयति नादः पञ्चमश्चोपवेदः ॥
इति श्रीभरतनामदीपकनादशास्त्रे कविलक्षणं नाम संपूर्णं ॥

Summary.

All scripts in Nepal are said to derive ultimately from the Brahmi script. This latter script was believed to have been invented by Brahma, the creator of the universe. Early Jain Sutras and certain Buddhist texts mention the Brahmi script. It was in this script that the majority of the inscriptions of Açoka was recorded. It was commonly belived that the Devanagari script orginated from the Devas or Gods: but in fact Devanagari script developed from the Brahmi script and diverged from it grandually.

Alongside the Brahmi script, a new script developed during the Gupta period and was known as the Gupta script, later called also the Kutila script. The reign of the Licchavis in Nepal coincided with that of the Guptas in India and both dynasties used the same Gupta script. During the rule of the Malla, the script was similar to that used in Mithila. Prior to Jayasthiti Malla's rule the script was known as "Ancient Newari" and thereafter as "Newari". The use of this script was current in the Eastern Dolakha region. The Western Mallas used the ancient Devanagari script. Different "Newari" scripts existed in the Malla period such as Bhujimol, Kumol, Ranjana, the latter being the most attractive and best known. Indian-orgin scripts were popular because the written forms were not complicated. Each letter was believed to be governed by a special deity.

The ntroduct on of pr nt ng-mach nes put copy sts out of bus ness besides ending the continued use of the old scripts. However, after the appearance of Kirkpatrick's Account of Nepal in 1811 A. D. and the and publication of Lichchavi and Malla inscriptions by Pandit Bhagawan Lal Indraji in 1880 A. D., interest in the old scripts revived in Nepal. The usual materials employed in writing the old scripts were (a) Palm-leaf (b) Brich-bark (c) Cotton paper (d) Textile (e) Wood (f) Ink (g) Pen (h) Salaka (ruler for drawing straight lines).

The author next devotes some space to the use of Sambats (eras). Kaliyug sambat came into use soon after the Mahabharata war, and is also known as Yudhistir Sambat. Later the Nanda, Chandra Gupta, Shudrakadev, Shaka and Manadev Sambats came to be used. The difference between certain sambats is as follows:
Kaligata and Vikram sambat: 4505-1461=3044
Kaligata and Shaka era: 4505—1326=3179
Vikram and Shaka era: 1461—1326=135
Kaligata and Nepal era: 4505-524=3981
Vikram and Nepal era: 1461-524=937
Shaka and Nepal era: 1326—524=802

Nepal sambat begins at Kartik Sukla pratipada whereas Shaka sambat begins from Chaitra sukla pratipada. Vikram sambat starts on the first of Baisakh. Therefore the difference between Vikram and Nepal eras is 936 years. Likewise, the difference in years between Shaka and Nepal Era, since the Nepal Era starts on Kartik sukla pratipada and the Shaka on the first of Baisakh, comes to 801. Shaka sambat dates can be equated to Christian era dates by adding 78 years. And Nepal sambat dates plus 880 years correspond to Christian era dates.

After the Licchavi period changes came gradually in the scripts with the modification of vowel patterns. Pre-Licchavi script pre-dates Manadev I, and Post-Licchavi script dates from after Amshuvarman. Around the 10th century V. S., Newari script seems to have been in a formative stage called "Ancient Newari". In the 11th century, more artistic talent was deployed by the scribes and scripts like Bhujimol and Kumol came into use. However the use of these latter was not practical in everyday life and they disappeared slowly. There are some similarities between the old Malla and the Mithila scripts; and the script of the Karnali Zone is similar to Devanagari script.

The script used by the ancient Kirati is not accessible, but script used at present among them is available for study. There are very wide differences between the Kirat and other scripts and much research remains to be done on the formative period of of this script. Eventually, with the establishment of the Shaha dynasty in Nepal, Devanagari came into permanent and widespread use. Changes took place slowly and one script was not suddently replaced by another—just as palmleaf was still used after the introduction of paper.